

FREDRIKSTAD KOMMUNE

Foto: Lars Ole Klavestad

Kommunedelplan for kulturminner 2023-2035

Vedtatt av bystyret 07.09.2023.

Innledning

Kommuneplanens samfunnsdel «Fredrikstad mot 2030» peker på en utadvendt og mangfoldig by, der kulturminner og kulturmiljøer skal ha en viktig rolle, og være både en drivkraft og en ressurs i byutviklingen. Visjonen «Den lille verdensbyen» viser til Fredrikstads rike historie og kontakt med omverdenen, og forteller oss at byen må utvikles og forstås i lys av vår fortid. Byens historie er fortsatt godt synlig rundt oss, med mange verdifulle kulturminner, fra en rekke ulike perioder.

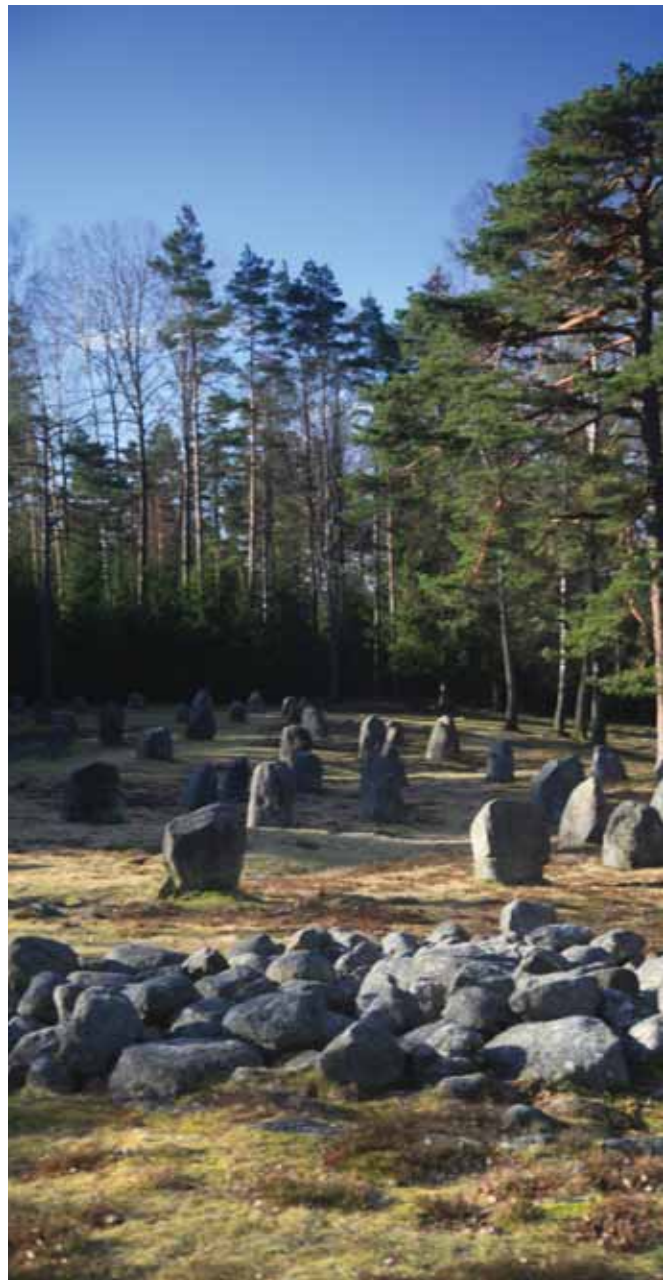
Kommunedelplan for kulturminner skal være kommunens styringsdokument for kulturminnefeltet, og skal bidra til forsvarlig og bærekraftig vern, forvaltning og utvikling av disse kulturminnene rundt oss. Planen begrunner kommunens langsiktige mål, viser hvilke utfordringer man står ovenfor, og skal bidra til en ønsket utvikling gjennom mål, strategier og tiltak for kulturminnefeltet.

Kulturminneloven vektlegger viktigheten av at vi som samfunn gjør en jobb med å velge ut våre aller viktigste kulturminner for formell beskyttelse. Loven sier at kulturminner og kulturmiljøer, med deres egenart og variasjon, skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet, og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. De skal også ivaretas som vitenskapelig kildemateriale, og som varig grunnlag for nålevende og framtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet.

Kulturminner som ødelegges, går tapt for alltid. Derfor er det viktig at vi dokumenterer og gir et rammeverk for kulturminnene våre. Kulturminner er imidlertid mangelte, og derfor krevende å vurdere og sortere. I arbeidet med kulturminner er det også vanskelig å tallfeste verdier. Arbeidet med å innhente kunnskap, formidling og bevisstgjøring, er derfor viktige verktøy som bidrar til verdsettingen og ivaretagelsen av kulturminnene våre.

Byens kulturminner har stor betydning også ut over deres egenverdi. Kulturminner er identitetsbyggere, og er viktige for å bygge og holde sammen små og store samfunn i kommunen vår. Mange kulturminner er også del av inspirerende omgivelser som bidrar til økt trivsel og aktivitet, og kan ha positiv betydning for boligprisene, både vernede bygninger og bygningenes omgivelser. Kulturminner har potensialer i et næringsperspektiv, og er viktige for reiselivsnæringen, med store ringvirkningseffekter.

Denne kulturminneplanen skal bidra til økt forståelse for og kjennskap til kommunens kulturminner, og være et verktøy for å ivareta de viktigste kulturminnene i kommunen vår. Kulturminneplanen inngår i kommunens overordnende planverk, og er en oversikt over utvalgte, særskilt verdifulle kulturminner, som skal tas vare på for

Hunnfeltet i Borge. Foto: LOK.

framtiden. Kulturminneplanen vil bidra til en mer forutsigbar forvaltning av disse. Kulturminneplanen gir i seg selv ikke et direkte, juridisk vern. Kulturminneplanen kan imidlertid gjøre at lovverk kommer til anvendelse, ved at kulturminneverdier er dokumentert og anerkjent i planen.

Kulturminneplanen er resultat av et omfattende arbeid. Samtidig er det ikke gjort en uttømmende gjennomgang av kommunens kulturminner, som ville krevd nitidig registrering av hver eneste eiendom.

Innhold

Innledning.....	2
Kapittel 1 – Mål.....	5
Kapittel 2 – Medvirkning.....	5
Kapittel 3 – Sentrale begreper i kulturminnevernet.....	6
Kapittel 4 – Forvaltningsmyndighetene.....	12
Kapittel 5 – Gjeldende regelverk.....	13
Kapittel 6 – Politiske rammebetingelser.....	16
Kapittel 7 – Fredrikstads historie i 13 deler.....	21
Kapittel 8 – Stilarkitektur.....	43
Kapittel 9 – Byggeskikk.....	53
Kapittel 10 – Utfordringer og muligheter.....	55
Kapittel 11 – Tilskuddsordninger.....	58
Kapittel 12 – Tilrettelegging og formidling.....	59
Kapittel 13 – Prioriterte kulturminner.....	62
Kulturhistoriske landskap.....	63
Områder med stort innslag av arkeologiske kulturminner.....	63
Herregårder med tilhørende kulturminner.....	65
Kulturminner i landbruket.....	65
Byutvikling og byplaner.....	68
Boligutvikling.....	70
Arkitektur og stil.....	72
Offentlig administrasjon og tjenesteyting.....	74
Tettsteder med historisk egenart.....	76
Politikk og organisasjonsarbeid.....	76
Infrastruktur og kommunikasjon.....	78
Tro og livssyn.....	80
Fritid.....	82
Industri.....	84
Håndverk og småindustri.....	85
Forsvar og krigsminner.....	86
Maritime kulturminner.....	88
Minoriteter.....	90
Andre særegne kulturminner.....	90
Kapittel 14 – Mål, strategier og tiltak.....	92
Kapittel 15 – Kilder.....	96
Vedlegg.....	98
Vedlegg 1 – Automatisk fredete kulturminner.....	99
Vedlegg 2 – Automatisk fredete kulturminner.....	100
Vedlegg 3 – Kulturminner av nasjonal verdi.....	101
Vedlegg 4 – Kulturminner av regional interesse.....	103
Vedlegg 5 – Regionalt verdifulle kulturmiljøer i fylkesplan Østfold.....	105
Vedlegg 6 – Regionalt verdifulle kulturlandskap i fylkesplan Østfold.....	106
Vedlegg 7 – Hensynssoner i kommuneplanens arealdel 2023.....	107
Vedlegg 8 – NBI-områder (nasjonale kulturminneinteresser i by), rødlistede bygninger med rivningsforbud, samt hensynssoner i kommuneplanens arealdel 2023 (sentrum).....	108
Vedlegg 9 – SEFRAK-registrerte bygninger fra før 1850.....	109
Vedlegg 10 – SEFRAK -registrerte bygninger 1850-1900.....	110
Vedlegg 11 – SEFRAK -registrerte bygninger i Fredrikstad sentrum.....	111
Vedlegg 12 – Tilrettelagte historiske ruter e.l. i og gjennom Fredrikstad kommune.....	112
Vedlegg 13 – Særskilte brannobjekt registrert av Fredrikstad brannvesen.....	113

Grafisk utforming og alle foto der ikke annet er angitt:
KLAVESTAD kunst kart landskap v/ Lars Ole Klavestad

Kart: Fredrikstad kommune

*Byens grunnlegger, kong Frederik II, troner på torvet i Gamlebyen.
Festningsbyen er unik i nasjonal sammenheng. Foto: LOK.*

Kapittel 1 – Mål

Kulturminneplanen skal styrke kulturminnevernet i Fredrikstad kommune som del av en helhetlig ressursforvaltning av kultur- og miljøverdier.

Fredrikstad kommune skal ivareta sosial, miljømessig og økonomisk bærekraft. Vi verdsetter, opprettholder og videreutvikler våre kulturminner. Målet for kulturminneplanen er å registrere og dokumentere kulturminner i kommunen, slik at de kan ivaretas for fremtidige generasjoner og være ressurser for bruk i dagens samfunn.

Fredrikstad skal ta ansvar for at vi når FNs mål om miljømessig, økonomisk og sosial bærekraft innen 2030. Dette skal vi gjøre ved å ha de tre bærekraftselementene, sosial, miljømessig og økonomisk bærekraft, med oss i planleggingen. Bærekraft handler blant annet om å ta vare på ressursene som finnes, og det handler om å ha noe å leve av og noe å leve for.

Innsats for å verne om og sikre verdens kultur- og naturarv er omtalt i et eget delmål under FNs bærekraftsmål

11 «Bærekraftige byer og samfunn». Bevaring av kulturmiljøer bidrar også til måloppnåelse innenfor flere av de andre bærekraftsmålene. Både av hensyn til klima, ressursbruk og økonomi, vil det være samfunnsnyttig å legge til rette for gjenbruk og istandsetting av kulturminner.

Sosial bærekraft

Kulturminner er en arv til fremtidige generasjoner, og en identitetsbygger for dagens samfunn. Dette gjelder for hele samfunnet. Kulturarven er felles, og vi skal alle kunne gjenkjenne oss i den.

Miljømessig bærekraft

Vi ivaretar kulturminner, anerkjenner dem som del av ressursene våre og jobber for å bruke dem på egnet måte for fortsatt ivaretagelse.

Økonomisk bærekraft

Vi anerkjenner kulturminner som verdier for bruk, og kulturminners betydelige ringvirkningseffekter.

Kapittel 2 – Medvirkning

Medvirkning har gitt betydelige bidrag til arbeidet med planen. Ved oppstart av planarbeidet, og i forbindelse med at planprogrammet for kulturminneplanen var ute på høring, kom det innspill fra offentlige instanser og andre interesseorganisasjoner/foreninger. Samtidig ble det holdt et åpent folkemøte.

I arbeidet med å skrive selve planen har medvirkning vært en sentral del av prosessen. Det har vært et strukturert samarbeid med Fredrikstad museums venner og de fem historielagene i kommunen: Borge, Onsøy, Kråkerøy, Rolvsøy og Fredrikstad (historielagene følger kommunegrensene før kommunesammenslåingen). Historiedelen i kulturminneplanen ble brukt aktivt i denne medvirkningen, for å finne og prioritere kulturminner som er særlig viktige for å fortelle kommunens historie. Informasjonen om særlige relevante kulturminner ble samlet inn ved hjelp av store papirkart over de respektive områdene i kommunen, og en omfattende liste over forhåndsdefinerte kategorier, slik at informasjon kunne kodes inn i kartene, og beskrives grundigere i vedlegg. Alle historielagene deltok og har bidratt til planen med unik kjennskap til sine respektive områder. Fredrikstad museums venner var sentrale i gjennomføringen og i å samle alle historielagene, på museet, for medvirkning.

gen. Innspillene har i etterkant blitt faglig vurdert, slik at planen framstår med et jevnt nivå, både geografisk og i tidsdybde. Som en del av prosessen med utvelgelsen av prioriterte kulturminner, har en rekke lokalhistorikere og andre personer med relevant kunnskap, blitt benyttet som kilder og bidratt i evalueringen av utvalget.

Bystyresalen i Gamlebyen med tak- og veggdekorasjoner fra 1863 og lysekroner fra 1899. W.S. Dahls veggmaleri i bakgrunnen er fra 1936, mens møblelementet er fra 1952 og er tegnet av Bjørn Ianke. Selve bygningen er signert stortingsarkitekt Emil Victor Langlet. Foto: LOK.

Kapittel 3 – Sentrale begreper i kulturminnevernet

Kulturminnevern

Kulturminner er alle spor etter menneskelig aktivitet. Disse finner vi helt fra istiden og fram til i dag. Det er imidlertid bare de mest verdifulle av disse som velges ut for vern. I kulturminneforvaltning går det et viktig skille mellom fredede kulturminner, som er Riksantikvarens ansvar, og kulturminner vernet etter plan- og bygningsloven, som er kommunens ansvar. Et annet viktig skille er mellom bygningsarven og arkeologien. Nyere arkeologi fra etter reformasjonen er det kommunens ansvar å forvalte. Kulturminnevern er et fagfelt som på den ene siden er veldig enkelt å beskrive: Det handler om å ta vare på de beste og de historisk viktigste bygningene og miljøene vi har. Samtidig er det et fagfelt der en jobber med ikke-fornybare ressurser. Det er viktig å jobbe pre-sist for å unngå å skade de kulturminnene man jobber for å verne. I tillegg er det et fagfelt som har betydelige formelle og juridiske føringer og rammebetingelser. Med bakgrunn i dette er presis kunnskap og begrepsbruk viktig for en velfungerende kulturminneforvaltning. Etter de overordnede avklaringene gis det en kort introduksjon til mye brukte begreper, hvilket lovverk som hyppigst kommer til anvendelse, de ulike forvaltningsmyndighetene og hvilke politiske rammebetingelser og føringer som gjelder. Definisjonene er i hovedsak hentet fra Riksantikvarens ordforklaringer.

Kulturminne

Kulturminner er alle spor etter menneskers liv og virke i vårt fysiske miljø. Begrepet omfatter også steder det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Også naturelementer med kulturhistorisk verdi er kulturminner, eller kan inngå som del av et kulturminne.

Kystkulturmiljø med sjøbuer i Engelsviken. Foto: LOK.

Kulturminner kan for eksempel være bygninger, hager, gravhauger, helleristninger, båter eller veifar. Disse kan være fra tidligere tider eller fra vår egen tid. Det skilles mellom løse og faste kulturminner.

Kulturmiljø

Et område der kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Også naturelementer med kulturhistorisk verdi kan inngå i et kulturmiljø. Kulturmiljøer kan for eksempel være et byområde, ei setergrend, et fiskevær eller et industriområde med fabrikker og boliger. Stortingsmeldingen «Meld. St. 16 (2019-2020) Nye mål i kulturmiljøpolitikken – Engasjement, bærekraft og mangfold» innførte begrepet «kulturmiljø» som samlebetegnelse. Samlebetegnelsen dekker begrepene «kulturminner, kulturmiljøer og landskap» og brukes når fellet omtales som helhet.

Kulturminneverdi

Verdier som tillegges et kulturminne. Forvaltningen, organisasjoner, eiere, brukere eller andre kan vurdere kulturminnets verdi på ulike måter. Verdivurderingen kan endres over tid. Kulturminneforvaltningen deler gjerne verdiene inn i tre grupper: kunnskapsverdier, opplevelsesverdier og bruksverdier.

Kulturlandskap

Alt landskap som er påvirket av mennesker. Betegnelsen brukes når det fokuseres på den menneskelige påvirkningen av landskapet, og særlig ofte om jordbrukslandskap.

Øvrige begreper:

Bygningsarv

Bygningsarven er våre eldre bygninger og anlegg, som vi har overtatt fra tidligere generasjoner og skal overlevere til kommende generasjoner. Begrepene «sjeldenhet» og «representativitet» er sentrale i kulturminnepolitikken et viktig mål er å bevare et representativt utvalg kulturminner.

Samtidig er kulturminner stedbundne, og det hjelper lite for et nabolag som rives, at et annet nabolag i samme stilart bevares på et annet sted. Dersom man forstår bygningsarven som en ressurs, gir det mening å forsøke å ivareta gode områder og gode bygninger også utover det som må til for en ren samlingsforvaltning.

Bevaringsverdig

Betegnelsene verneverdig og bevaringsverdig betyr det samme, og brukes om hverandre.

Byens silhuett med Fredrikstadbrua, Domkirken og kranene på FMV. Kulturminnene er viktige identitetsmerker. Foto: LOK.

Stilarkitektur

Arkitektur som passer inn i eller er laget i henhold til stilarter, som er regelsett for bygningers utforming. Noen stilarter var etablert også i sin samtid, mens andre er verktøy utviklet i ettertid, for å sortere i arkitekturhistorien. Stilarkitektur er typisk mer påkostede bygninger.

Byggeskikk

Betegnelse for et bestemt grunnpreg eller en bestemt måte eller skikk å bygge og utforme bygninger og husgrupper på. Den er ofte knyttet til et sted eller en region og som uttrykk for stedet eller regionen.

Arkeologisk kulturminne

Fysiske spor og levninger etter tidligere tiders liv og virksomhet, der utgravning og dokumentasjon utgjør hovedkildene til vår kunnskap om og opplevelse av fortidens samfunn. Arkeologi er studiet av menneskes liv, kultur og historie på grunnlag av fysiske levninger, spesielt slike som kan finnes i jorda.

Fornminne

Fornminne er en eldre betegnelse for automatisk fredede kulturminner. Lov om fornminner av 1951, fornminneloven, som ble avløst av kulturminneloven i 1978, vektlegger automatisk fredede kulturminner og starter med å slå fast i §1 at faste fornminner fra middelalderen og tidligere er fredet.

Fredet kulturminne

En fredning er den strengeste form for vern. Fredning

innebærer at inngrep/endringer må søkes om til myndighetene. Fredning hjemles i kulturminneloven.

Automatisk fredet kulturminne

Et kulturminne som er fredet direkte etter lov, uten særskilt vedtak. Disse kulturminnene er automatisk fredet:

- faste kulturminner fra før 1537
- samiske faste kulturminner fra år 1917 eller eldre
- stående byggverk med erklært opprinnelse fra perioden 1537-1649

(Skipsfunn eldre enn 100 år er vernet etter egne regler i kulturminneloven).

Fylkeskommunen er rette myndighet for saksbehandling knyttet til automatisk fredete kulturminner, herunder de som i dag er ukjente.

Helleristninger

Helleristninger er bilder av mennesker, dyr, skip, gjenstander og symboler av geometrisk eller mer abstrakt art som er hogget på bergflater, og av og til på løse stenblokker. Som regel finnes helleristningene på lokaliteter som ligger åpent i dagen, men enkelte forekomster, spesielt de malte, finnes også i huler eller under hellere. De nordiske helleristningene hører til de mest motivrike og stilmessig sterkest varierte. Helleristningene i Ytre Østfold dateres til bronsealderen (1700-500 f.Kr.) og knyttes til bondens kultur. Østfold er det fylket i landet med flest helleristninger fra denne tidsperioden. Borge, Rolvsøy og Onsøy er sammen med Skjeberg de rikeste helleristningsområde i fylket.

Vedtaksfredet

Et vedtaksfredet kulturminne fredes gjennom vedtak etter kulturminneloven. Vedtaksfredninger etter kulturminneloven kan omfatte alle typer kulturminner yngre enn 1537, stående byggverk yngre enn 1649, kulturmiljøer og fartøy. I Fredrikstad er bebyggelse på herregårdene Elingaard, Kjølborg og Nes, samt Kongsten fort, våningshuset på Onsøy prestegård, Fredrikstad bibliotek med bibliotekspark og stenbruddet på Store Råholmen vedtaksfredet.

Administrativ fredning

Tidligere ble statlige profane bygninger (bygninger som ikke er religiøse) administrativt fredet, ved å bli listeført. Forskriftsfredning har overtatt for praksisen med administrativ fredning.

Forskriftsfredet

Betegnelsen brukes om kulturminner som er fredet ved forskrift, ikke ved enkeltvedtak. Dette gjelder bygninger og anlegg som omfattes av en statlig verneplan og som var i statlig eie på fredningstidspunktet, samt kulturmiljøer. Forskriftsfredning innebærer en noe forenklet prosedyre i forhold til fredning ved enkeltvedtak. I Fredrikstad er de miltære bygningene og anleggene i Gamlebyen/Fredrikstad festning, Torgauten fort, Fredrikstadbrua og Tollboden forskriftsfredet.

Landsverneplan

En landsverneplan er en oversikt over en statlig sektors historie, og hvilke av denne statlige sektorens eiendommer som har så høy kulturminneverdi at de prioriteres for forskriftsfredning eller annet vern.

Våningshuset på Nes herregård i Torsnes ble vedtaksfredet av Riksantikvaren i 1923. Den monumentale murbygningen med empirepreg ble oppført i sin nåværende form etter brann 1827. Foto: LOK.

Listeførte kirker

Kirkene har en særstilling i Norge, fordi vi historisk sett har hatt få andre monumentalbygninger. Helt til ut på 1800-tallet var kirkene det viktigste møtestedet. Alle kirker bygget mellom 1650 og 1850 er listeførte. I tillegg er en rekke kirker bygget etter 1850 også listeførte. At en kirke er listeført, innebærer at den er definert som verneverdig og har nasjonal verdi. Det betyr at de skal behandles med like stor respekt som fredete kirker. Søknad om avhending, riving eller tiltak ut over vanlig vedlikehold av listeført kirke sendes til godkjenningsorganet kirken fastsetter, jmfør § 3 kirkebyggforskriften. Søknadspliktige er også tiltak som berører fast inventar som inngår i en kulturhistorisk sammenheng med kirkebygget, som altertavle, prekestol, døpefont, kirkebenker, orgel, kirkeklokker, kunstnerisk utsmykning mv. Dersom organ for soknet er i tvil om tiltaket omfattes av første ledd, skal Riksantikvaren konsulteres. Før godkjenningsorganet treffer sin beslutning, skal saken forelegges Riksantikvaren til uttalelse. Godkjenningsorganets avgjørelse kan legges frem til ny vurdering og avgjørelse av det organ Kirkemøtet utpeker.

Vernet

«Vernet» er en fellesbetegnelse for kulturminner som er vernet ved lov eller andre virkemidler. De viktigste lovene er kulturminneloven, plan- og bygningsloven, kirkeloven, og naturmangfoldloven. Andre virkemidler for vern er statlige verneplaner, kirkerundskrivet, avtaler, listeføring, tilskuddsordninger med mer. En vernet bygning kan med andre ord være fredet (vern gjennom kulturminneloven). For å unngå misforståelser bør en enten bruke «fredet» eller «vernet med hjemmel i ...» når en snakker om enkeltkulturminner.

Onsøy kirke er tegnet av arkitekt Henrik Thrup-Meyer og ble oppført i 1877, på samme sted som den gamle middelalderkirken sto. Kirken er listeført av Riksantikvaren. Middelalderkirkegården, nærmest kirkebygget, er automatisk fredet. Foto: LOK.

Verneverdig

Et verneverdig eller bevaringsverdig kulturminne er et kulturminne som har gjennomgått en kulturhistorisk vurdering og er identifisert som verneverdig. Et kulturminne kan være verneverdig uten å ha formelt vern etter kulturminneloven eller plan- og bygningsloven.

Listeført

Et kulturminne som etter en kulturhistorisk vurdering er identifisert som verneverdig og oppført på en liste over objekter som skal forvaltes på en nærmere definert måte. Både kulturminner som er formelt vernet (ved lov eller forskrift) og kulturminner uten formelt vern kan være listeførte. Eksempler på listeføring er NB!-registeret, Landsverneplanenes verneklasse 2, Fartøyvernlista og Rødlistede bygninger i Fredrikstad kommune.

Rødlistet

Den røde listen er Fredrikstad kommunes listeføring av verneverdige kulturminner. Rødlista ble generert ut fra rapporten «Fredrikstads byplanhistorie, bygningshistorie for Vestsiden» (SG arkitekter 1991). Rapporten ble utarbeidet som er særtrykk av sentrumsplanen fra 1991. På verneverdikartet datert 19.08.1991 er de verneverdige bygningene delt inn i følgende kategorier: 1) Bygninger med meget høy verneverdi som enkeltobjekt; 2) Bygninger med høy verneverdi som enkeltobjekt; 3) Bygninger med meget høy verneverdi som del av bygningsmiljø; 4) Bygninger med høy verneverdi som del av bygningsmiljø. Området som ble kartlagt omfatter deler av det som i dag utgjør byområdet. De rødmerkede bygningene i andre deler av byområdet er lagt til ved senere rullinger av sentrumsplanen/byområdeplanen. I henhold til bestemmelsene i kommuneplanens arealdel er disse omfattet av rivingsforbud.

Utsnitt av Riksantikvarens kulturminne-database Askeladden. Utsnittet er fra Begby og viser automatisk fredete kulturminner i form av gravfelt og helleristninger. Gul omringing er sikringszone. Innenfor er enkeltminner vist, f.eks. gravhauger.

Askeladden

Dette er Riksantikvarens offisielle database over fredete kulturminner og kulturmiljøer i Norge. Databasen er tilgjengelig for ansatte i offentlig forvaltning.

Basen omfatter arkeologiske kulturminner som er automatisk fredet, eller som krever videre undersøkelser før fredningsstatus kan fastsettes (uavklart vernestatus), nyere tids kulturminner som er fredet eller midlertidig fredet, samt kulturminner som f.eks. er listeført av Riksantikvaren eller prioritert gjennom kommunale kulturminneplaner. Videre vises KULA-områder og NB!-områder i egne lag. I tillegg finnes SEFRAK-registrerte bygninger som lag med direkte link til skannede skjemaer med opplysninger om de enkelte bygningene.

Det er ikke alle automatisk fredete kulturminner som er registrert eller over hodet er kjent, og det fins heller ikke fullstendige registreringer av alle kulturminner. Det betyr at selv om Askeladden viser at det ikke er registrert kulturminner i et område, er det ingen garanti for at det ikke finnes kulturminner i det området. Askeladden oppdateres kontinuerlig med ny informasjon, og det er den sist oppdaterte informasjon som er gjeldende. Informasjonen i Askeladden er tilgjengeliggjort gjennom kulturminnesok.no, for publikum, og Geonorge, det nasjonale nettstedet for kartdata.

SEFRAK

Betegnelsen brukes om bygninger som ble registrert i regi av SEFRAK (Sekretariatet for registrering av faste kulturminner) i årene 1975-1995. Registreringene omfatter i prinsippet alle bygninger bygget før 1900. Det eneste kriteriet for registrering var antatt alder på bygningen. Registreringene innebærer ikke et vern.

SEFRAK opererer med to ulike alderskategorier. Røde trekantmarkører viser bygninger fra før 1850, mens gule trekantmarkører viser bygninger fra tiden 1850-1900. Skillet har sammenheng med Kulturminnelovens §25. Utsnittet viser bebyggelsen i Engelsviken.

Arbeiderbebyggelsen på Lislebystranda er regulert til spesialområde bevaring i henhold til en reguleringsplan fra 1989, som har som formål å ivareta det historiske miljøet. Foto: LOK.

Skipsfunn

Betegnelsen brukes om mer enn hundre år gamle båter, skipsskrog, tilbehør, last og alt annet som har vært om bord. Skipsfunn er vernet etter egne regler i kulturminneloven.

Hensynssone

Hensynssoner brukes i reguleringsplaner og kommuneplanens arealdel for å ivareta særskilte hensyn, herunder kulturminner og kulturmiljø. Hensynssoner for kulturminner og kulturmiljø skal avmerkes i kart, de kan ha bestemmelser og retningslinjer, og de kan benyttes uavhengig av arealformål (bruken) for et gitt område.

Spesialområde bevaring

Spesialområde bevaring er en tidligere bestemmelse i den forrige plan- og bygningsloven som innebærer at et større natur- og/eller kulturmiljø er regulert til spesialområder med formål bevaring, jmfør Plan- og bygningsloven § 25 nr 6. «Hensikten med reguleringsformålet med tilhørende bestemmelser er å bevare, videreutvikle og dels gjenopprette områdets opprinnelige karakter og uttrykk. Tiltak som virker skjemmende og som kommer i konflikt med planens målsetting skal ikke tillates». I gjeldende plan- og bygningslov har hensynssone erstattet spesialområde bevaring, men de er ikke like. Spesialområde bevaring vil typisk være et mer omfattende vern enn en hensynssone.

NBI-område

NBI-registeret er en oversikt over byer og tettsteder i Norge med kulturmiljøer som har nasjonal interesse. Registeret omfatter 75 byer der sporene etter 1000 års byhistorie er kartfestet. De historiske byene og tettstedene opplever nå et omfattende utviklingspress som følge av den sterke urbaniseringen som preger dagens samfunnsutvikling. NBI-registeret angir områder hvor det må vises særlige hensyn i forbindelse med videre forvaltning og utvikling. Det innebærer ikke formelt vern at et kulturmiljø er med i NBI-registeret, men det gir et

grunnlag for angivelse av nye hensynssoner iht. plan- og bygningsloven. Områdene kan også gi grunnlag for innsigelse ved nye arealplaner. Det kan heller ikke utelukkes at noen NBI-områder bør fredes eller at det finnes objekter i disse som på sikt kan vise seg å måtte sikres etter kulturminneloven. Fredrikstad kommune har hele fem NBI-områder: Gamlebyen, Vaterland, Vestsidan, FMV og Jugendbyen.

KULA

KULA er betegnelsen på Riksantikvarens register over kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse. I Østfold ble utvelgelsen av KULA-områder utført i 2015. Dette ble gjort i tett samarbeid med regional kulturminneforvaltning og med involvering av kommunene. Oppføring i KULA-registeret innebærer ikke formelt vern, men fastslår at området har store kulturhistoriske verdier som bør tas vare på for framtiden. Når KULA-registeret i et fylke er ferdigstilt, er det kommunen som har hovedansvaret for at landskapene blir godt ivarettatt. Riksantikvaren ønsker at kommunene innarbeider landskaps-hensyn i sine planer og i annen forvaltning. Målet er å bruke landskapet som en ressurs i samfunnsutviklingen, på en slik måte at vi både bevarer kvalitetene og videreutvikler dem i et langsiktig perspektiv. Statlige og regionale myndigheter må også ta hensyn til landskap i deres planlegging av store tiltak som samferdsel og kraftutbygging. Fredrikstad kommune har tre KULA-områder: «Fredrikstad festning, Gamlebyen og Byens marker» og «Oldtidsveien-Skjebergsletta», samt et mindre område nord i Borge, som tilhører industrilandskapet rundt Sarpsfossen («Sarpsfossen, Borregaard og Hafslund»).

Regionalt viktige kulturmiljøer

Det er fortsatt planene for gamle Østfold fylke som gjelder. I fylkesplanen Østfold mot 2050, samt i Kulturminneplan for Østfold 2010-2022, er regionalt verdifulle kulturmiljøer kartfestet. Disse er videreført som hensynssoner i kommuneplanens arealdel. Kulturmiljøer som er tatt med her er representative for fylkets egenart, og/eller er

av nasjonal betydning. Kulturmiljøene er knyttet til topografiske strukturer som dominerer fylket. Visuelle landskapsdrag er grunnleggende for menneskelig virksomhet gjennom hele historien. Det gjelder for eksempel bosetting, næringsliv, samferdsel og kultus. For Østfold er kysten, Raet og de tre store vassdragene Glomma, Haldensvassdraget og Morsavassdraget, slike overordnede landskapsstrukturer. I Fredrikstad kommune er Hankø regionalt kulturlandskap med gode eksempler på fritidsbebyggelse fra slutten av 1800-tallet. Foruten regionalt viktige kulturmiljøer har fylkesplanen også et eget temakart for kulturlandskap.

Restaurering

Restaurering betyr å helt eller delvis tilbakeføre en bygning eller gjenstand til en tidligere tilstand. Ved restaurering må man velge hvilke(t) tidspunkt kulturminnet skal tilbakeføres til. Det kan være slik det var da det ble laget eller oppført, slik det var på et senere tidspunkt eller en kombinasjon av ulike stadier.

Tilbakeføring

Tilbakeføring er ofte ønsket bak en restaurering, men ikke nødvendigvis resultatet.

Rehabilitering

Med rehabilitering menes en istandsettelse av et eldre byggverk, med antikvariske metoder. Dersom hensikten med å utbedre bygget ikke er å best mulig ta vare på byggets antikvariske verdi, skal ordet rehabilitering ikke anvendes.

Restaurering av knubbehus fra 1860-tallet på Sorgenfri. Foto: LOK.

Bygård i Gamlebyen under restaurering. Mest mulig autentiske detaljer, materialer og farger er viktig i et slikt kulturmiljø. Foto: LOK.

Kapittel 4 – Forvaltningsmyndighetene

Forskrift om fastsetting av myndighet mv. etter kulturminneloven (ansvarsforskriften) ble fastsatt 15. februar 2019 og trådte i kraft 1. januar 2020. Forskriften beskriver oppgavefordelingen mellom de ulike aktørene i kulturminneforvaltningen.

Riksantikvaren

Riksantikvaren har som direktorat ansvaret for den overordnede og helhetlige nasjonale kulturminnepolitikken. Riksantikvaren er fredningsmyndighet. Riksantikvaren er klageinstans for fylkeskommunens enkeltvedtak etter kulturminneloven. Riksantikvaren skal ha forvaltningsansvaret for utvalgte kulturminner. I Fredrikstad har Riksantikvaren fortsatt forvaltningsansvaret for Fredrikstad festning.

Forvaltningsmuseene

Forvaltningsmyndigheten for undersøkelse av kulturminner er delegert til de ulike forvaltningsmuseene, avhengig av egenart. Kulturhistorisk museum og Norsk Maritimt museum er faglige rådgivende organer for Riksantikvaren om kulturminner og arkeologiske steder av arkeologisk betydning på land og under vann.

Fylkeskommunen

Enkeltsaksbehandlingen i første linje etter kulturminneloven tilfaller i hovedsak fylkeskommunene og Sametinget. Det samme gjelder fredete fartøyer, forvaltningen av fartøyer med status som «vernet fartøy», de fleste forskriftsfredete eiendommene i statlig og privat eie. Fylkeskommunen kan forberede saker for Riksantikvaren. Fylkeskommunen skal sørge for at det tas hensyn til kulturmiljø i planleggingen, også på kommunenivå. Fylkeskommunene har ansvar for å lede arbeidet med regional planstrategi, regionale planer og regionale planbestemmelser.

Kommunal forvaltning

Kommunen er planmyndighet og har i utgangspunktet bestemmelsesrett over egne arealer. Kommunen har ansvar for at bevaring av kulturminner og kulturmiljøer inngår i arealplanleggingen på en slik måte at nasjonale, regionale og lokale kulturminneinteresser ivaretas. Plan- og bygningsloven er det mest effektive virkemiddelet kommunen kan bruke til å regulere arealer hvor kulturminner og kulturmiljøer inngår med bestemmelser om vern. Soner som reguleres til bevaring markeres i arealplaner som hensynssoner. Formålet med planen kan også være bevaring.

Fredrikstad kommune har et bredt ansvar for forvaltningen av kulturminnevernet. Særsilt kan nevnes at kommunen skal sørge for at kommunen har tilstrekkelig kompetanse på området, sikre at kulturminnevernet

er ivarettatt i overordnede planer, i reguleringsplaner og byggesaker, i landbrukssaker, innenfor byggforvaltningen, samt at kommunen tilrettelegger for vern gjennom byantikvarfunksjonen, aktiv rådgivning og gjennom tilskuddsordninger som kommunens tilskuddsfond for bevaring av kulturminner.

Lokalsamfunnsutvalg, interesseorganisasjoner og lokale historielag ivaretar kulturminneinteresser på vegne av allmennheten. De kan bidra med kunnskap, innspill, formidling vedrørende kulturminner og kulturmiljøer i kommunenes planprosesser, delta i høringer og fremme egne planforslag eller påklage reguleringsplanvedtak og vedtak i byggesaker.

Hans Nielsen Hauge (1771-1824) ble født i dette huset på Hauge på Rolvsøy 3. april 1771 og bodde her som barn og ungdom. Han opplevde også å få sitt åndelige kall på jordene ved gården i 1796. Den gule delen er fra 1779, mens den hvite delen ble tilbygd i 1835. Huset er i dag museum. Foto: LOK.

Stenhvelvsbru ved Fosse i Onsøy. Foto: LOK.

Kapittel 5 – Gjeldende regelverk

Dette kapittelet beskriver relevant lovverk og andre føringer som er relevante i arbeidet med kulturminner.

Lov om kulturminner (kulturminneloven)

Loven gjelder for fredning av kulturminner, som gjøres for kulturminner på nasjonalt nivå: «Etter denne lov er det kulturhistorisk eller arkitektonisk verdifulle kulturminner og kulturmiljøer som kan vernes». §§ 1 og 2 gir innsikt i hva kulturminner er, og at de skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet, og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Kulturminneloven er en særlov. Dette innebærer at loven skal vektlegges, dersom det oppstår en konflikt med annen lov. Kulturminneloven er imidlertid ikke den eneste særloven. Noen ganger finnes det flere særlige hensyn, som i utgangspunktet er motstridende. Da må man jobbe for å finne løsninger som ivaretar de ulike hensynene.

Lovens §§ 1 og 2 gir innsikt i hva kulturminner er, og hvorfor de skal bevares:

§ 1. Lovens formål.

Kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet. Når det etter annen lov treffes vedtak som påvirker kultur-

minneressursene, skal det legges vekt på denne lovs formål.

§ 2. Kulturminner og kulturmiljøer – definisjoner.

Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Med kulturmiljøer menes områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Reglene om kulturminner og kulturmiljøer gjelder så langt de passer også for botaniske, zoologiske eller geologiske forekomster som det knytter seg kulturhistoriske verdier til. Etter denne lov er det kulturhistorisk eller arkitektonisk verdifulle kulturminner og kulturmiljøer som kan vernes. Ved vurdering av verneverdier kan det i tillegg legges vekt på viktige naturverdier knyttet til kulturminnene.

Sentrale forskrifter under kulturminneloven

Kulturminneloven har seks sentrale forskrifter. Det er:

- forskrift om fredning av statens kulturhistoriske eiendommer (SKE-forskriften)
- forskrift om fredning av bygninger og anlegg i landsverneplan for Forsvaret
- forskrift om fastsetting av myndighet mv. etter kulturminneloven
- forskrift om ansvarsfordeling mv. etter kulturminneloven
- forskrift om handel med kulturgjenstander
- forskrift om tilbakelevering av kulturgjenstander

Ferdig tilvirkede bygningselementer til Hitlers påtenkte «seiersmonument» i Berlin. Fra det fredete stenbruddet på Store Råholmen. Foto: LOK.

Fredrikstad festning ble administrativt fredet allerede i 1928. 11. desember 2008 ble alle de militære bygningene og anleggene til Forsvaret i og rundt Gamlebyen forskriftsfredet. Foto: Fredrikstad kommune.

Forskrift om fredning av Statens kulturhistoriske eiendommer

Denne forskriften forkortes ofte til SKE-forskriften, der SKE står for statens kulturhistoriske eiendommer. SKE-forskriften er laget for fredning av kulturminner i statlig eie. Et mål med SKE-forskriften var å forenkle offentlig saksbehandling. SKE-forskriften skiller seg samtidig fra lov om kulturminner på flere måter, og har annerledes beskrivelse av formålet med fredning.

Forskrift om fredning av bygninger og anlegg i landsverneplan for Forsvaret

Fredningen har som formål å sikre og bevare et representativt utvalg bygninger og anlegg knyttet til hele spekteret av Forsvarets virksomhet. De fredede kulturminnene skal vise den militærhistoriske utviklingen i Norge fra 1700-tallet og frem til i dag. Formålet er videre å sikre kulturminnene som representative eksempler for ulike perioder av denne utviklingen. Fredningen skal sikre både fortifikatoriske anlegg, bygninger og deres innbyrdes sammenheng. Fredningen skal sikre de arkitektoniske, militærhistoriske og øvrige kulturhistoriske verdiene ved de enkelte etablissementene slik de er beskrevet i Landsverneplan for Forsvaret. Fredningen skal sikre både opprinnelige elementer og senere tilføyelser dersom disse vurderes å ha en selvstendig verdi som eksempel på en historisk utvikling.

Forskrift om fastsetting av myndighet mv. etter kulturminneloven

Denne forskriften fastsetter hvilken del av forvaltningen som har myndighet etter kulturminneloven. Riksantikvaren, fylkeskommunene, Sametinget, forvaltningsmuseene og NIKU er omtalt i forskriften.

Forskrift om handel med kulturgjenstander

Formålet med forskriften er å sørge for at kulturgjenstander beskyttes mot ulovlig eksport og import. Forskriften skal bidra til å avgrense ulovlig omsetning av kulturgjenstander og sikre dokumentasjon og kunnskap om de kulturgjenstander som tillates ført ut av landet.

Forskrift om tilbakelevering av stjålne og ulovlig utførte kulturgjenstander

Denne forskriftens formål er å legge til rette for tilbakelevering av ulovlig utførte kulturgjenstander.

Andre relevante forskrifter

Forskrift om fredning av Fredrikstad festning

Denne forskriften er (i motsetning til de sentrale forskriftene) en lokal forskrift, hjemlet i lov om kulturminner. Da Forsvarets eiendommer ble vernevurdert, ble utvalgte eiendommer tilknyttet Fredrikstad festning fredet gjennom denne forskriften, med følgende formulering: «Fredningen omfatter anlegget Fredrikstad festning med bygninger og fortifikatoriske anlegg i Forsvarets eie. I alt fredes 58 enkeltobjekter/inventarnumre. Fredningen omfatter bygninger, bastioner, raveliner, vanngrav, porter, festningsmurer, voller, plasser, veier, grønntanlegg osv.»

Forskrift om vern av Ytre Hvaler nasjonalpark

Ytre Hvaler nasjonalpark ble opprettet ved kgl.res. 26. juni 2009. Den ligger i både Hvaler og Fredrikstad kommune. For Fredrikstads del gjelder det i hovedsak søsterøyene, Struten og områder under vann /områder vest for Hvaler kommune. I forskriften heter det at «Kulturminner skal beskyttes mot skade og ødeleggelse. Løse kulturminner skal ikke flyttes eller fjernes.»

Forskrift om brannforebygging

Eieren av et byggverk skal ref §8 oppgradering av byggverk, sørge for å oppgradere sikkerhetsnivået i byggverket slik at det minst tilsvarer nivået som fremkommer av de samlede kravene gitt i byggeforskrift 15. november 1984 nr. 1892 eller senere byggregler. Oppgraderingen kan skje ved bygningstekniske tiltak, andre risikoreducerende tiltak eller ved en kombinasjon av slike. Oppgraderingsplikten gjelder så langt den kan gjennomføres innenfor en praktisk og økonomisk forsvarlig ramme.

Eldre byggverk som ikke er lovlig oppgradert må vurderes opp mot sikkerhetsnivået i BF 1985. De samlede kravene er et såkalt funksjonskrav. Det innebærer at kravet angir en overordnet målsetting som skal nås. Denne målsettingen kan nås ved å følge de konkrete kravene i BF 1985, eller ved bruk av analyse til å dokumentere at det samlede sikkerhetsnivået i BF 1985 er oppfylt på annen måte.

Lov om planlegging og byggesaksbehandling (plan- og bygningsloven)

Lov om planlegging og byggesaksbehandling kalles også plan- og bygningsloven. Den er en svært viktig lov for kulturminnene, fordi flertallet av kulturminner med formelt vern er vernet gjennom plan- og bygningsloven. Plan- og bygningsloven dekker en rekke aspekter ved plan- og byggesaker, deriblant kulturminner. Kulturminner som er vernet på regionalt/lokalt nivå, er typisk vernet med hjemmel i denne loven. Kulturminner som er dokumentert verneverdige (men der det mangler et politisk vedtatt vern) kan også omfattes av plan- og bygningsloven. Reguleringsplaner vedtatt etter PBL kan endres på et senere tidspunkt (ved endring av plan eller utarbeidelse av ny plan). Derfor er det i teorien et svakere vern av områder/objekter ved bruk av PBL enn ved vern etter særlov.

Lov om forvaltning av naturens mangfold (naturmangfoldloven)

Lov om forvaltning av naturens mangfold kalles også naturmangfoldloven. Loven gjelder for vern av naturen, og kan være relevant også for kulturminner.

Krigskirkegården på Byens marker. Foto: LOK.

Kirkebygg og kirkegårder

Det er en rekke øvrige lover og forskrifter som er relevante for forvaltning av kulturminner, og som kan være aktuelle for spesifikke vernede bygninger, slik som lov om tros- og livssynssamfunn (trossamfunnsloven) med forskrift om forvaltning av kulturhistorisk verdifulle kirker (kirkebyggforskriften). Forskriften gir regler om forvaltning av kulturhistorisk verdifulle kirker tilknyttet Den norske kirke, som ikke er fredet etter kulturminneloven. Lovverket er typisk relevant ved avhending, riving eller tiltak ut over vanlig vedlikehold. Med kulturhistorisk verdifulle kirker menes det kirker som er listeført av Riksantikvaren. Alle kirker bygget i perioden 1650 til 1850, samt et utvalg yngre kirker, er listeført. Kirkemøtet fastsetter ett eller flere organ for godkjenning av avhending, riving eller tiltak ut over vanlig vedlikehold. Riksantikvaren skal informeres og vurderes konsultert. For kirkegårder har vi lov om gravplasser, kremasjon og gravferd (gravplassloven) med forskrift til lov om gravplasser, kremasjon og gravferd (gravplassforskriften). Graver for utenlandske soldater og krigsfanger (krigsgraver) fra første og andre verdenskrig skal være fredet uten tidsbegrensning, holdes i hevd og forvaltes med den verdighet som deres egenart tilsier. Gravplassmyndigheten kan vedta at områder av gravplassen eller enkeltgraver med gravminner og annet utstyr skal bevares. Slikt vedtak kan blant annet gjøres dersom gravminner på et område av gravplassen eller en grav er av en viss alder, at det representerer en stilhistorie, har et lokalt særpreg i form eller materialbruk, gir uttrykk for en interessant personhistorie eller er unikt.

Kraftledninger, kabelanlegg og transformatorstasjoner

Kraftledninger, kabelanlegg og transformatorstasjoner er bygget etter anleggskonsesjon og er i hovedsak unnatt fra plan- og bygningsloven. For disse kan det derfor ikke vedtas planbestemmelser eller vilkår som del av reguleringsplan for andre tema.

Trafo på Gudeberg i historisme. Foto: LOK.

Kapittel 6 – Politiske rammebetingelser

6.1 INTERNASJONALT NIVÅ

Internasjonalt samarbeid er viktig i kulturminnevernet, historisk sett og i dag.

FNs bærekraftsmål

Fredrikstad skal i planleggingen ta ansvar for at FNs bærekraftsmål nås innen 2030. Bærekraft handler om å ta vare på naturen og naturressursene, det handler om å ha noe å leve av og noe å leve for. Innsats for å verne om og sikre verdens kultur- og naturarv er omtalt i et eget delmål under bærekraftsmål 11 «Bærekraftige byer og samfunn», men kulturmiljø bidrar også til måloppnåelse innenfor flere av de andre bærekraftsmålene. Både av hensyn til klima, ressursbruk og økonomi vil det være samfunnsnyttig å legge til rette for gjenbruk og istandsetting av kulturminner.

UNESCO og ICOMOS

UNESCO er FNs organisasjon for utdanning, vitenskap, kultur og kommunikasjon (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization). International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) ble grunnlagt i 1965 som et resultat av UNESCOs møte i Venezia

1964, hvor Venezia charteret ble forfattet. ICOMOS oppgave er å arbeide for å bevare verdensarven og være rådgivere til UNESCOs verdensarvkomité. Ideen om ICOMOS går tilbake til Athen charteret fra 1931 som diskuterte kulturarv på et internasjonalt nivå. ICOMOS har betydelig påvirkning på kulturminnevernets retningslinjer og prioriteringer. Eksempelvis er formuleringen «*Der gjetningen begynner slutter restaureringen. Ved rekonstruksjon som bygger på antagelser, skal alle tilføyelser som regnes som uunnværlige av estetiske eller tekniske årsaker, innordnes i den arkitektoniske komposisjonen og bære preg av vår tid*» blitt tillagt stor vekt, og da særlig kravet om «*preg av vår tid*». Det har variert hvor eksplisitt man mener dette preget skal være, og hvor mye hensyn som skal tas til helhetsopplevelsen av kulturminnet ved at tiltaket «*innordnes i den arkitektoniske komposisjonen*».

Vallettakonvensjonen

Ved å ha ratifisert Europarådets konvensjon om vern av den arkeologiske kulturarven (Vallettakonvensjonen 1992) er Norge forpliktet til å ta hensyn til arkeologiske kulturminner uavhengig av tidsperiode.

Fredrikstad er en av kommunene i Norge med flest helleristninger fra bronsealderen (1700-500 f.Kr.). Dette er den eldste formen for bilder vi kjenner fra vårt område. Helleristningene er nært knyttet til landskapet og knyttes til de første jordbrukerne. Disse er fra det monumentale helleristningsfeltet i gårdstunet på Lilleborge i Borge. Foto: LOK.

Tilgangen på dyrkningsjord og beiteland var vesentlig da Fredrikstad ble grunnlagt i 1567. Fredrikstad er den eneste byen i landet hvor store deler av bymarkene fremdeles er åpent landskap. Dette har medført at Byens marker er definert som et kulturhistorisk landskap av nasjonal interesse av Riksantikvaren. Bildet er tatt fra Katrineborgåsen mot Brakkesletta og Gamlebyen. Foto: LOK.

6.2 NASJONALT NIVÅ

Føringer som gjelder for hele landet.

Nye mål i kulturmiljøpolitikken

Meld. St. 16 (2019–2020) Nye mål i kulturmiljøpolitikken – Engasjement, bærekraft og mangfold (Klima- og miljødepartementet, 2020), regjeringen Solberg. Denne stortingsmeldingen danner grunnlaget for politikken fremover. Den vektlegger blant annet kulturmiljø, helhet og sammenhenger, samt tydeliggjør forbindelsen mellom kulturminnevern og klima- og miljøvern. Med denne stortingsmeldingen blir begrepet «kulturmiljø» innført som samlebetegnelse for begrepene «kulturminner, kulturmiljøer og landskap» og skal brukes når feltet omtales som helhet. Dette nye begrepet er imidlertid ikke fullt ut implementert foreløpig, og man kan se både «kulturminner» og «kulturmiljø» brukt som overordnet begrep. Stortingsmeldingen tar sikte på en ny kulturmiljølov som skal erstatte dagens kulturminnelov, men i skrivende stund er det kulturminneloven som er gjeldende.

Arkitektur.nå

«Arkitektur.nå» fra 2009 (Kultur- og kirkedepartementet) er et arkitekturpolitisk strategidokument som det fortsatt refereres til. Dette omtaler blant annet kulturmiljø og bygningsarv, og fremholder at staten skal gå foran med et godt eksempel i ivaretagelsen av disse.

Nasjonale interesser i by

Riksantikvarens NB!-register definerer historiske byområder hvor det må vises særlige hensyn i forbindelse

med videre forvaltning og utvikling. NB!-registeret er et redskap i Riksantikvarens arbeid for å skape forutsigbarhet i byutvikling og planarbeid ved å være tidlig og tydelig. Fredrikstad kommune har fem NB!-områder: Gamlebyen, Vaterland, Vestsiden, FMV og Jugendbyen (jugendbebyggelsen nord i Storgata).

Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse (KULA)

KULA er betegnelsen på Riksantikvarens register over kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse. Fredrikstad kommune har tre KULA-områder: «Fredrikstad festning, Gamlebyen og Byens marker» og «Oldtidsveien-Skjebergsletta», samt et mindre område nord i Borge, som tilhører industrilandskapet rundt Sarpsfossen («Sarpsfossen, Borregaard og Hafslund»). Områdene er beskrevet i en egen rapport «Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse i Østfold», som finnes på Riksantikvarens hjemmeside. Her er beskrives også trusler og forslag til tiltak.

Riksantikvarens bystrategi

Riksantikvarens bystrategi inneholder anbefalinger til regional og kommunal forvaltning, utbyggere og eiere om hvordan viktige historiske bymiljøer bør forvaltes og utvikles.

Nasjonal reiselivsstrategi 2030

Strategien har som mål å utvikle reiselivsnæringen, samtidig som klimaavtrykket reduseres. Et uttalt mål er å i større grad ivareta fellesgodene som ligger til grunn

Kysten og skjærgården er et viktig regionalt landskapstrekk. Fredrikstad har en lang kystlinje og mange kulturminner knyttet til denne. Dette er fyr, seilmerker, sjøbuer, tidlige fritidsboliger, badeanlegg og pålebrygger. Bildet viser Strømtangen fyr i Onsøy. Foto: LOK.

for reiselivet.

6.3 REGIONALT NIVÅ

Fylkeskommunen har et betydelig ansvar innenfor kulturminnevernet.

Fylkesplan for Østfold

Fylkesplan for Østfold, «Østfold mot 2050», vedtatt juni 2018. Østfold (sic) skal være et fylke som ivaretar klima, natur, kulturminner og kulturlandskap, og som tar miljøhensyn i offentlig og privat sektor. Kulturminner og kulturmiljø skal være en integrert del av kommunal og regional planlegging og forvaltning. Fylkesplanen har egne nettbaserte temakart for regionalt viktige kulturmiljøer og regionalt viktige kulturlandskap.

Felles handlingsprogram for kulturminner i Viken 2022-2023

I desember 2021 ble det vedtatt et nytt felles handlingsprogram for kulturminner i Viken for perioden 2022-2023. Det nye felles handlingsprogrammet er basert på de tidligere regionale handlingsprogrammene.

Kulturminneplan for Østfold 2010-2022

Planen skal gi et grunnlag for beslutninger og valg innenfor kulturminnevernets arbeidsområde i årene fremover. Som et tillegg til og utdyping av planen gis det beskrivelser, bakgrunn og forutsetninger for kulturminnevernet i Østfold.

Regional kystsoneplan for Østfold

Vedtatt desember 2014. Kystsonen er møteplass for ulike interesser, og forvaltningen er delt mellom mange aktører. Planlegging her dreier seg derfor i stor grad om å se ulike interesser i sammenheng, og å etablere et helhetsgrep. Hovedutfordringen er å skape en bærekraftig balanse mellom bruk og vern av kystsonen.

Prioriterte alleer og trerekker i Østfold: Kultur- og landskapsvernverdier

Grunnlag for forvaltning, restaurering og skjøtsel av allé-

er og trerekker langs riks- og fylkesveier, herunder seks i Fredrikstad kommune. Statens vegvesens rapport 458, utgitt 2020. Rapporten er digitalt tilgjengelig.

6.4 LOKALT NIVÅ

Dette er de føringene som er utarbeidet for og av Fredrikstad kommune.

Kommuneplanens samfunnsdel

Kommuneplanens samfunnsdel er kommunens overordnede plandokument. Her vises de langsiktige utfordringer, mål og strategier for hele Fredrikstad-samfunnet og for kommunen som organisasjon. Kommuneplanens samfunnsdel ble vedtatt av Bystyret 26. april 2018. Kommuneplanens samfunnsdel fremholder at kulturminner og kulturmiljøer skal brukes som en ressurs i byutviklingen.

Kommuneplanens arealdel

Kommuneplanens arealdel viser sammenhengen mellom fremtidig samfunnsutvikling og arealbruk gjennom plankart, bestemmelser og planbeskrivelse. Den angir rammer og betingelser for hvilke nye tiltak og ny arealbruk som kan settes i verk, og hvilke hensyn som må ivaretas ved disponeringen av arealene. Kulturminner og kulturmiljøer er premisser for en god byutvikling. De er ressurser for livskvalitet, attraksjonskraft, økonomisk utvikling, klimatilpasning, og de er kilde til kunnskap. De skal derfor ivaretas både som del av vår kulturarv og identitet, og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. I arealplanen ivaretas kulturminner med hensynssoner bevaring kulturmiljø og kulturlandskap og generelle bestemmelser. I byområdet er kartleggingen av bygninger med kulturhistorisk verdi (rødlistede bygninger) i all hovedsak videreført. Disse bygningene tillates ikke revet. Det er gitt bestemmelser som styrker vernet av parker og trær.

Gjeldende reguleringsplaner

Reguleringsplaner kan verne kulturminner ved bruk av

hensynssoner, formål og ved selve planens karakter. Det siste punktet er svært viktig. Man må lese bestemmelsene for å fange opp hvor omfattende vernet i en reguleringsplan er. Dette kan ikke avdekkes kun ved å se på formål i kart og om det finnes hensynssoner. Reguleringsplanen for Cicignon er et eksempel på en plan der bevaring er en hovedintensjon, uten at dette fullt ut sees kun ved å se på plankartet.

Kommunedelplan for kultur i Fredrikstad

Kommunedelplan for kultur i Fredrikstad 2019-2030 «Å skape rom – Kunst og kultur i en liten verdensby». Kommunedelplanen for kultur legger ambisjoner om å styrke byens opplevelsesnæring ved å formidle kulturarven på en måte som aktualiserer og tilgjengeliggjør den. Kulturplanen sier at Gamlebyen skal videreutvikles som kulturarena med fokus på opplevelseskultur og historiefremming, og at kommunens kulturminnefond skal styrkes for å bidra til at kommunens innbyggere ivaretar private faste kulturminner og fartøy.

Kommunedelplan for naturmangfold

Kommunedelplanen for naturmangfold har som overordnet mål å styrke kunnskap om og hensynet til naturmangfold i kommunen, samt ivareta livskraftige bestander av alle naturlig forekommende arter i Fredrikstad. Storvokste og hule eiker er beskyttet av naturmangfoldloven, og gamle trær generelt er svært viktig habitat for arter som er viktige for biologisk mangfold.

Verneverdivurderte bygninger i sentrum (rødmerkede bygninger – «rødlista»)

Rødlista er særegen for Fredrikstad og ble generert ut fra rapporten «Fredrikstads byplanhistorie, bygningshistorie for Vestsiden» (SG arkitekter 1991). Rapporten var et særtrykk av sentrumsplanen fra 1991. På verneverdikartet datert 19.08.1991 er de verneverdige bygningene delt inn i fire kategorier: Bygninger med meget høy verneverdi som enkeltobjekt, bygninger med høy verneverdi som enkeltobjekt, bygninger med meget høy verneverdi som del av bygningsmiljø og bygninger med høy verneverdi som del av bygningsmiljø. Det er kun byområdet som er vernevurdert, og i store deler av kommunen er det ikke gjort slike verne vurderinger. Området som ble kartlagt omfatter deler av det som i dag utgjør byområdet. De rødmerkede bygningene i andre deler av byområdet er lagt til ved senere rullinger av sentrumsplanen/byområdeplanen. I henhold til bestemmelsene i kommunepåleggens arealdel er disse omfattet av rivingsforbud.

Strategi for Gamlebyen – en levende bydel i historiske rammer

Strategi for Gamlebyen fra 2022 bygger på kommunens

vedtatte planverk, og har til hensikt å sette et rammeverk som sikrer forutsigbarhet for utviklingen og legge til rette for god samhandling mellom aktører og interessenter i Gamlebyen. Hovedmålet med strategien er å legge til rette for en bærekraftig utvikling av kulturminnet Gamlebyen.

Lokalsamfunnsrapportene

I forbindelse med Miljøbyprogrammet ble det fra tidlig nittital og til innpå 2000-tallet lagt ned et betydelig arbeid. Det ble laget stedsanalyser og tiltaksplaner for senterdefinerte lokalsamfunn i Fredrikstad i form av en «lokalsamfunnsrapport». Denne består av to deler, en stedsanalyse og en tiltaksdel. Kulturminner er et sentralt tema i disse rapportene.

Regelverk for utleie av kommunale bygg og lokaler til eksterne aktører

Gamlebyen og Isegran er kulturmiljøer av nasjonal betydning, som er omfattet av vernebestemmelser etter kulturminneloven og plan- og bygningsloven. Leietakere av arealer i Gamlebyen og på Isegran forplikter seg til å sette seg inn i gjeldende lovverk. Arrangementer og aktiviteter skal gjennomføres på kulturmiljøenes premisser og med hensyn til områdenes sårbarhet. Leietaker av arealer i Gamlebyen og på Isegran plikter å levere tilbake områdene i samme stand som før leieperioden. Det tillates ikke å grave eller gjøre andre inngrep i grunnen. For alle kommunale gater i Gamlebyen er det egne vektbegrensninger for kjøretøy. Dette gjelder både vekt per aksel og kjøretøyets totale vekt. Bestemmelsene framgår av Statens vegvesen sin vegliste for kommunale veier i Fredrikstad. Statens vegvesen er dispensasjonsmyndighet. Næringsdrivende og personell som jobber i Gamlebyen og på Isegran skal sikres adkomst i leieperioden. Leietaker tillates å sette opp sperregjerde rundt hele arrangementsområdet. Leietaker plikter å sørge for informasjon og dialog med næringsdrivende og andre lokale aktører, både i forkant av leieperioden og underveis.

Kommunedelplan for kulturminner i Hvaler 2018-30, Kommunedelplan for kulturminner i Sarpsborg 2022-2034 og Kommunedelplan for kulturminner i Råde 2022-2037

Fredrikstads nabokommuner har egne kulturminneplaner. Flere kulturmiljøer, kulturlandskap og kulturminner strekker seg over kommunegrensene.

*Fredrikstadbrua er et symbol for byen.
Den er fredet etter kulturminneloven. Foto: LOK.*

Kapittel 7 –

Fredrikstads historie i 13 deler

FOR Å FORSTÅ HVORFOR KULTURMINNENE ER VIKTIGE SPOR ETTER HISTORIEN

Hvordan har kulturminnene blitt til og hvorfor ligger de der de gjør?

Den følgende teksten beskriver hvordan Fredrikstad har blitt til, både byen og omlandet. Fredrikstad har en lang og interessant historie. Denne historien kan deles opp i flere faser. Hver fase har etterlatt seg ulike former for kulturminner. For å kunne lese og forstå vår lokale historie i framtiden vil det være viktig å ivareta nettopp disse kulturminnene på en god måte. Slik vil det bli en tydelig sammenheng mellom historien, kulturminnene og kulturminneplanen. Landskapet som omgir Fredrikstad er en vesentlig del av historien. Naturformene, geologien, beliggenheten og isens påvirkning ligger som et viktig bakteppe for å forstå hvordan menneskene har tatt landskapet i bruk og til enhver tid etterlatt seg spor.

Kulturminneplanen deler Fredrikstads historie opp i 13 overordnede faser, som har fått hvert sitt kapittel.

Dette er:

1. Landskapet som grunnlag for menneskelig aktivitet
2. Det arkeologiske landskapet
3. Middelalderen
4. Grunnleggingen og landets første planlagte by
5. Befestningen og byen
6. Herregårdene
7. Forstaden
8. Industrialiseringen
9. Det nye sentrum
10. Fritiden
11. 2. verdenskrig
12. Etterkrigstiden
13. Kommunesammenslutningen

Lerslettene, med lave granittkoller som stikker opp, gir mye av karakteren til landskapet omkring Glommas utløp. Bildet er fra Midtbygda i Onsøy. Foto: LOK.

7.1 Landskapet som grunnlag for kulturminnene

Fredrikstad kommune består av et landareal på 284 km². Bysenteret ligger omtrent midt i kommunen, ved utløpet av Glomma, Norges lengste elv, og med nær tilknytning til Oslofjorden. De naturgitte forutsetningene har i alle år vært vesentlig for hvor menneskene har bodd, livnært seg og bygget opp samfunn og infrastruktur. Landskapet er på den måten grunnlaget for kulturminnene våre, og derfor er det viktig at kulturminnene og landskapet sees i sammenheng. Før Fredrikstad ble grunnlagt i 1567 var det flere store bygder i landskapet omkring elvemunningen av, adskilt av ulike elveløp og kiler: Onsøy, Rolvsøy, Kråkerøy, Glemmen, Borge og Torsnes. Både administrative forhold og navn på disse bygdene har riktignok variert gjennom tidene. I middelalderen het for eksempel Borge og Torsnes «Åmord» og «Åbygge», som betyr skogsbygda ved åen og innbyggerne ved åen, altså Glomma. Først i 1994 ble alt slått sammen til én kommune.

Det er ingen tilfeldighet at byen Fredrikstad ligger der Glomma møter havet. Glomma har vært viktig for ferdsel innover i landet, for tømmerfløting og for annen varetransport. I tillegg har elva vært en viktig barriere i landskapet når det gjelder forsvar. Elvemunningen har vært viktig som havn og tilgangen til havet har gitt gode muligheter til fiske, kommunikasjon og eksport av lokalproduserte varer.

Nærheten til Sarpsfossen, med tidlig industrialisering, anleggelsen av byen Borg i 1016 og de to herregårdene Borregaard (først kongsgård) og Hafslund, har vært vesentlig for opprinnelsen til Fredrikstad.

Raet, den store grusmorenen som strekker seg diagonalt gjennom Østfold, fra Moss i nordvest, via Råde og Sarpsborg, til Tistedalen i sørøst, utgjør et markant skille i landskapet. For 20.000 år siden var hele Skandinavia og mesteparten av Danmark dekket av is. Etter en lang tid med ekstrem kulde begynte det å smelte. Isen trakk seg gradvis tilbake. Fra tid til annen kom det nye kuldeperioder som gjorde at nedsmeltingen stoppet opp eller at isen la på seg litt igjen. I slike tilfeller la det seg opp store render med grus og sand i bunnen av fronten på den høye iskappen. Disse var delvis et resultat av at isen skjøv opp masser når den vokste og delvis av at bølgene skyllet opp finstoffer utenfra. For om lag 11.000 år siden stoppet ismeltingen omtrent helt opp, og isen ble stående rolig i rundt 800 år. Dermed ble Raet dannet. Den langstrakte formasjonen ble en viktig ferdselsåre der folk og fe kunne ta seg over de fuktige lerområdene, som opprinnelig hadde vært havbunn.

Glomma er livsnerven i landskapet omkring Fredrikstad og grunnlaget for mange av våre kulturminner og kulturmiljøer. Foto: LOK.

Gjennom Østfold har vi flere parallelle morener som vitner om isens bevegelser, for eksempel en mindre morene som ligger 6-10 kilometer på utsiden av Raet. Restene av denne kan sees ved Ek i Onsøy, Ula i Glemmen, Borge kapell, Borge varde, Hunn og videre inn i Skjeberg mot Storedal og Gunnarstorp. Alle disse stedene finner vi store forhistoriske gravfelt, spor etter gamle gårdsanlegg og ofte også veifar i form av hulveier. I de siste hundre årene har det også blitt tatt ut grus og sand til lokal industri og byggevirksomhet på disse plassene.

Utenfor Raet er det store lersletter. Disse er gammel havbunn som ble tørrlagt for 3-4000 år siden, som følge av landhevning. Landskapet fremstår statisk, men etter siste istid har det hele tiden vært i endring, både topologisk og klimatisk. Det er den forhistoriske havbunnen som i dag er dyrka mark. I nyere tid har disse flate jordområdene gjort det enkelt å bygge, og særlig i etterkrigstiden ble mange jorder bygd ut. Sletteene deles opp av lave åser og små fjellskjær. Berggrunnen i Fredrikstad, med unntak av noen vulkanske øyer i Oslofjorden, består utelukkende av granitt. De høyeste åsene er mellom 110 og 120 meter høye, med Østentorøysa (119,5 m.o.h.) nord for Onsøyknipen og Borge varde (116 m.o.h.) som de høyeste punktene. Åsryggene og daldragene i kommunen strekker seg i hovedsak fra nordøst mot sørvest og systematiserer til en viss grad landskapet ved at mange av jordene, veiene og de oppdemte dammene følger disse landskapsstrukturene. Det eneste naturlige tjernet er Kjennetjernet i Onsøy. Alle andre dammer er oppdemmede. Gårdene ligger ofte på høyder ute på, eller i kanten av, lerslettene og er karakteristiske for landskapsbildet. Enkelte steder åpner det seg store åpne jordbruksområder, slik som rundt middelalderkirkestedene i Borge og Onsøy. Det forteller oss at disse «landskapsrommene», som lerslettene utgjør, allerede tidlig hadde en viktig betydning i bygdene.

Berggrunn og jordsmonn har vært viktig for næringslivet i Fredrikstad. Mellom 1870 og 1960 var granitten og lera vesentlig for den store industriveksten, både stenhog-

geriene og teglverkene. Sammen med trelast, skåret av tømmeret som ble fløtet på Glomma, var granitt og tegl viktig både for byggingen av byen og for eksport. Allerede ved byggingen av de militære anleggene på 1660-tallet, så man potensialet i den lokale lera og anla et teglverk på Nabbetorp.

Da «fritid» ble et begrep på slutten av 1800-tallet ble landskapet tillagt en ny betydning. I moderne tid, der rekreasjon, friluftsliv og opplevelser har blitt viktig, fremheves Fredrikstads beliggenhet ved kysten, samt elvas buktende løp gjennom sentrum.

Viktige historiske landskapselementer å ha et bevisst forhold til i arealplanleggingen er:

- Glomma (elveløpene Østerelva, Vesterelva, Seutelva, Gressvikfloa) og elvemunningen
- Gamle evjer, som er vannfylte ravedaler tilknyttet Glomma (f.eks. Gretnesbekken, Råbekken), samt markante fjellkoller ut mot elva, der det er anlagt arbeiderbebyggelse (f.eks. Hølberget, Torpeberget, Lahelle og Møllerodden)
- Isegran
- Morenene (Ula-Borge kapell-Hunn)
- Kilene (lang, smal vik) (Thorsøkilen/Hunnebunnen, Elingaardskilen)
- Lerslettene (Midtbygda i Onsøy og områdene rundt Borge kirke)
- De markante granittkollene på lerslettene
- Bymarkene på Østsiden
- Kystlandskapet (Onsøykysten, Hankøsundet, vestsiden av Kråkerøy)
- Hovedferdselsårene Kongeveien (Oldtidsveien-Ferjestedsveien-Nygaardsgata-Veumveien-Kjølberg bru) og Den fredrikhaldske kongevei over Sannesund (Skadalsveien-Sundløkkaveien)
- Gårdsklyngene som ligger spredt på små høyder i kulturlandskapet

7.2 Det arkeologiske landskapet

Alle kulturminner er knyttet til landskapet på en eller annen måte. Stenalderens fangstboplasser lå gjerne nær strandkanten ved fiskerike sund. Bronsealdermenneskene hogde sine helleristninger i granitten ved lerslettene eller vannveiene, mens de mektige lederne ble gravlagt i store stenrøyser på åstopnene. Jernaldergårdene ble anlagt i tilknytning til steder som var egnet for dyrking eller beite. Det kunne være både på morenene og på lerslettene. Tett inntil gårdene anla de ofte gravplassene sine. Ferdselsårene til lands gikk på morenene, der man kunne komme tørrskodd langt av sted, eller på tvers av disse, der man måtte ta seg fram mellom sjøene eller forbi fossefall. Sporene etter ferdselen til fots eller på hesteryggen sees i dag i form av hulveier, som oftest som små bruddstykker. På markante høyder i landskapet anla folkegrupper små borger i romertiden eller folkevandringstiden. De har senere blitt kalt bygdeboger, og det er usikkert hvilken rolle de har spilt; om de har vært maktsymboler, forsvarsverk eller begge deler.

Fredrikstad har mange arkeologiske kulturminner fra før reformasjonen i Norge i 1537. Førreformatoriske kulturminner er automatisk fredet i kraft av sin alder. Pr. 01.01.2023 er det ifølge Riksantikvarens kulturminnedatabase registrert ca 1035 automatisk fredete kulturminner i kommunen og totalt 2342 enkeltminner.

Stenalderfolkets boplasser er de eldste sporene etter mennesker vi har. Landhevningen etter siste istid har gjort at landskapet er helt annerledes i dag enn da de

første menneskene bosatte seg her rundt 5000 år f.Kr. Landskapet i det som i dag er Fredrikstad kommune var en skjærgård med øyer, holmer og smale sund. Ved å legge inn gammelt havnivå og finne gamle strandlinjer er det mulig å lokalisere seg fram til lune bukter, hellere og fine strandterrasser der det var fint å bo og oppholde seg. Spor etter stenalderens fangstfolk er funnet en rekke steder i kommunen, men mest kjent er boplassene på Kråkerøy, med de første hustuftene fra stenalderen i Sør-Norge som ble fagmessig undersøkt. De fleste av disse ble funnet av arkeologen Erling Johansen på 1940- og 50-tallet. Topografien på Kråkerøy, med mange dalganger, bratte fjell og kryssende sprekkemønstre gjorde nok sitt til at dette området var særlig egnet for fangst og fiske i skjærgården. Til sammen er det registrert nærmere 50 boplasser på Kråkerøy. En av de eldste boplassene er «Den store stenhytta» eller «Tom og Mette-hula», som den også har blitt kalt. Den ligger under en stor stenblokk som hviler inn mot en fjellskrent i Fuglevikskogen. Med beliggenheten 39 m.o.h. er den en av få boplasser i Fredrikstad som kan dateres til eldre stenalder. Funnene viser at den ble flittig brukt i tiden 4700-2400 f.Kr. De øvrige boplassene, som både består av hyttetufter og hellere (overhengende fjell) ligger gjerne 20-35 m.o.h. og kan da dateres til 3500-1800 f.Kr. Erling Johansens utgravninger av boplassene ved Rødsmyra viste at hyttene hadde vegger laget av grener som var flettet sammen og påsmurt lere. I noen av lerkliningsstykkene var det avtrykk av ulike kornsorter, som viser at det i tillegg til jakt og fiske har blitt drevet en tidlig form for jordbruk.

Hunnebunnen innerst i Thorsøkilen har vært en viktig havn og fangstplass langt tilbake i tid. I dette landskapet finner vi en av landets største samlinger med arkeologiske kulturminner i form av boplasser, åkerspor, gravminner, hulveier, bygdeboger, helleristninger og kirkested. Foto: LOK.

Som en følge av landhevingen etter istiden ble store deler av lerslettene som i dag utgjør den dyrka marka i kommunen tørt land for 3-4000 år siden. Dermed kunne den gamle havbunnen tas i bruk som beitemarker. På denne tiden gikk man gradvis over fra jakt til jordbruk. Markene må ha spilt en viktig rolle for både folk og fe, men dette var lenge før den tunge blålera lot seg dyrke i særlig grad. Det tok lang tid å rydde og lage god jord. Det er her ved lerslettene vi finner de fleste helleristningene. Fredrikstad er blant de kommunene i landet med flest helleristningsfelt fra bronsealderen (1700-500 f.Kr.). Til sammen er det i 2022 rundt 400 kjente helleristningsfelt i Fredrikstad kommune, i hovedsak fordelt på Borge, østre Rolvsøy og Onsøy. Helleristningene spenner fra enslige skålgroper til rike figurfelt med flere hundre figurer. De største og fineste konsentrasjonene finnes på Begby, Lilleborge og i Nordre Borge, på Evje på Rolvsøy, samt i Midtbygda i Onsøy. I bronsealderen kan menneskene ha anlagt de første gårdene i disse områdene. Trolig ligger mange av dagens gårdstun på de samme, tørre plassene som man bosatte seg på den gangen. I kommunen finnes også en rekke store gravrøyser fra denne perioden, blant annet på toppene på Kråkerøy og Kjøkøy, på Onsøy-kysten og Rørfjell, på østsiden av Seutelva, på Rostadneset og Krikåsen i Fredrikstadmarka.

I jernalderen, 500 f.Kr.-1050, ble gårdene flere. Disse danner grunnlaget for den gårdstrukturen og de gårdsnavnene vi har i dag. Etter årtusenskiftet er det i forbindelse med reguleringsarbeid funnet en rekke gårdsanlegg i form av tufter etter langhus ved flateavdekking på dagens dyrka mark. En endring i skikk og religion gjorde at man nå ofte anla gravplassene i synsavstand fra gården. I kommunen finnes det flere store gravfelt med graver fra eldre og yngre jernalder. Feltene inneholder svært mange synlige gravminner i form av hauger, røyser, stenlegninger, stenringer og bautastener. De største er Hunnfeltet i Borge, Ula i Glemmen og flere store felt i Midtbygda i Onsøy. På Rolvsøy markerer landskapet på vestsiden av Visterflo seg ut. Funnene av flere vikingtidsgraver på Haugen og Rostad, blant annet to skipsgraver, viser at dette må ha tilhørt en maktelite.

Det er flere bygdeborger i Fredrikstad. Av rundt 70 bygdeborger i Østfold finnes 17 i Fredrikstad kommune. Ravneberget på Hunn, Borgåsen på Veum og bygdeborgen ved Leiret på Rolvsøy er de med kraftigst murverk. På tross av navnet, er det uvisst om bygdeborgene har tjent som forsvarsverk, rituelle plasser, som makt-symboler eller en kombinasjon av disse.

Siden 1950-tallet har Oldtidsveien blitt fremhevet som et nasjonalt viktig arkeologisk kulturmiljø, som har blitt tilrettelagt for turisme.

De viktigste landskapene med arkeologiske kulturminner er:

- Oldtidsveien (rike fornminneområder Begby-Borge-Hunn)
- Nordre Borge (store helleristningsforekomster)
- Visterflo med gårdene Haugen og Rostad (vikingskipsgraver)
- Kråkerøy/Kjøkøy (mange stenalderboplasser og store gravrøyser)
- Midtbygda i Onsøy (rike helleristningsforekomster og andre fornminner)

Stenalderboplassen «Den store stenhytta» på Kråkerøy. Foto: LOK.

I kulturlandskapet ved Haugen og Rostad på vestsiden av Visterflo er det gjort flere viktige funn fra vikingtiden. Det vitner om at landskapet her har hatt stor betydning. Foto: LOK.

7.3 Middelalderen

Middelalderen regnes å strekke seg fra 1050 fram til reformasjonen i 1537. Kirker og kirkesteder er også viktig bygningsarv fra middelalderen. Kirkenes plassering var ikke tilfeldig. I middelalderen ble kirkene reist på markante plasser i de forhistoriske kulturlandskapene. Dette var steder som på et eller annet vis hadde en viktig betydning. Kirkestedene i Borge og Onsøy er gode eksempler der en kirke er reist på toppen av en sentral høyde i et stort, åpent landskapsrom, der det tidligere hadde vært mye rituell virksomhet i form av gravsteder og hugging av helleristninger.

Det ble reist fire stenkirker i bygdene ved Glommas utløp i middelalderen. I dag er det bare Gamle Glemmen kirke som er tilbake. Gamle Glemmen kirke er den eldste bygningen i dagens Fredrikstad. Kirken, gårdsmiljøet og det lille som er igjen av autentisk landskap omkring den, er av meget høy verneverdi. Kirken har et godt bevart interiør og inventar. De tre andre middelalderkirkestedene: Borge, Torsnes og Onsøy, har også høy verneverdi som kulturmiljøer.

Reformasjonen hadde stor betydning for kirken i Norge, men for kirkene i Norge er det et annet, senere fenomen som fikk særlig ødeleggende kraft. En ny kirkelov som ble vedtatt i 1851 stilte krav om at det i kirkene skulle være sitteplass til minst 30% av menigheten. Det betød at mange av de gamle kirkene ble for små. Både Torsnes, Borge og Onsøy ble revet og erstattet med nye i henholdsvis 1860, 1861 og 1877. I Torsnes og Borge ble stenmaterialene gjenbrukt i de nye kirkebyggene, mens Onsøy ble oppført av tegl. På alle de fire middelalderkirkestedene er den opprinnelige kirkegården fredet. Enkelte middelalderelementer er også bevart. I Gamle Glemmen kirke og Torsnes kirke er de middelalderske døpefontene i klebersten intakte og fremdeles i bruk. På hver side av porten til Thorsø herregård ligger to kuleformete runestener som opprinnelig skal ha ligget ved Torsnes kirke. Tekstene er anslått å være fra siste halvdel 1200-tallet.

Et annet kulturminne som kan knyttes til middelalderen er befestningen av Isegran. Første gang navnet nevnes er så tidlig som i 1287, da Isgrana beskrives i forbindelse med Alv Erlingsson, en av landets mektigste menn, som hadde sin borg på øya. Det var herfra «Mindre Alv», som var hans kallenavn, i ren sjørøverstil drev tokt mot dansker og hanseater. Hans navns opprinnelse var egentlig «Milde Herr Alv». Han var i slekt med kongehuset, som Magnus Lagabøtes tremenning, var utnevnt til jarl, og var kongens sysselmann i Sarpsborg. Våpenskjoldet hans besto av en bjørn og en borg, som vi i dag finner igjen i byvåpnene til Sarpsborg og Fredrikstad. I

Gamle Glemmen kirke er Fredrikstads eldste bygning. Foto: LOK.

1287 gjorde Alv Erlingsson noe svært dumdristig. Han gikk til angrep på Oslo, dro med seg borgherren Hallkjell Krøkedans tilbake til Isegran, og tok livet av ham. Etter drapet ble han lyst fredløs og måtte rømme landet. Tre år senere ble han torturert, radbrukket, og henrettet utenfor Helsingborg. Siden forfalt middelalderborgen på øya. Historien og navnet er nedskrevet i islandske skrifter. Imidlertid er det ingen kjente håndfaste spor etter borgen. De befestningene som finnes på Isegran i dag er oppført på siste del av 1600-tallet.

Stedene der det senere ble herregårder kan også knyttes til middelalderen, selv om de husene og anleggene vi finner på disse gårdene i dag ikke er riktig så gamle. Elingaard var adelig allerede på 1400-tallet. Elingaardhornet, som inngår i Kulturhistorisk museums samlinger, er et drikkehorn med sølvbeslag fra rundt 1450, og regnes for å være et av Norges vakreste drikkehorn fra middelalderen.

Middelalderen ble avsluttet med reformasjonen, som medførte store samfunnsendringer. Dette er også i dag et viktig skille i kulturminneforvaltningen: Alle kulturminner fra før reformasjonen i 1537 er betraktet som så potensielt verdifulle at de er automatisk fredet.

Viktige kulturminner fra middelalderen er:

- Gamle Glemmen kirke (middelalderkirke)
- Borge kirke (middelalderkirkested)
- Torsnes kirke (middelalderkirkested)
- Onsøy kirke (middelalderkirkested)
- Isegran som strategisk punkt

Det eldste bevarte kartet som viser byens omriss, laget av Isaac von Geelkerck i 1653. Gjengitt etter Arkitekturen i Fredrikstad.

7.4 Grunnleggingen og landets første planlagte by

Etter at middelalderbyen Borg (Sarpsborg) ble brent av svenskene i 1567 under den nordiske syvårskrigen, besluttet kong Frederik II at innbyggerne måtte flytte nærmere Glommas munning. Flytting var også et ønske fra innbyggerne selv. Det var plassmangel på bymarkene omkring Sarpsborg. På østsiden av Glommas utløp var det derimot store, flate marker som egnet seg til jordbruk. Dette var avgjørende for hvor byen ble plassert. Lettere tilgang til havet og det rike sildefisket i Skagerak var trolig også en motiverende faktor. Dermed gikk det forholdsvis problemfritt å gjenreise byen 13 km sørvest for der den tidligere lå. Den første tiden ble den hetende «Salsborg», men den fikk snart sitt eget navn, Fredrikstad, etter kong Frederik II. Borgerskapet flyttet og byprivilegiene som hadde tilhørt byen ved Sarpsfossen ble videreført i Fredrikstad.

Middelalderbyen Borg lå like vest for Sarpsfossen. Omkring byen var det anlagt en jordvoll som skulle beskytte byen mot fiender, derav bynavnet. Fremdeles er deler av vollen synlige.

De gamle middelalderbyene besto gjerne av selvgrodde strukturer. Byene, med sine mange små trehus og åpne ildsteder, var ofte utsatt for branner, og nesten all norsk bybebyggelse fra middelalderen ble herjet av ild. Under den nordiske sjuårskrigen (1563-70) var ikke Sarpsborg den eneste byen som gikk opp i røk, også Oslo og Hamar brant i 1567.

Ingen av 1500-tallsbyene fikk helhetlige byplaner. Den som kom nærmest var nok likevel Fredrikstad. Grunnen var flyttingen til et ubebygget område.

Markene som omsluttet byen ble viktig jordbruks- og beiteland for borgerne. Så sent som på midten av 1800-tallet var jordbruket byens hovednæring. Fredrikstad kan betraktes som en anlagt by etter flyttingen i 1567. Imidlertid var den ubefestet og absolutt ikke anlagt ut fra forsvarshensyn, på tross av at forgjengeren var blitt brent av svenske tropper. Den nye byen lå lavt i terrenget,

omgitt av høydedrag, og var på feil side av elva med tanke på en fiende som måtte forventes å komme fra Sverige, i øst. Fredrikstad ble da også brent av svenskene to ganger i løpet av byens tre første leveår, uten at det førte til en ny flytting. Byens borgere ba tvert imot innstendig om å slippe å bli flyttet på nytt, og motsatte seg alle forslag om å flytte byen over elva, til den mindre utsatte Vestsiden. Hensynet til bymarkene var hovedsaken for byens borgere.

Sannsynligvis ble byens gater allerede i den første tiden ordnet i et rutenettmønster. Denne typen gatestruktur hadde sitt utspring i renessansens Italia, men spredte seg raskt. Det finnes ingen kilder som forteller om omfanget på den opprinnelige byplanen for Fredrikstad. Byen brant i både 1570 og 1572, og gjennom brannene så man nok muligheten til å utbedre gater og bebyggelsesstruktur. Utbyggingen skjedde med stor sannsynlighet gradvis, i takt med befolkningsøkningen. Etter at den søndre delen av byen brant i 1624 var det bare i den nordre delen 1500-tallets bygninger var tilbake. I 1653 brant også disse. Det eldste kartet vi kjenner for Fredrikstad ble tegnet av den nederlandske kartografen Isaac van Geelkerck like etter bybrannen i 1653. Den viser en svært enkel struktur med et rutenett av smale gater. Hovedgatene løp stort sett parallelt med elva, med en karakteristisk knekk på midten, der elva gjør en svak sving. Et begrenset antall tverrgater, som ikke nødvendigvis lå vinkelrett på hovedgatene, gjorde kvartalene noe uregelmessige. Byen strakk seg noe lenger i retning Vaterland enn den gjør i dag. Det geografiske midtpunktet i byen var kirken, som fremdeles ligger på samme sted. Ved denne lå også datidens torv.

Viktige kulturminner fra grunnleggingen er:

- Bystrukturen (kvartalene, gateløpene, kirkens plassering)
- Byens plassering i landskapet
- De åpne bymarkene
- Skulpturen av Frederik II, reist ved byens 350-årsjubileum, som symbol på grunnleggningen

7.5 Befestningen og byen

Under Hannibalfeiden, i 1644, ble byen omgitt av enkle jordvoller, men det var først etter 1660 at Fredrikstad ble festningsby. Med sin stjerneform framstår Fredrikstad festning i dag som et spektakulært arkitektonisk anlegg. Bastioner, batterier, redanger, kurtiner, kontregarder, kontreskarper og vollgraver med raveliner og bjørner (demninger) utgjør en arkitektonisk helhet som er enestående i Norge og også er sjelden internasjonalt. Festningen og festningsbyens struktur er i stor grad blitt bevart slik den ble anlagt på siste halvdel av 1600-tallet.

Det er ingen tilfeldighet at Fredrikstad ble en permanent festningsby akkurat på 1660-tallet. I tillegg til at byen var blitt aktuell som forsvarspunkt etter tapet av Bohuslän i 1658, var det også andre forhold som gjorde seg gjeldende. Festningsbyggingen hadde skutt fart ellers i Europa. Det var på denne tiden militærvesenet utviklet seg, artilleriet ble kraftigere, veiene bedre og nye strategier tok form. Eneveldets konger utviste stor interesse for

festningsanlegg og deltok aktivt i planleggingen. Mens Fredriksten og andre festninger var rene krigsanlegg, var Fredrikstad en depotfestning som oppbevarte utstyr, våpen og alt de militære måtte trenge. Det store Tøihuset som sto ferdig i 1775 understreker Fredrikstads rolle som depotfestning og oppsetningssted for hæren.

Det var først og fremst forsvarsevnen som lå bak utformingen av festningsanleggene som omgir Gamlebyen, med vollene og vollgravene. De mange vinklene i stjerneformasjonen danner selve grunnlaget for ildplanen som sørget for et forsvar mot alle kanter. Da den unge Ulrik Frederik Gyldenløve ble stattholder i Norge i 1664 reiste han med hjelp av en hel krets med fremragende hjelpere en rad av forsvarsverker for å forsvare landet. Blant de viktigste i denne kretsen var far og sønn Wyllem og Anthony Coucheron, begge nederlandske festningsbyggere som ble hentet til Norge for å bidra med sin omfattende ingeniørkunnskap ved planleggingen og byggingen av mange av festningene. Det var disse som var hovedarkitektene for festningsbyen i Fredrikstad.

Det stjerneformede vollarlegget med vollgraver er unikt i norsk sammenheng. Det omhegner byen og gir kvartalene en klar, fast form som gjør at byen ikke flyter ut. Foto: Fredrikstad kommune.

De permanente festningsanleggene i Fredrikstad ble formet og bygd i 1663-66. Basert på et provisorisk anlegg, ble det planlagt en jordfestning som omsluttet den eksisterende byen, med unntak av de to søndre kvartalene. Det stilte krav til omfattende planlegging. For å anlegge vollenlegget som planlagt, måtte de to søndre kvartalene i den opprinnelige byen rives. Det flate landskapet med byens marker hadde mye til felles med områdene i Nederland, og kanskje var det derfor ikke så unaturlig at det var festningsingeniører derfra som ble hentet for å utforme anleggene. Med et strukturert vallsystem fikk byen en svært tydelig form. Det var ikke rom for tilfeldig vekst i utkantene.

I 1672 brant hele byen. Brannen ga de militære anledning til å regulere byen. Gatene ble breddeutvidet og torvet flyttet nordover, slik at det fikk sin plassering i byens nye midte. De militæres ønsker om at det kun skulle bygges murhus innenfor festningen var et gjennomgående stridstema. Få borgere hadde økonomisk evne til å bygge annet enn trehus. Ønsker om murtvang inne i byen ga blant annet grunnlag for oppføringen av forstaden Vaterland, med trehus, like sør for festningen.

I 1677 ble Johan Caspar de Cicignon, fra Luxemburg, øverstkommanderende for Fredrikstad. Han gjorde mye for å få festningen sterkere. Cicignon jordskanse, som

Byportene er en viktig del av festningsmiljøet og rammen om Gamlebyen. Foto: LOK.

Tøihuset hadde en vesentlig funksjon i depotfestningen Fredrikstad Foto: LOK.

Vollenes profiler er viktige for opplevelsen av festningsanlegget. De ble restaurert 1991-94. Foto: LOK.

fullførte festningsbyens stjerneplan, ble bygd ved ferjestedet på vestsiden av Glomma, og Kongsten fort ble oppført på Galgeberget, en strategisk viktig høyde nære byen.

I etterkant av nye store bybranner i 1690, 1700 og 1712 ble det gjort store forsøk på å flytte den sivile delen av byen over til Vestsiden, men uten at dette lyktes. Istedenfor ble vesentlige deler av den militære bygningsmassen samlet i den søndre delen av byen, slik at denne skulle bli mindre utsatt for brann. De militære interessene og vollene som omsluttet byen må ha lagt store begrensninger på næringslivet. Byen hadde lite rom til å utvikle næringslivet og de militære, som hadde krav på kost og losji, fortrenget beboerne fra deres egne boliger og hindret fri og trygg handelsvirksomhet.

Gamlebyen og festningsverkene må sees i nær sammenheng med det omsluttende landskapet ved elvemunningen og bymarkene. Fredrikstad er den eneste byen i Norge som fremdeles har store deler av de opprinnelige bymarkene bevart som åpent landskap. I dette kulturmiljøet finner vi også viktige kulturminner som Krigskirkegården, Oldenborgila (byens opprinnelige rennanskilde), den gamle kaserna (i dag helsestasjon), og ikke minst de framskutte festningsverkene Kongsten fort, Isegran og restene etter Cicignon fort. Alle disse ble oppført på 1680-tallet for å sikre utsatte punkter i nærlandskapet rundt festningsbyen.

Lenger bort fra byen ble det også anlagt befestninger på Akerøy (1664) ytterst i Hvaler-skjærgården, Hutholmen (1788) ved Floa i Vesterelva og ved Slevik (1808).

Viktige kulturminner knyttet til befestningen av Fredrikstad er:

- Gamlebyen
- Det stjerneformete vollenlegget
- Murene mot Glomma, portene og Vindebrua
- De militære bygningene
- Den gamle kasernen ved Brakkesletta
- Kongsten fort og den dekkete vei
- Slettelandskapet rundt Kongsten fort som del av befestningen
- Isegran
- Restene etter Cicignon fort
- Huth fort og Fastings skanse
- Slevik batteri
- Krigskirkegården på Byens marker
- Festningens grensestener
- Oldenborgila
- Vaterland
- Spor og stedsnavn etter svenske beleiringer i 1814

Huth fort og Fastings skanse. Foto: LOK.

Slevik batteri. Foto: LOK.

Isegran fort. Foto: Fredrikstad kommune.

Oldenborgila var byens første drikkevannskilde. Foto: Nanna Aaby.

7.6 Herregårdene

Østfold fylke gikk fram til 1918 under navnet Smaalenenes Amt, grunnet at området siden omkring 1500 var oppdelt i en rekke små len. Det var adelsmenn eller såkalte lensherrer som styrte lenene, og de var en viktig del av adelens virkefelt. Dermed dannet de en del av det geografiske og økonomiske grunnlaget for herregårdene. Den norske adelen døde ut i senmiddelalderen, og eiendommene gikk over til utenlandske, og da først og fremst danske, adelsætter. En herregård er i hovedtrekk en gård som har vært bebodd av folk med adelige privileger. Adelen var mot visse forpliktelser fritatt for skatter og andre pålegg for setegården. Etter hvert fikk adelen også skattefrihet for det underliggende jordegodset, og det var derfor viktig å samle gårder og mest mulig gods i nærheten av setegården. I 1639 var det hele 25 herregårder i Østfold, de fleste av dem i den ytre delen. Seks lå i nåværende Fredrikstad kommune: Thorsø og Nes i Torsnes, Elingaard og Kjølberg i Onsøy og Nygaard og Trosvik i Glemmen. Herregårdene var i all sin stas et uttrykk for adelens makt og sosiale posisjon. Denne kulturen kommer til syne i landskapet i form av gårdenes plassering, staselig arkitektur, alléer og parkanlegg.

De fire herregårdene i Torsnes og Onsøy har i dag fortsatt aktiv gårdsdrift. Nygaard forsvant i forbindelse med bydannelsen på Vestsiden. Det er ukjent hvor gårdstunet nøyaktig lå, men minnene om navnet er i dag bevart gjennom Nygaardsgata, Nygaardsplassen og Nygaard Brygge. Gårdstunet på Trosvik ligger fremdeles på en liten høyde omsluttet av moderne bybebyggelse. Mens Thorsø, Nes og Kjølberg har gårdsanlegg i private hender, eies Elingaard av Fredrikstad kommune og Østfold-museene og drives som museum og forsamlingslokale.

Elingaard er en av de eldste adelige setegårdene i Østfold og har vært bebodd siden slutten av 1200-tallet. Dagens hovedbygning er fra 1749 og har to fløyer. Den er en av kommunens eldste trebygninger. Hovedbygningen er omsluttet av en stor park med vollgraver og bastioner. Disse ble anlagt av rikskansler Jens Bjelke, som hadde tilhold på Elingaard fra 1615 til 1645.

Hovedbygningen på Nes ble oppført i sin nåværende form i 1828. Opphavet til hovedhuset var en adelsborg i gråsten, med lukket gårdsrom, ikke ulikt de vi finner på Austrått på Fosen og Rosendal i Hardanger.

Verdt å nevne er det også at landskapsparken på Nes er bevart med dammer, forhøyninger og en buktende vollgrav i romantisk stil. Kjølberg har et terrassert hageanlegg, og på Trosvik finner man også tydelige strukturer etter det gamle hageanlegget. Til herregårdene har det hørt møller, sager og damanlegg for kraft og fiske. Dette

Elingaard herregård i Onsøy. Foto: Marin Lande.

Kjølberg herregård i Onsøy. Foto: LOK.

Thorsø herregård i Torsnes. Foto: LOK.

finner vi tydelige rester etter på både Elingaard og Thorsø. Skolestuer og boliger for gårdenes ansatte inngår også i kulturmiljøene rundt herregårdene. Med mange arbeidsfolk var det et betydelig antall husmannsplasser. Flere av disse har bevarte bygninger, men det er særlig på Thorsø at vi finner mange husmannsstuer langs gårdens lange kystlinje.

Hovedbygningene på Elingaard, Kjølberg og Nes ble fredet som kulturminner allerede i 1923.

Viktige kulturminner knyttet til herregårdstiden er:

- Thorsø herregård med tilliggende kulturlandskap, alléer, bygningsmiljø og husmannsplasser
- Nes herregård med tilliggende park og kulturlandskap
- Elingaard herregård med tilliggende park og kulturlandskap
- Kjølberg herregård med tilliggende hage og kulturlandskap
- Trosvik herregård med rester av hageanlegg, samt Cicignons innskrifter
- (Eventuelle spor etter Nygaard herregård)

7.7 Forstaden

Det fantes argumenter for at byen burde ligge på vestsiden av elva, ikke østsiden der den ble anlagt. Dette går blant annet på hvor en angriper kan tenkes å komme fra, og hvor det er best naturlig havn. På siste del av 1600-tallet og første del av 1700-tallet førte beboerne i festningsbyen en energisk kamp mot anleggelse av en forstad på Vestsiden. Dette førte til mange urimelige bestemmelser og forordninger for de som forsøkte å anlegge en by med handels- og næringsliv utenfor vollene.

I lang tid var Gressvikfloa i Vesterelva det nærmeste man kom en havn i Fredrikstaddistriktet. Her var det ladested, det vil si et sted med begrensede rettigheter til handel og inn- og utførsel av varer. Av stor betydning for byens handel var kjøpstadprivilegiene fra 1671, som blant annet sikret byen tilgangen til disse gode og lett navigerbare havneområdene. I 1723 foreslo stiftsamtmannen at det ble etablert en forstad, slik at ladestedet kunne legges ned. Dermed kunne byborgerne sikre at det ble slutt på bøndernes handel med bjelker til fremmede skipper som kom opp Gressvikfloa. I 1735 ble altså Forstaden opprettet. På dette tidspunktet var det allerede oppført en rekke hus i området, inkludert noen

Farmanns gate 20 skal ha blitt oppført omkring 1790. Foto: LOK.

En del av Forstaden fotografert ca 1889. I midten sees to bygninger som fremdeles står: Storgata 6 og 8. Mot elva var det åpne lastetomter og hager. Her ligger Blomstertorget i dag. Foto fra Stangebye-samlingen.

på Kråkerøy-siden. Med Forstaden startet for alvor bydannelsen på Vestsiden.

I motsetning til festningsbyen var det aldri noen plan for utbyggingen av Forstaden før 1860. Den gamle kongeveien (nåværende Ferjestedsveien-Nygaardsgata-Glemmengata) og Storgata var ved siden av det naturgitte landskapet, de viktige strukturerende elementene. Forstadsbebyggelsen vokste fram i området mellom Vesterelva og Nygaardsgata/St.hansfjellet, fra Evja (Veumbekkens daværende utløp) i nord til det som er Dampskipsbygga i sør. Det er flere grunner til at bebyggelsen vokste opp nettopp i dette området: Eierne på Nygaard bestemte hvor de solgte grunn, de gode havneforholdene gjorde det egnet for handel og sjøfart her, og de militære ønsket heller ikke bebyggelse for nær Cicignon skanse.

Denne perioden i byens historie var preget av en slags samordning mellom festningsbyen og den første framveksten av et bymessig strøk på Vestsiden, der den offentlige bebyggelsen og embetsverket ble beholdt i festningsbyen.

Store deler av bebyggelsen i Forstaden gikk tapt under bybranner i 1837, 1841 og 1908. I 1853 ervervet kommunen Bruuns lastetomt i Forstaden, mellom elva og Storgata, til torv (Fisketorvet). 14 år senere ble også Bruuns hage ervervet til utvidelse av torvet (det nåværende Stortorvet). Mellom Nygaardsgata og Storgata utviklet det seg en rekke smale streder. I dag er det kun Plankestredet like sør for Torvet som eksisterer med en målestokk tilnærmet det opprinnelige.

Grunntrekkene i gatemønsteret i denne delen av Fredrikstad sentrum er fremdeles de samme som på 1700-tallet, om man ser bort fra at de mange smale stredene er erstattet med bredere gater. Strukturen er blitt endret og tilpasset nye tider i forbindelse med branner, utbyggingsoppgaver og nye krav til bedret tilgjengelighet for kjøretøy.

Viktige kulturminner knyttet til Forstaden er:

- Gatestrukturene mellom Dampskipsbrygga og Evjekaia.
- Bebyggelse i Nygaardsgata 6, 8 og 13, Agentgaten 1, Stortorvet 2, Farmanns gate 18 og 20, samt Evjekaia 3.
- Ustrukturert bebyggelse på Bjølstadfjellet
- De åpne plassene (Dampskipsbrygga, Blomstertorget, Fisketorvet)
- Utløpet av Evja/Veumbekken

Spor etter teglverk langs Vallestranda på Rolvsøy. Dette er den mest intakte teglstensbanken langs Glomma. Foto: LOK.

7.8 Industrialiseringen

På 1800-tallet fram til 1860 ble det eksportert stadig mere plank. Til å skjære plank trengte man vannkraft. Det var det mye av i Sarpsfossen, men dårligere med i Fredrikstad. Siden 1688 måtte man dessuten ha kongens godkjenning til å sage tømmer. Det medførte at sagene ble færre og færre, samlet på noen få søkkrike godseieres hender. Hafslund og Borregaard, med beliggenhet ved Sarpsfossen, hadde gjennom 170 år hindret Fredrikstad fra industrivekst. Sagbruksprivilegiens opphevelse i 1859 gjorde at man fikk mulighet til å opprette damsager. Med dampkraft var man heller ikke avhengig av å plassere sagene ved en foss. Med sin beliggenhet ved havet, og ved utløpet av en av Nordens største fløtningselver, kom Fredrikstad til å spille en dominerende rolle på treforedlingens område. Treforedlingen i nedre Glomma-regionen utviklet seg i 1860- og 70-årene til å få et enormt omfang.

I 1839 hadde Sarpsborg fått så stor betydning at det igjen ble grunnlagt by her. Sarpsborg økte eksporten av plank kraftig, mens Fredrikstads eksport sank. I 1860 snudde dette forholdet.

Fredrikstad lå mer gunstig til når det gjaldt utskipping. De store sagbrukene som Gressvik Bruk, Kiærs Bruk nord for Lahellemoen og Wieses Bruk på Lisleby hadde på det meste over 300 arbeidere hver. I tillegg kom en mengde andre bruk som lå langs elvebreddene på Rolvsøy, i Glemmen og Borge, samt på Kråkerøy og Gressvik. Til sammen var 14 sagbruk i drift samtidig. Det var imidlertid ingen enkel sak å få fløtet tømmeret fram til brukene. De gamle sagbrukene ved Sarpsfossen og i Ågårdselva kontrollerte elveløpet. Etter hvert ble det anlagt vannrenner forbi Sarpsfossen og konstruert en tømmer tunnel gjennom fjellet fra Vestvannet til Visterflo. Videreforedling av trevirket ble også en viktig del av ar-

beidsmarkedet, og i 1875 var det hele ti høvlerier knyttet til sagbrukene. Det ble produsert mer spesialiserte treprodukter, som dører, vinduer og kasser. I 1874 var Fredrikstad blitt landets tredje største eksporthavn, noe som også ga ringvirkninger til andre næringer. Fredrikstad Mekaniske Værksted ble startet i 1869 som filial for Myrens Værksted i Kristiania. Det leverte i utgangspunktet dampmaskiner, sagrammer med mere til trelastindustrien. Alt i 1873 ble det imidlertid bygd små dampbåter på FMV. Kjemisk industri fulgte også i kjølvannet av trelasthandelen og selvfølgelig handels- og servicevirksomhet. I tiden med stor eksport av trelast- og andre produkter var Fredrikstad en viktig skuteby.

Over hele verden var det en enorm byvekst på slutten av 1800-tallet og starten av 1900-tallet. Teglverksdrift og stenindustri ble også betydelige næringer. Den kraftige veksten av teglverk i lerområdene langs nedre Glomma skyldtes særlig den store byggeboomen i Kristiania. Teglverkene utnyttet overskuddsmaterialer fra sagbrukene til brensel, og teglverk og sagbruk lå som oftest side om side. Gatene i de voksende byene skulle dessuten brolegges. Fra Fredrikstad ble granitt eksportert til England, Tyskland, Holland, Belgia og til land i Sør-Amerika. Den første granitten ble tatt ut i Kiæråsen, men de viktigste stenbruddsområdene i det som i dag er Fredrikstad kommune var i Torsnes. Stenhoggerne kom i stor grad fra Sverige og bosatte seg nært opptil bruddene. Grendene Holm, Veel og Roppestad hadde utelukkende bolighus og brakker med stenhoggerfamilier. På samme måte bosatte sagbruks- og teglverksarbeiderne seg nær arbeidsplassene sine. Tettsteder som Gressvik, Lisleby, Hauge, Omberg, Nabbetorp, Sorgenfri, Selbak, Torp og Sundløkka har alle utgangspunkt i industrien. På disse stedene dannet det seg egne samfunn med møtelokaler, foreninger, avholdslosjer, bedehus og skoler. Brukseierne var gjerne med på å legge til rette, for eksempel J.N. Jacobsen som la til rette for at det skulle

Kranene og hallene etter FMV er viktige kulturminner etter byens nyere industrihistorie og er viktige for den lokale identiteten. Foto: LOK.

utvikle seg et godt lokalsamfunn omkring Græsvig Brug. Fergene knyttet stedene sammen og fraktet arbeiderne over og langs med elva. Fredrikstad var selvforsynt med alt fra planker, mursten, taksten og rør til grunnmursblokker og brosten. Dette ga gode betingelser for den hjemlige byveksten.

Byens sterke vekstfase ble imidlertid forholdsvis kort. På grunn av den stigende konkurransen fra Sverige, Finland og etter hvert også fra Russland, tapte sagbruks- og høvlerivirksomheten i Fredrikstad litt etter litt den store betydningen den hadde oppnådd på 1870-tallet. Epoken med sagbruk, teglverk og stenindustri varte allikevel i rundt hundre år, mellom 1860 og 1960.

Økende skatter var en utfordring for næringslivet. Det ble nødvendig å endre denne utviklingen. Vendepunktet kom i 1912, da kommunen overlot betydelige arealer av sine industriotter på Øra til industribedriften De Nordiske Fabriker De-No-Fa A/S, for på den måten å legge til rette for industriutvikling på flere felt enn sag-

bruksvirksomhet. Det samme året ble man enige med A/S Hafslunds kraftselskap om leveranse av betydelige kraftmengder til byen, samtidig som kommunen ble deleier i aksjeselskapet. Skipsindustrien med FMV som hjørnestensbedrift holdt det gående helt til 1988. Siden 1873 hadde hele 443 båter blitt skipet ut fra nordspissen av Kråkerøy.

Viktige kulturminner knyttet til industrialiseringen er:

- Industrielle spor og bygninger etter sagbruk, teglverk og stenhogging
- Lokalsamfunnene med arbeiderbebyggelse/ knubbehus, infrastruktur og forsamlingslokaler fra siste del av 1800-tallet (Nabbetorp, Sorgenfri, Selbak, Torpeberget, Torp, Lahelle, Lahellemoen, Lisleby/Nøkleby, Lislebystranda, Evje, Omberg, Trosvikstranda, Gressvik, Veel og Holm)
- Byområder med arbeiderbebyggelse fra siste del av 1800-tallet (Apenesfjellet, Holmen, Bjølstadfjellet, Møllerodden)
- Eldre industribebyggelse i sentrum og langs Glomma (Fredrikstad motorfabrikk, Slippen, Ideal motorverksted, Elgo Vaterland m.fl.)
- De eldste delene av storindustrien på Øra (Denofa, Titan)
- FMV (karakteristiske verkstedhaller, administrasjonsbygning, tørrdokk, kraner)
- Særskilte industrielle symboler (fabrikkpiper, kraner o.l.)
- Eldre administrasjonsbygninger (Nabbetorp hovedgård, Sandem, Norsk Zinkvalseverk i Sundløkka, Gressvik hovedgård)
- Stabburets produksjonsanlegg på Råbekken (modernistisk anlegg)

En av få gjenværende stenhoggerkraner finnes i Daleåsen i Holmsfjella i Torsnes. Foto: LOK.

7.9 Det nye sentrum

De mange sagbrukene som ble etablert på 1860-tallet og utover ble styrt fra Vestsiden, hvor sagbrukseierne bosatte seg. Det var høykonjunktur i Europa og det kom mange driftige brukseiere til byen. Fløtningen av tømmer i Glommavassdraget fram til sagene ved Fredrikstad ga mulighet til å ta ut tømmer i enorme skogsområder på Østlandet. J.N. Jacobsen, Wiese, Kiær, Bing, Bjørneby og Capjon er alle viktige navn med utspring i dette miljøet. Senere har de blitt omtalt som «plankeadelen». Disse ble profilerte innen politikk, kultur og samfunnsliv, og deres villaer ble også eksponenter for ny arkitektur. Staselige bygninger og hageanlegg hadde tidligere vært forbeholdt herregårdene, prestegårdene og offiserene. Men nå ble det «plankeadelen» som rådde grunnen. I tillegg til å være velstående hadde de også tilgang til de beste materialene.

De beste forutsetningene for byutvikling viste seg å være på Vestsiden. I 1859 besluttet eieren av Nygaard å legge ut flere tomter langs Kongeveien (Nygaardsgata). Til da hadde det ikke vært bybebyggelse på østsiden av denne. Eierne av Lille Trosvik (Seiersten) la også ut tomter dette året. Beliggenheten var egnet for handel og transport. Interessekonflikter mellom byborgerne og de militære bidro også til at byens sentrum flyttet seg fra Østsiden til Vestsiden. Da den industrielle utviklingen tok fart etter 1860, overtok Vestsiden stadig flere sentrumsfunksjoner.

Byens folketall, som i 1855 utgjorde 3486 innbyggere, var i 1900 steget til 14.635. I nabokommunen Glemmen økte også innbyggertallet kraftig som en følge av den store tilflyttingen av arbeidere. Særlig stor var veksten i 1860-årene og første del av 1870-årene. For Fredrikstads del var det først og fremst på Vestsiden befolkningsveksten og utviklingen i næringslivet skjedde. Dette medførte stor byutvikling. Framføring av drikkevannsledninger og elektrisitet ble nye viktige elementer for infrastrukturen. Nesten alle offentlige bygninger var imidlertid fortsatt på Østsiden, som for eksempel rådhuset, sykehuset, politistasjonen og kirken.

Det var ganske sterke motsetningsforhold mellom Festningsbyen og Forstaden, eller Østsiden og Vestsiden, som det etter hvert kom til å hete. Embetsverket og de militære var toneangivende i øst og næringslivet ved sagbrukseierne i vest. Ved valget i 1874 skjedde det også en endring ved at det fra nå av var Vestsiden som fikk de fleste medlemmene i formannskapet. Nå kom en periode med sterk vekst også av offentlige bygninger på Vestsiden, mens Østsidens betydning ble mindre. I 1873 ble en byplan med kvartaler i rutenett vedtatt for Vestsiden. Dermed gikk man fra selvgrodd til planlagt

Villa «Morgensol» i nåværende Ferjestedsveien 8. Foto: LOK.

Vestsidens kirke, nå Fredrikstad domkirke. Foto: LOK.

Fredrikstad bibliotek. Foto: LOK.

Norges Bank. Foto: LOK.

by også på Vestsiden. Etableringen av jernbanen i 1879 var et vesentlig framskritt for tilgjengeligheten og dermed for byutviklingen. Stasjonen ble anlagt nederst i en lang bue, omtrent midt mellom Gamlebyen og Forstaden. Vestsiden fikk en egen, storslått kirke, den nåværende domkirken, i 1880. En rekke institusjonsbygg som skoler, bibliotek, tollbod og banker er også viktige kulturminner fra da Vestsiden vokste fram som følge av «gullalderen» i industrien. Til det samme miljøet hører bygninger som Klubselskabet Phønix og Turnhallen. På 1860-tallet bygde flere fra Plankeadelen sine storslåtte villaer i Skolegata, et område som i dag kalles Bellevue. Av de opprinnelige villaene i Skolegata er det bare «Villa Morgensol» som er tilbake.

I 1903 ble Fredrikstad nedlagt som festning. Imidlertid holdt garnisonen hus i Gamlebyen helt til 2002. Nedleggelsen bidro til at fortet på Cicignon ble kondemnert og vollene lagt ut til tomter. Et nytt område av byen ble dermed åpnet for utbygging. Siden 1870-tallet hadde det blitt reist noe bebyggelse langs Fergestedsveien fra ferjestedet til Phønixplassen, men nå ble det åpnet for en mer storstilt villautbygging som tettet området mellom festningsbyen og Forstaden. Mellom 1910 og 1940 ble det oppført en rekke flotte bygninger i dette området. De representerte et stort utvalg av arkitektoniske stilarter som sveitserstil, nybarokk, nyklassisisme og modernisme.

Viktige kulturminner knyttet til framveksten av nye Fredrikstad sentrum er:

- Institusjonsbygg (Norges bank, Fredrikstad bibliotek, Fredrikstad domkirke, Glemmen kirke, Fredrikstad jernbanestasjon, Tollboden, Havnekontoret, Fredrikstad tømmerdireksjon, Cicignon skole, St. Croix skole, Seiersten skole, Fredrikstad bad, Metodistkirken, St. Birgitta katolske kirke, St. Joseph hospital, Veum sykehus)
- «Plankeadelens villaer» (Ekheim, Morgensol, Lykkeberg, Bjørnebygården (ØKS), St. Croix hovedgård, Payvillaen)
- Eldre bebyggelse i hovedgatene (Ferjestedsveien, Nygaardsgata, Glemmengata, Storgata)
- Byplanene (kvadraturstruktur)
- Parkene (Kirkeparken, Biblioteksparken, Cicignonparken, Jernbaneparken) og plassene (Fisketorget, Stortorget og Blomstertorget)
- Villabyggelsen på Cicignon
- Jugendkvartalene etter bybrannen i 1908
- Forsteds- og borgerskapsbebyggelse (Torsnesveien, Traraveien, Kråkerøyveien og Venne lystveien)

7.10 Fritiden

På slutten av 1800-tallet førte endringer i samfunnet til at store deler av befolkningen fikk fritid. Dermed fikk folk også fritidsvaner. Sport, bading, friluftsliv, teater, revy og annen underholdning er stikkord. Denne endringen sammenfalt med ett særnorskt arkitektonisk formspråk, dragestilen, som var inspirert av den norske historien og byggeskikken, der gamle stabbur, stavkirker og vikingskip var essensielle. I 1867 var Tuneskipet blitt gravd fram på Rolvsøy, som landets første vikingskipfunn. Ønsket om et særnorsk arkitektonisk uttrykk knyttet seg opp mot at Norge var i ferd med å løsrive seg fra unionen med Sverige. De mest fasjonable fritidsboligene langs Onsøy-kysten ble laftet i tømmer og fikk dragehoder som bekreftet Norge som en egen nasjon. Fritidsboligene ble plassert i et landskap ut mot Oslofjorden, med åpent hav, utsikt, bratte fjell og muligheter for seiling. Estetikken og opplevelsene i landskapet var viktig da datidens samfunnselite fra byen skulle etablere sine fritidsvaner.

Hankø Bad og Kystsatorium åpnet sommeren 1877. Øya ble et yndet feriested for Fredrikstads forretningsmenn og deres familier, men også for overklasse fra hovedstaden. I tillegg var det kurbad med kurativ behandling for syke mennesker. I popularitet nådde Hankø Bad og Kystsatorium sitt høydepunkt i 1889 med om lag 700 gjester med nærmere 12 000 overnattingsdøgn. Rundt om på øya ble det oppført et stort antall sommervillaer i sveitserstil, alle med navn inspirert fra norrøn mytologi eller den vakre beliggenheten. Også Hunnebunnen i Borge hadde sitt kurbad og forlystelsessted. Thorsøkilens bad her var i drift mellom 1871 og 1929, men dette er det i dag lite igjen av.

I 1870 ble Valhalla danselokale oppført som et landemerke på toppen av St. Hansfjellet, og i 1884 ble det satt opp en liten musikkpaviljong i Kirkeparken. Ti år senere åpnet Fredrikstad Arbeiderforening haven på baksiden av Tivoli for publikum. Her kunne man hygge seg i friluft på sommerkveldene, noe som var et populært innslag i bybildet. I 1900 ble det oppført en scene til friluftsteater i Tivolihagen, der bussterminalen i Torvbyen ligger i dag. I tråd med tidens idealer var den i en blanding av dragestil og sveitserstil. Liknende arkitektur kunne man finne om man tok turen til Enhus bad på Kråkerøy omkring 1920. Ved vannbassengene i Bjørndalen ble det på 1890-tallet anlagt beplantninger med eksotiske trær, spasérganger, utsiktspunkt og café.

Opprettelsen av «Selskabet til Fredrikstads Forskjønnelse» i 1888 var viktig for byens grønne strukturer. Formålet med den nye foreningen var å sørge for en

forskjønnelse av byen og de nære omgivelsene. Trerekene og parkene som fremdeles finnes i byen skyldes i stor grad forskjønnelsesselskapet. På første halvdel av 1880-tallet startet arbeidet med å gjøre vollene omkring Gamlebyen om fra å være et festningsområde til å bli et rekreasjonsområde med grusstier. I 1898 ble «Selskabet Fæstningsvoldenes Forskjønnelse» dannet.

Idretten var også et resultat av at de kondisjonerte fikk en mer definert fritid på siste del av 1800-tallet. I byen ble det stiftet en rekke idrettsforeninger: Fredrikstad roklubb i 1877, Fredrikstad Turnforening i 1881, Fredrikstad Seilforening i 1882, Fredrikstad Velocipedklub i 1885, Fredrikstad Lawntennisklub i 1889, Fredrikstad Skiklubb i 1896 og Fredrikstad Fotballklubb i 1903. Nettopp det å gå på ski var vel noe av det mest helnorske man kunne gjøre i nasjonsbyggingens tid. Det første skirennet i Fredrikstad ble arrangert 27. februar i 1888, og det var «et 24 km længderænd». Da Fredrikstad Skiklubb oppførte Skihytta på Bjørnerødfjellet i 1911 ble den oppskriftsmessig bygd som en tømmerhytte på høye stabbestener, et nasjonalromantisk stabbur med svalgang og flaggstang på taket. I likhet med Valhalla fikk den et norrønt navn, Breidablikk.

Fritiden hadde definert sin egen arkitektur; det norske, det romantiske, det mystiske. Kinoene føyer seg godt inn i dette bildet. Mens de nevnte anleggene i stor grad var plassert ved sjøen eller i skogen, hørte kinoene byen til. Der fritidsboligene og badene ved sjøen omfavnet dragestilen, passet kinoene som hånd i hanske med parallelle og mer internasjonale jugend- og art nouveaustil-

len. Det arkitektoniske formspråket underbygde underholdningsaspektet med sine organiske former, mystiske ornamenter og snirklete bokstaver. Byens første kino, Tivoli Verdensteater (revet), ble oppført i Nygaardsgata 37 i 1907. Verdensspeilet reiste seg noen få meter bortenfor fem år senere. Etter hvert fikk byen flere kinobygg, blant annet Røde Mølle, Blå Grotte og Speilet. Også på Selbak ble det oppført egen kino.

I 1918 fikk vanlige arbeidstakere åtte timers arbeidsdag, men det var først utpå 1930-tallet at nesten alle hadde ferie. I en industriby som Fredrikstad resulterte dette i at de store bedriftene anla feriesteder for sine ansatte, og at mange arbeidere satte opp enkle hytter i «snekkeavstand» fra bostedet.

Over: Kinolokalet Røde Mølle på Trara. Foto: LOK.

Under: Skihytta ble oppført av Fredrikstad Skiklubb i 1911 og bærer preg av de nasjonale strømningene som rådet. Foto: LOK.

Viktige kulturminner knyttet til fritidskulturen er:

- Den eldste fritidsbebyggelsen langs Onsøykysten (Øyenkilen, Hubukta, Slevik batteri, Rørvik, Vikane, Hankø, Hankøsundet)
- Kurbad og forlystelsessteder (Hankø, samt Thorsøkilen og Enhuskilen)
- Skihytta «Breidablikk»
- Fredrikstad folkebibliotek
- Bedehus og avholdslosjer
- Friluftsparker i Bratliparken og Bjørndalen
- Turnhallen og Den katolske kirken
- Klublokalet Phønix
- Kinoene (Verdensspeilet, Blå grotte, Speilet, Røde mølle og Selbak kino)
- Lystgårdsanlegg (Isegran, Solhaug, Katrineborg)
- Industriens feriesteder (FMV-arbeidernes feriested i Solviken)
- Arbeidernes enkle hytter (Kråkerøy)

Sommervillaene på Hankø ble oppført i tilknytning til Hankø Bad og Kystsankatorium på slutten av 1870-tallet. Foto: LOK.

7.11 Andre verdenskrig

Med beliggenhet ved innseilingen til hovedstaden og utløpet av Glomma hadde Fredrikstad en strategisk beliggenhet under 2. verdenskrig. Særlig ble kysten ut mot Oslofjorden et viktig landskap å besitte for tyskerne. Da tyskerne invaderte landet hadde de planene klare for å etablere et kystforsvar umiddelbart.

I 1914 la Stortinget fram en proposisjon om at det skulle opprettes en såkalt «frontalsperre» mellom øya Rauer på Onsøy-kysten og Bolærne og Måkerøy på Vestfold-siden. Naturgitte forhold gjorde at dette var et naturlig sted å forsikre innseilingen til Oslofjorden. Arbeidene med befestningen av Rauer ble satt i gang i 1916. Kanonene på Rauer var de første som fyrte ild mot innovasjonsflåten 8. og 9. april 1940.

Rauer ble angrepet av tyske infanteristyrker og falt om ettermiddagen den 10. april. På øya ble det satt i gang en storstilt festningsutbygging og etablert et skolesenter for det tyske marinekystartilleriet i Norge. På Rauer ble det våren 1944 anlagt en større fangeleir.

I 1941 etablerte tyskerne også kystbatteriene på Tor-gauten og Kjøkøy. Kanonene her skulle sikre innløpene til Fredrikstad og Sarpsborg. Fortene ble plassert på strategiske punkter i landskapet, der også fjellgrunnen med dype kløver i granitten gjorde det gunstig å utnytte stedene til skjulesteder og bunkere. Alle de tre stedene ble det bygd omfattende anlegg, som fremdeles i stor grad er intakte. På Kjøkøy er Østfolds eneste gjenværende tyskerleir, som i dag benyttes til undervisningsformål.

For Fredrikstad by ble datoen 11. april 1940 dramatisk. 21 mindre bomber falt rundt om i byen. En del hus ble ødelagt, flere ble skadet, og en ung mann mistet livet. Tyskerne inntok Gamlebyen og overtok forsvarets bygninger. Gestapo etablerte seg i Skolegata 3 på Cicignon (senere erstattet med ny bygning). I den staselige bygningen til Fredrikstad Shipping, som lå i parken like ved siden av, hadde de forhørsrom og arrest. I Bratliparken på Trara ble det anlagt kommandoanlegg og to kommando-bunkerser. Dette inngikk i en svært omfattende byggevirksomhet som ble gjennomført av okkupasjonsmakten. I Fredrikstad ønsket tyskerne å gjøre Bratlifjellet til et militærstrategisk midtpunkt for distriktet. Utsikten mot vest og syd, samt den korte avstanden til militærpsykehuset som var etablert i Trara skole, gjorde at de valgte Bratlifjellet.

Under krigen ble det anlagt flere tyskerleire, som på Brakkesletta på bymarkene, Sundløkka i Nordre Borge og Utne i Midtbygda i Onsøy. På Utne står en av få

gjenværende forlegningsbrakker i kommunen. Den har senere blitt brukt til kornlager og redskapsbod.

I 1944 etablerte okkupasjonsmakten nye permanente anlegg flere steder. Det er spor etter disse i terrenget rundt Borge kirke og i Onsøy. Hensikten med anlegget i Onsøy var å overvåke luftfartstrafikken over Oslofjorden. Anlegget besto blant annet av fire radarer. To grovradarer var plassert på toppene på hver side av Vadbukta på Hankø. Disse hadde rekkevidde helt til Skagen og peilet retningen på fly som måtte komme. De andre radarene, på Hauge og Utne, hadde til funksjon å peile høyde og fart. De sto med en viss avstand for å kunne krysspeile. Så snart de to radarene fanget opp fly i luftrommet gikk det melding til Skårasletta, hvor tyskerne hadde luftvernkanoner som kunne skyte ned eventuelle inntrengere. Dataene fra de fire radarene ble samlet i en operasjonssentral som sto ved Fjeldbergtoppen i nærheten av Lilleng gård. Her var det en stor mast som formidlet data til jagerfly som skulle angripe de allierte flyene. Ved Skåra var det for øvrig en lyttestasjon hvor man lyttet etter fly ved hjelp av trompetlignende høreapparater. Det hele inngikk i et landsdekkende system hvor dataene ble samlet i et operasjonsrom under Holmenkollbakken. På slutten av krigen var luftvernet mye i bruk. Hvert tiende eller tolvte skudd var i form av en fosforgranat som lyste opp himmelen over området. Natt til nyttårsaften 1944 kom det største allierte angrepet, da 126 allierte bombefly kom inn over Fredrikstad. Det har aldri blitt skutt så mye i distriktet, som den natta.

Fra Kråkerøy gikk det utstrakt flyktningetrafikk til Sverige. Enkelte flyktningeløser hadde over 50 turer i løpet av krigen. På tilbaketurene hadde de ofte våpen med til Milorg. Hjemmefronten holdt en mest mulig usynlig profil under krigen, og det er derfor knyttet få konkrete kulturminner til deres virksomhet. Møtestedet og skjulesteder for våpen, slik som en hule sør i Gressvikmarka, kan trekkes frem. 8. februar 1945 gjennomførte Milorg Fredrikstad en farlig sabotasjeaksjon, kalt «Polar Bear 6-E». Man antok at tyskerne ville ødelegge havnene da de i framtiden ville forlate byen, slik at ikke de allierte skulle få enkel tilgang. Etter nøye planlegging ble elleve slepebåter i Fredrikstad og én bergingsbåt i Moss ført over til Sverige under ledelse av fenrik Inge Stensland under dramatiske omstendigheter.

Flere steder finnes flere lag med spor etter 1900-tallets forsvarsanlegg, både fra mineforsvaret som ble etablert i forbindelse med 1. verdenskrig og anlegg fra den kalde krigen. Kulturhistoriske spor i de militære øvingsområdene på Østsiden, fra perioden før forsvaret trakk seg ut fra Fredrikstad i 2002, må også sees i denne sammenhengen.

Slepebåten «Fix», som deltok i sabotasjeaksjonen «Polar Bear 6-E» 1945. Foto: LOK.

Skytestillinger på Rauer. Foto: LOK.

Østfolds eneste bevarte tyskerleir på Kjøkkøy. Foto: LOK.

«Snublesten» på Stortorvet, til minne om Abraham Bernstein.
Foto: LOK.

Viktige kulturminner knyttet til 2. verdenskrig er:

- «Snublesten» til minne om Abraham Bernstein (1882-1942), som hadde forretning på Stortorget. Abraham Bernstein ble drept av nazistene i Auschwitz i 1942.
- Minnesmerker over falne under krigen (Kirkeparken, Borge kirke, Rolvsøy kirke, Glemmen kirke, Kråkerøy kirke, Onsøy kirke)
- Minnesmerker for operasjoner under krigen (Møtested Milorg-minneplatte på Åle, Polar Bear-minnesten på Dampskipsbrygga, byste av Lars Aker ved Tollboden)
- Slepebåten «Fix», som deltok i slepebåttaksjonen «Polar Bear 6-E» 1945, samt Polar Bear-samlingen ved Fredrikstad Museum
- Våpenhule i Gressvikmarka
- Krigskirkegården på Byens marker
- Kystfortene (Rauer, Torgauten, Kjøløy)
- Mindre befestningsanlegg (Borge, Holm, Sandstangen, Ulvika, Bergsjordet, Humlevika, Gansrødbukta, Gudevold, Øra, Bratthammeren, Bekhus, Alshus, Trolldalen, Langøya, Faratangen, Marnet, Huet, Slevik batteri, Slevikkilen, Skjæløy, Huseby, Vallstrand, Mosikk)
- Radaranlegg m.m. i Onsøy (Hankø, Hauge, Utne, Fjelbergtoppen, Skåra)
- Kommandobunkerser m.m. i Bratliparken
- Tyskerbrakker (bl.a. Tollbodplassen og Øyenkilen vel)
- Stendepionier og stenbrudd for uttak av granitt til Hitlers «seiermonument» Germania (Store Råholmen, Sandbukta, Dal/Ulfeng)

7.12. Etterkrigstiden

Etter andre verdenskrig var det stor ressursknapphet og bolignød. Gjenreisning sto i fokus i Norge. Å skaffe nok boliger var det viktigste for kommunene. Underskudd på boliger, mangel på arbeidskraft og generelt høye kostnader, førte til at 1950-tallet ble tiåret da rasjonalisering og effektivisering ble viktige begreper. Framveksten av typehus og store boligblokker kan sies å være ideologisk funderte konsekvenser av etterkrigstidens store sosiale gjenreisningsprosjekt. I modernismen var boligkonsentrasjoner i blokker, omgitt av åpent landskap, et ideal. En viktig forutsetning for boligbyggingen var opprettelsen av Husbanken. Den finansierte de sosiale boligprosjektene, så vel private som de som var tilknyttet boligkooperasjonen. Flerfamiliehus i form av to- og firemannsboliger var vanlige, men også eneboligen ble utviklet som typehus.

Like etter frigjøringen i 1945 vedtok bystyret i Fredrikstad å stille tomter til disposisjon, med fri grunnleie i ti år. Samtidig slapp de som bygde hus på denne tiden å betale eiendomsskatt og vannavgift. Boligutbyggingen på slutten av 1940- og 50-tallet skjedde i stor grad i form av større feltutbygginger på flate jorder, slik som på Kongsten, Lundheim, Selbak, Grønli, Lisleby og deler av Gressvik. Stedene var ofte regulert allerede før krigen, slik at det bare var å starte utbyggingen når behovet meldte seg. Områdene bærer preg av å være planlagte og er strukturerte med rette gater og tilnærmet like hus liggende i lineære strukturer. Selv om hagebytanken hadde utviklet seg siden rundt 1915, som en reaksjon mot industrialismens tettpakkede, uhygieniske og helseskadelige bysamfunn, lot planene om de lokale hagebyene seg ikke realisere før med storutbyggingen.

Leie kapell fra 1965 er et godt eksempel på etterkrigsmodernisme og samspill mellom arkitektur og omgivelser. Arkitekt: Olav S. Platou. Foto: LOK.

gen etter krigen. Kongsten hageby og Grønli hageby er eksempler. I Fredrikstad kommune ble det i perioden 1946-1960 bygd gjennomsnittlig 266 leiligheter per år, med den største toppen mellom 1952 og 1957.

Intet annet grep i byens moderne historie har vært mer strukturerende for byplanleggingen enn byggingen av Fredrikstadbrua i 1957. I arkitektonisk forstand er den ikonisk. Idéene om en bru over Glomma ved Fredrikstad hadde vært der siden 1850-tallet, men det var først i arkitekturprofessor og byplanlegger Sverre Pedersens byplan fra 1929 at en konkret trasé ble vedtatt i en plan, riktignok noe lenger sør for der den ble bygd. Halvannen måned før Fredrikstadbrua ble åpnet sto også Kråkerøybrua ferdig. 1957 ble dermed året da trafikksituasjonen i Fredrikstad ble totalt forandret. Industrien på Øra og FMV ble knyttet sammen med sentrum. I 1956 ble også Østfold sentralsykehus innviet midt i byen. På Østsiden ble det bygd store trafikkakser, og den forholdsvis nye Sarpsborgveien på østsiden av Glomma knyttet Fredrikstad og Sarpsborg sammen. På Vestsiden ble trafikkaksen i 1963 videreført gjennom den såkalte Skjæringa mellom St. Croix og sentrum. På 1960- og 70-tallet ble bil allemannseie, noe som i stor grad påvirket sentrum. Nye og større bygårder vokste også opp, med banker, forsikringsselskaper og hotell i førersetet. Gamle trehus ble revet for å gi biler og betongbygg plass. Før jul i 1962 åpnet Fokus-gården på Stortorget som byens første kjøpesenter og høyhus. Senere så viktige ferdselsårer som Innfartsåra og Rolvsøyveien dagens lys.

Etter åpningen av Fredrikstadbrua ble Gamlebyen liggende mindre sentralt. Etter 300 år med gjennomgåen-

Viktige kulturminner fra etterkrigstiden er:

- Fredrikstadbrua
- Østfold sentralsykehus (A- og B-blokka)
- Boligområder med enkel gjenreisningsarkitektur fra tiden etter 2. verdenskrig (Lundheim og Sel-lebakk)
- Boligfelt med god landskapstilpasning på åskollene omkring byen (Fagerliveien, Falchåsen, Løvli terrasse, Fuglevik platå og Gressvik)
- Bygårder i funksjonalistisk stil (Fokus-gården, Norske Folk-gården, Farmanns gate 2, Nygaardsgata 3)
- Institusjoner i etterkrigsmodernistisk stil (Fredrikstad brannstasjon, Onsøy rådhus, Borge kapell, Leie kapell, nye St. Birgitta kirke)
- Kongsten haveby
- Godt ivarettatte arkitekttegnede eneboliger i etterkrigsmodernistisk stil

de trafikk og ferjetransport forsvant mye av aktiviteten og mange av butikkene. På godt forsvant bilene, på vondt ble den gamle historiske bydelen forbigjørt. En av redningene for Gamlebyen som kulturmiljø var etableringen av brukskunstorganisasjonen PLUS i 1958. Med PLUS fikk man en rekke brukskunstverksteder som i sommersesongen kunne trekke tusenvis av turister til Gamlebyen. Mange kunstnere søkte seg til Gamlebyen, og PLUS satte på denne måten byen på kartet. I perioden 1958-78 var rundt 40 kunstnere tilknyttet organisasjonen.

Fredrikstadbrua og Kråkerøybrua åpnet i 1957. Bilismen var et faktum og sentrum ble knyttet sammen med storindustrien på Øra og FMV. På samme tid sto også Sentralsykehuset klart. Foto: LOK.

7.13 Kommunesammenslutningen

Dagens Fredrikstad kommune er resultat av kommunesammenslåinger. Disse endringene er synlige via rådhus, kirker og øvrige administrasjonsbygninger som fortsatt finnes. 1. januar 1994 ble Borge, Rolvsøy, Onsøy og Kråkerøy slått sammen med Fredrikstad til en ny storkommune. Det betydde en stor omorganisering av kommunen. To år tidligere, i 1992, hadde Skjeberg, Varteig og Tune gått inn i Sarpsborg. Kommunene hadde sin historie tilbake til vedtaket av formannskapslovene i 1837, da lokalt selvstyre ble innført i Norge gjennom etablering av fylker (amt) og kommuner/herreder. Grensene for kommunene som ble etablert i 1837 fulgte i stor grad den gamle inndelingen i prestegjeld. Imidlertid ble det en del sammenslåinger allerede da kommunene ble etablert. Kråkerøy og Glemmen ble slått sammen til én kommune, og det samme skjedde med Rolvsøy, Tune og Varteig. Hverken Kråkerøy eller Rolvsøy hadde egne kirker i 1837. På østsiden av Glomma ble Torsnes lagt inn under Borge. Onsøy ble egen kommune. Det samme ble Fredrikstad, som lenge før vedtaket av formannskapslovene hadde hatt behov for utvidelse og «spist» grunn fra både Borge, Glemmen og Kråkerøy. Noen av sammenslutningene ble imidlertid forholdsvis kortvarige. I 1908 ble Kråkerøy egen kommune. Det samme skjedde med Torsnes og Rolvsøy i henholdsvis 1910 og 1911.

Begrunnelsen for etableringen av storkommunen i 1994 var først og fremst byveksten. Fredrikstad har hatt behov for mer areal helt siden den store industrielle utbyggingsbølgen på siste del av 1800-tallet. Allerede i 1867 ble Fredrikstads kommunegrense mot nord utvidet et stykke inn i Glemmen, for å gi plass til mer bybebyggelse. I 1964 ble skrittet tatt helt ut, og Glemmen ble innlemmet i Fredrikstad. Det samme året ble også Torsnes på nytt sammenslått med Borge. I forkant av sammenslutningene i 1964 hadde regjeringen opprettet en egen komité, den såkalte Schei-komiteén, som vurderte kommunestrukturen i hele landet. Sammenslåingene gikk ikke uten harde diskusjoner, så også på 1980- og 90-tallet. Etter kommunesammenslåingen i 1994 preget ønsket om oppsplitting politikken og den lokale samfunnsdebatten i mange år. I samme periode som byen oppsto i ny form og større utstrekning ble Fredrikstad utnevnt av Miljødirektoratet som én av fem miljøbyer i landet. Dette medførte blant annet satsning på de 23 lokalsamfunnene rundt om i den nye kommunen og arbeid med viktige tiltak som Bryggepromenaden og Glommastien. Stedsidentitet var en viktig faktor i denne satsningen.

Det hvite hus på Sellebakk var Borge kommunes administrasjon og ble oppført 1916. Arkitekt: Trolig Martin Andreassen. Foto: LOK.

Onsøy rådhus på Ørebekk fra 1976. Arkitekt: GEAS. Foto: LOK.

Viktige kulturminner etter den gamle kommunestrukturen er:

- Rådhuset på Gamlebyen torv (rådhus 1786-1864, brant 1830)
- Rådhuset i Gamlebyen (rådhus fra 1864, med bystyresal fremdeles i bruk)
- Ferjestedsveien 5b (Fredrikstad kommunes administrasjonshus 1916-1931)
- Lykkeberg-villaen (Fredrikstad kommunes administrasjonshus fra 1931)
- Fredrikstad rådhus (Nygårdsgata 16, oppført 2002)
- Borge herredshus (Grimstadveien 6, oppført 1882)
- Det hvite hus på Selbak (Borge kommunes administrasjonshus, oppført 1916)
- Meieriet i Torsnes (Torsnes kommunes administrasjonshus 1940-1964)
- Glemmen herredshus (Traraveien 2, ombygd fra skole 1911)
- Rolvsøy kommunelokale (Rønningveien 14)
- Rolvsøy rådhus (Råkkollveien 103, oppført 1983)
- Onsøy herredshus (Kolbergveien 5, nå Bøndernes hus)
- Onsøy rådhus (Storveien 2, oppført 1976)
- Kråkerøy kommunelokale (Kråkerøyveien 21, oppført 1910)
- Gamle skolestuer/skolebygninger
- Rolvsøy kirke
- Kråkerøy kirke
- Tingstue Horgen vestre

Detalj fra jugendstilsbygningen Bjørnulfgården i Storgata 12,
oppført 1904, arkitekt Gustav Gulbrandsen. Foto: LOK.

Kapittel 8 – Stilarkitektur

Fredrikstad har en rik arkitekturarv, med tydelig påvirkning fra kontinentet. Kommunen vår har både herregårder og industrihistorie, bekostede villaer og nøkterne arbeiderboligstrøk. Det er mange gode eksempler både på stilarkitektur, som en del av stilhistorien, og lokal byggeskikk.

Stilarkitektur

Stilarter har historisk sett vært viktige verktøy for å skilte og sammenligne bygninger, særlig i europeisk og vestlig sammenheng. Stilarter i arkitekturen er sett av regler for hvordan bygningene skal se ut. Kunnskap om arkitekturens stilarter og hvordan man kan gjenkjenne dem, kan gi oss en rikere opplevelse av våre byggede omgivelser. Kjennskap til stilhistorie gjør at vi lettere kan forstå hvordan, når og hvorfor omgivelsene våre er blitt til.

Stilarter er knyttet til tidsepoker, geografiske områder, materialbruk, og til og med personer, eksempelvis daværende regenter eller professorer ved særlig viktige arkitektskoler. Stilarter i arkitekturen kan ofte knyttes opp mot stilarter innen andre områder enn arkitektur, og mot politikk. Fremveksten av nye stilarter er dessuten knyttet opp mot teknologisk utvikling, som gir nye muligheter for hva man kan bygge og hvilket uttrykk dette får. Noen stilarter har vært anerkjente allerede i sin samtid, mens andre er beskrevet først i ettertid. Det er vanskelig å fullt ut klassifisere arkitektur ut fra stil, og også kreven- de å tidfeste stilartenes utbredelsestid. Like fullt har stilarter vært viktig for fagforståelsen, og er fortsatt viktige for den allmenne samtalen om arkitektur.

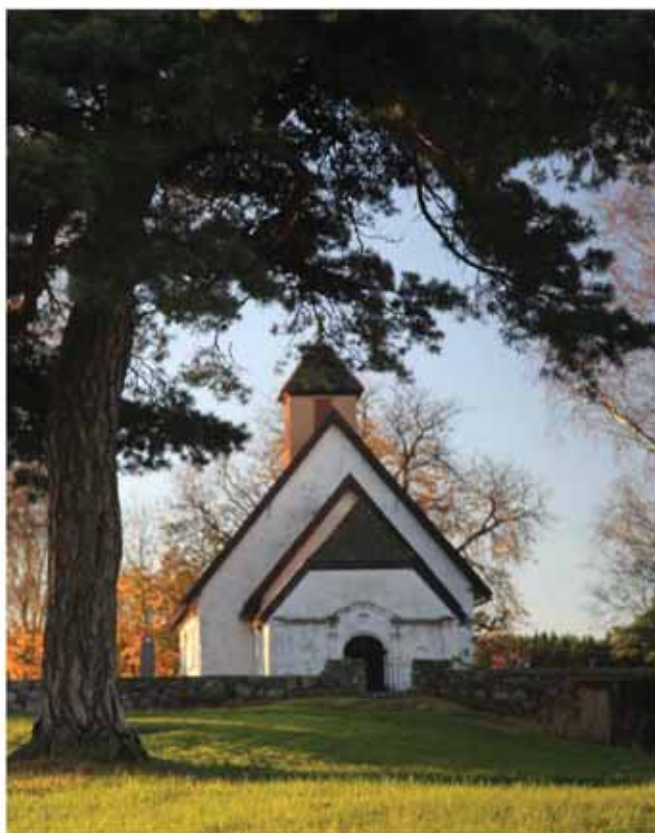
Stilarter kan sees på som et tre på arkitekturreet, der en stor gren kan dele seg i flere mindre grener, av ulik størrelse. På samme måte som treet deler seg i grener, og grenene i mindre grener igjen, finnes de største og mest kjente stilartene typisk i en rekke ulike varianter. For denne planen har vi tatt med de stilartene som er mest relevante for Fredrikstad.

Tidfesting av stilarters utbredelse er krevende. En avgrensning vil alltid være ekskluderende. Vi har basert oss på stilartenes kjernetid i Norge, som ikke nødvendigvis er den samme som i andre land. Det er også kjernetid som oppgis, uten at man kan utelukke at det finnes bygninger som faller innenfor en stilart, men er bygget rett før eller etter det oppgitte tidsspennet. Nye retninger og uttrykk har ofte utviklet seg gradvis, overlappende, og med basis i flere land. Det er også en forskjell på hvor vidt noe var en stilart i sin egen samtid, eks. romantikken, eller om det har blitt benyttet om en periode eller retning i arkitekturen i etterkant, slik tilfellet delvis er med brutalismen.

Nedenfor følger kortfattede beskrivelser av sentrale stilretninger som er relevante for arkitekturen i Fredrikstad, med utvalgte eksempler. Disse er i all hovedsak hentet fra kommunen vår, med ett unntak der det var nødvendig å supplere med eksempel fra utenfor kommunen (gotikk; Nidarosdomen). Vi starter med den eldste stilarten vi fortsatt har stående byggverk fra i Fredrikstad; romansk stil.

Romansk stil (1100-1250)

Det tok lang tid å innføre kristendommen i Norge, omtrent tohundre år, og tre konger. Den siste av disse, Olav Haraldssons, fikk ved sin død i 1030 helgenry, og kort før år 1100 ble faste bispeseter opprettet i Norge. Den romanske stilen er en fellesbetegnelse på tradisjoner som kom til Norge fra år 1100, og som hadde røtter i den dempede, senantikke romerske arkitekturen. Med kristendommen kom utenlandske byggmestre til Norge. Disse førte med seg nye byggeteknikker. Viktigst av disse var muring med kalkmørtel. Før den romanske stilen var murverk i Norge tørmur, oppført uten mørtel mellom stenene. Romansk stil ble brukt på både svært store kirker og på kirker av mer moderat størrelse.

Gamle Glemmen kirke er soknekirke for Gamle Glemmen sokn i Fredrikstad, og var fram til den i 1853 ble erstattet av Glemmen kirke hovedkirke i Glemmen prestegjeld. Den er datert til 1182, og er bygd i romansk stil med bruddstein som materiale. Foto: LOK.

Gotikk (1250-1350)

Vi har ikke gotikk i Fredrikstad, men vi har flere gode eksempler på den senere stilarten nygotikk, derfor er også gotikken tatt med. Gotikk er stenarkitektur med et helt annet uttrykk enn den romanske. Gotikken fremstår som svært luftig, på grensen til naturstridig lett. Buene er spisse øverst, og strekker seg mot himmelen. Konstruksjonen ble delvis flyttet ut fra stenveggene, over i søyler både inne i og utenpå kirken. Dette gjorde at veggene kunne ha større åpninger for vinduer, med store glassmalerier. Gotikken overtok for den romanske stilen for helt spesielle byggverk, de aller største kirkene; katedralene. Nidarosdomen i Trondheim er bygget i gotikk.

I 1349 kom Svartedøden til Norge, og drepte 1/3 av befolkningen. Dette førte til dramatiske samfunnsendringer, og en brå stopp for det som hadde vært en langvarig vekstperiode. Derfor er det også for stilhistorie et opphold, før renessansen i 1550.

Renessanse (1550-1650)

På 1400-tallet oppstod en nytolkning av den romerske antikken, med Firenze i Italia som et viktig kraftsenter for den kunstneriske og arkitektoniske virksomheten dette resulterte i. Renaissance vektløste ro, balanse og lys, og klassiske romerske prinsipper som symmetri, harmoni og faste søyleordener (dorisk, jonisk, korintisk og kompositt) ble gjeninnført. Renaissancebyplaner er tydelig strukturerte rutenett, inspirert av antikkens byer. Planen for Gamlebyen er en slik renessanseplan. I Italia var renessansen en blomstringstid, men i Norge var samfunnet på denne tiden i betydelig endring, blant annet på grunn av reformasjonen. Ressursene gikk i stor grad til strid, og mye av den viktigste arkitekturen fra epoken er festninger som ble planlagt som renessansefestninger, og som det deretter tok svært lang tid å bygge.

Festningsbyen Fredrikstad har renessansens formspråk. Usignert kart fra 1701.

Barokk (1650-1780)

Barokken oppstod i Italia, på slutten av 1500-tallet. Begrepet «barokk», som betyr uregelmessig perle, var i utgangspunktet noe av et økenavn, fordi barokken av sin umiddelbare ettertid ble oppfattet som grotesk. Barokken videreførte mange av prinsippene fra renessansen: orden, harmoni, symmetri, klassiske søyleordener, men virkemidlene endret seg noe, mot det mer relieffbaserte, tredimensjonale og dramatiske (i kontrast til renessansens ro og forsiktighet). Barokken er i dag verdsatt for sin egenart. Barokken er en kraftfull stilart, som vektlegger plastisk modellering av bygninger og bygningsdetaljer. Barokke utendørsområder som hager og parker har gjerne tilsynelatende uendelige akser. På 1700-tallet utviklet barokken også et frodigere og lettere uttrykk, rokokko, som det nasjonalt verdifulle «Huitfeldtske likkammer» er et eksempel på.

Vollportvakt fra 1695. Portgjennomgang med vaktstue/arrest, holdt i en enkel militær barokk. Den var i lang tid den eneste inngang til Fredrikstad fra landsiden. Foto: LOK.

Det grunnmurede proviantmagasin. Gamlebyens eldste bygning og en av landets mest interessante profane barokkbygninger. Foto: LOK.

Klassisisme (1770-1850)

Klassisisme er forbundet med gjenoppdagelsen av den romerske byen Pompeii, som ble begravet av et vulkanutbrudd i år 79. Da Pompeii ble gjenoppdaget i 1748, gav det ny kunnskap om og skapte ny begeistring for den klassiske arkitekturen i sin opprinnelige form; antikens arkitektur. I mer spesifikk forstand var det også en gjenoppdagelse av den greske antikken, ettersom det greske landområdet som vi i dag kjenner som Hellas, omsider var tilgjengelig for vestlige reisende. Renesansens hadde begrenset seg til den klassiske kulturen i landområder som tilsvarer dagens Italia. I Norge rådet klassisismen da landet igjen vant en begrenset selvstendighet med grunnloven av 1814. Derfor er en rekke av Norges viktigste nasjonale institusjoner, slik som slottet, universitetet ved Karl Johans gate, børsen og Norges banks første bygning, i klassisisme. Klassisisme har flere underarter, de to mest utbredte er louis-seize etter kongen Louis XVI (1754-93) og empire. Empiren (1810-1850), oppkalt etter Napoleons «keiserdømme», er den mest utbredte formen for klassisisme i Norge. Gamlebyen i Fredrikstad har en rekke bygninger i louis-seize og empire. Gjenreisningen etter store bybranner har vært viktig for utbredelsen av empiren i Fredrikstad, som brannen i Gamlebyen i 1830 og i Forstaden i 1837. Etter sistnevnte brann står nå Agentgata 4, Storgata 6 og Storgata 13.

Det gule huset på Isegran fikk sin nåværende form på 1730-tallet, men utgangspunktet kan ha vært en vaktstue fra 1660-tallet. I front mot elva ligger en renessansehage. Foto: LOK.

Feiergården i Gamlebyen ble oppført i 1787 og er blant de eldste sivile husene i Gamlebyen. Foto: LOK.

Binggården ble bygd opp etter en brann i 1830 og er en av Gamlebyens største empirehus i tre. Foto: LOK.

Rosinggården, som ligger tvers over krysset for Binggården, er et av byens flotteste eksempler på empirehus i mur. Foto: LOK.

Bordskrivergården i Sundløkkaveien 14 sto ferdig i 1840. I den vakre empirebygningen ble det holdt orden på all skurlasten som skulle skipes ut fra Hafslunds sager i Sarpsfossen. Foto: LOK.

Roald Amundsens fødested på Vesten ble oppført i 1857 i empirestil med halvvalmet tak, også omtalt som skipperstil. Foto: LOK.

Sveitserstil (1850-1900)

De tidligere stilartene vi har beskrevet har enten vært rettet mot bygninger i sten, eller bygninger i sten eller tre, der bygningene i tre typisk kopierer murbygningens uttrykk, ved at de har en form og et utseende som også kunne vært bygget i sten. Sveitserstilen er den første «trestilen», der det arkitektoniske uttrykket er direkte knyttet opp mot at huset bygges i tre. Stilen ble i begynnelsen kalt «den nye Træstil», før navnet «sveitserstil» overtok, rett og slett fordi man, ikke helt ubegrunnet, men heller ikke helt korrekt, mente at inspirasjonen var hentet fra Sveits. Sveitserstilen innebar et løft for folkehelsen fordi måten husene ble bygget på ga vesentlig bedret inneliv. Høy grunnmur ga tørrere gulv, god takhøyde og store vinduer ga mye luft og lys. Store takutstikk skjermet mot nedbør. Veranda, gjerne med skjermet glassveranda, ga lett tilgjengelig mulighet til å nyte frisk luft. Sveitserstil kjennetegnes av sine mange sneknergleder, med utskårne detaljer og synlig konstruksjon i gavlene. Bygningen «Grotten» i Slottsparken er et av Norges første sveitserhus, og var med på å gi stilarten gjennomslag.

Sveitserstilen henger sammen med teknologisk utvikling. Etter 1860 gjorde dampmaskin og lovendringer, opphevingen av sagbruksprivilegiene, det lettere å starte sagbruk. Sveitserhusene er typisk bygget med laft i relativt små dimensjoner, saget på sirkelsager, av lettere tilgjengelig trevirke enn det som kan brukes til mer tradisjonell laft. Det spedere laftet krevde paneling på begge sider. Byggeteknikken egnet seg godt for de- og remontering, og mange av sveitserhusene ble bygget som ferdighus, solgt og flyttet til endelig plassering.

I siste halvdel av 1800-tallet gjorde jordreformer i landbruket at de gamle fellestunene forsvant til fordel for mindre tun ved egen jord. Dette er en viktig grunn til at sveitserstilen i dag er så sterkt forbundet med hovedhus på gårder. Flere jernbaner ble bygget på denne tiden, med stasjonsbygninger i sveitserstil. Det ble lettere å reise, og turisme ble et fenomen, med hoteller og feriesteder, bygget i sveitserstil. De første feriestedene på Hankø og i Vikane var typisk i sveitserstil.

Sveitserstilens hovedutbredelse er fra 1850-1900, men den fortsatte å være vanlig og viktig langt innover 1900-tallet.

Sommervillaen «Breidablikk» på landsiden av Hankøundet ble oppført i 1894. Foto: LOK.

Stor sveitservilla i Vestre Vikane. Foto: LOK.

Enkelte staselige trevillaer har en arkitektur i overgangen mellom sveitserstil og jugendstil, som denne i Gressvikveien 37. Foto: LOK.

Arbeidernes enkle sveitserhus, som her på Nabbetorp. Foto: LOK.

Dragestil (1890-1910)

Dragestilen rådet da Norge igjen ble en fullt ut selvstendig nasjon i 1905, og det er en klar sammenheng mellom arkitektur og politikk: Dragestilen er demonstrativt norsk i uttrykket. Dragestil har mange fellestrekk med sveitserstil, med tydelig inspirasjon og direkte overførte motiver fra norsk historie, særlig fra laftede tømmerbygninger, stavkirker og vikingeskip. Typiske kjennetegn på denne stilen er eksponert tømmerlaft, treskjærte motiver hentet fra vikingetiden, og dragehoder i gavlene. I Fredrikstad er flere av de eldste feriestedene på Hankø i dragestil. Villa Ekheim er Norges største villa i Dragestil. Turnhallen på Cicignon er også i dragestil.

Ekheim (øverst), Turnhallen og Den katolske kirke ble alle tegnet av den anerkjente arkitekten Ole Sverre, som vokste opp i Fredrikstad. De er i dragestil og ble oppført helt på slutten av 1800-tallet. Øverste bilde: postkort fra 1911, øvrige foto: LOK.

Historisme (1850-1910)

Historismen tok i bruk elementer fra tidligere stilarter, for å lage et nytt uttrykk. Dette ble mulig på grunn av industrialisering, som gjorde at man kunne lage historiske detaljer med mye mindre arbeid enn det som krevdes tidligere. Lettere tilgang på dekorative elementer førte til detaljrikdom, og lek med referanser til ulike historiske epoker, noen ganger avgrenset til én tidligere historisk epoke, men også blanding av flere slike referanser. Historismen ble av sin nære ettertid kalt «stilforvirring», som en nedsettende betegnelse. I dag setter man større pris på historismens bygninger og detaljrikdommen de gir til våre omgivelser. Bildet er dessuten mer nyanisert enn at stilene er sammenblandet til forvirring. Det finnes en rekke underkategorier av historismen, inspirert av eldre stilarter. Ofte ble valget av referansestilart tilpasset bygningens bruk, slik som nygotiske kirker og nyromanske banker, rådhus og storting. Nyrenessanse og nybarokk var populære for dyrere boliger, foreninger og næringsliv.

Klubselskabet Phønix fra 1876. Arkitekt for bygget er Jacob Wilhelm Nordan, i nyrenessanse. Foto: LOK.

Fredrikstad Jernbanestasjon fra 1878, tegnet av Peter Andreas Blix, i nygotikk. Foto: LOK.

Nordisk nybarokk (1910-30)

Nordisk nybarokk er inspirert av eldre nordiske bygninger fra 1500-, 1600- og 1700-tallet. Stilretningen sammenfalt med økende bruk av betong, gjerne forblendet med natursten. Som et produkt av dette er nybarokken kompakt i uttrykket, med solid materialbruk og store dimensjoner. Den har dermed koblinger til flere retninger innen europeisk arkitektur i samme periode, som Arts & Crafts i England og Deutsche Werkbund i Tyskland, som kombinerte tradisjonelle og moderne virkemiddel gjennom å ty til en blanding av gammelt håndverk og ny teknologi.

Tollboden og pakkhuset, 1911-15, tegnet av Henry Bucher i nybarokk med jugenddetaljer. Foto: LOK.

En rekke av villaene på Cicignon er i nordisk nybarokk. Her fra Bjarne Aas' gate. Foto: LOK.

Den lukkede fasaden mot gata er typisk for nybarokken. Her fra Welhavens gate 3. Foto: LOK.

1920-tallsklassisisme (1920-1930)

Etter første verdenskrig fikk klassisismen en oppblomstring. 1920-tallsklassisismen er på mange måter en forløper for den modernistiske arkitekturen, med moderne konstruksjoner som gjorde bygningene høyere og luftigere enn tidligere, med større åpninger. Uttrykket er nøkternt og ryddig, preget av symmetri og regelmessighet. Nye områder ble ofte helhetlig planlagt, med bygninger og uterom planlagt som en helhet.

Den tidligere administrasjonsbygningen som var knyttet til zinkindustrien i Sundløkka i Nordre Borge. Arkitekt: Bjarne Jacobsen 1920. Foto: LOK.

Jugendstil (1900-1915)

Ved århundreskiftet var det et ønske om å skape en helt ny stil, som ikke bygget på fortolkning av historien. Resultatet ble jugend («ungdom»). Jugend er typisk murarkitektur, med tungt uttrykk og avrundede former. Jugend er en slektning av stilen art nouveau, «den nye kunsten». I Norge bruker vi stort sett betegnelsen jugend. Betegnelsen «europeisk art nouveau» er forbeholdt bygninger som har det uttalt asymmetriske, spinkle og organiske uttrykket som er forbundet med art nouveau. Jugend, som fikk størst gjennomslag i Norge og flere andre land, er organisk men symmetrisk, og typisk mindre figurativt enn art nouveau.

Tårn, spir og smijernsdetaljer er karakteristisk for jugendstilen. Sellebakk sentrum, gjenoppbygd etter brann i 1914. Foto: LOK.

Jugendstilskvartalene nord for Stortorvet så dagens lys etter en større bybrann i 1908. Den arkitektoniske helheten har gjort at kvartalene er definert som et NBI-område av Riksantikvaren, det vil si at det er et historisk bymiljø av nasjonal interesse. Fasadene preges av råkopp granitt, svungne linjer og detaljerte utsmykninger. Foto: LOK.

J.N. Jacobsens gate 12 B i renskåret jugendstil. Arkitekt: Martin Andreassen 1905. Foto: LOK.

Den gamle kinoen Verdensspeilet fra 1912 med sitt avrundede hjørne. Den litt mystiske og artistiske jugendstilen passet godt til kinoene. Arkitekt: Martin Andreassen. Foto: LOK.

Kjøberggata 26 ble oppført som legebolig i jugendstil. Foto: LOK.

Modernisme (1925-1940)

Med modernismen skulle bygningens form kun være et resultat av og uttrykk for bygningens funksjon (bruken). En del av de sentrale modernistene definerte seg i kontrast til stilhistorien, og fremstilte seg som en bevegelse og en helt annen måte å tenke formgivning av bygninger på.

Imidlertid ser man at de første arkitektene som tegnet modernistiske bygninger, også tegnet velproporsjonerte fasader der proporsjonene stemmer med eldre teknikker for å komponere harmoniske fasader. I Norge refereres modernistiske bygninger fra før krigen ofte til som «funkis», som en stilart. Dette kan absolutt være en nyttig differensiering. Materialtilgang og byggeteknikker endret seg drastisk først etter andre verdenskrig, også derfor er det relevant å se på funkisen som del av den stilhistoriske bygningsarven, og behandle den på samme vis. Like ens rommet modernismen, det store paraplybegrepet innen moderne arkitektur og planlegging, en rekke distinkte retninger, som både hadde en del fellestrekk med «moderskipet» – modernismen som et slags felles anliggende for alle progressive formgivere – og en del særegne trekk som gjør det mulig å karakterisere dem i henhold til stilistiske kriterier. Det er for eksempel veldig stor forskjell på amerikanske Frank Lloyd Wright – som var kritisk til storbyen og tegnet villager langt ute på prærien, med klare paralleller til tradisjonell villmarksarkitektur – og tyske Ludwig Mies van der Rohe på 1930-tallet, men de er begge modernister på hvert sitt spesielle vis. Også i Norge fikk modernismen fotfeste med ulike utslag i praksis. Modernismen kalles ofte funksjonalisme, men dette er ikke det samme. Funksjonalismen er en spesifikk variant av modernismen, knyttet blant annet til Le Corbusiers fem punkter for en ny arkitektur (1923).

Berggata 3 på Lykkeberg, tegnet av Halvorsen og Martin arkitekter. Foto: LOK.

General Ohmes vei 24 fra 1937, tegnet av Halvorsen og Martin arkitekter. Funkisbebyggelsen langs vollgravene danner en stram ramme om Gamlebyen og festningsverkene. Foto: LOK.

Bjørnegården i Nygaardsgata 7, tegnet av arkitekt Arthur Brynildsen. Foto: LOK.

Den opprinnelige kinoen Blå grotte, tegnet av arkitekt Arthur Brynildsen. Foto: LOK.

Etterkrigsmodernisme 1945-1970

Modernismen fra etter krigen kalles gjerne etterkrigsmodernisme eller senmodernisme. Etter krigen bygges det mye, på grunn av gjenreisning, befolkningsvekst og sanering. Det blir lettere å se på bygningene at modernismen innebar et nytt tenkesett, der en bygnings form følger av funksjonen på en mer direkte måte enn tidligere. Samtidig dukket det opp retninger som brutalisme og strukturalisme, som både tok avstand fra modernismen slik den hadde kommet til uttrykk i mellomkrigstiden og prøvde å videreutvikle den, noen ganger med ekstreme virkemidler, som bygninger i rå, eksponert betong og byplanmønstre med repeterende strukturer. Selv i dag virker noe av dette ganske radikalt, kanskje til og med stygt og uforståelig. Samtidig er det ingen tvil om at de beste eksemplene fra denne perioden har klare estetiske og kulturelle kvaliteter.

I samme periode blir bilen mer allment tilgjengelig, etter frisleppet av kommersielt bilsalg i oktober 1961. Mange norske byer får forstadsbebyggelse, der man kan bo landlig med naturkvaliteter, nære by, og uten å drive gård. I disse områdene finnes det enkeltboliger og større anlegg, der nettopp stedstilpasningen er en viktig del av helheten. På den andre siden er denne desentraliseringen opphavet til mye av den kritikken som har kommet i senere tid, om bilavhengighet og mangel på multifunksjonalitet og andre typiske urbane kvaliteter i disse områdene.

Gode eksempler på etterkrigsmodernismen i Fredrikstad sentrum: Nygaardsgata 3 og Fokusbygget, tegnet av henholdsvis Aksel Frønh og Arne Bang Larsen. Foto: LOK.

Aarum-gården i Farmannsgate 3, tegnet av Arntzen og Solheim arkitekter. Foto: LOK.

Farmanns gate 2 / Glemmengata 1, tegnet av Atelier 7. Foto: LOK.

Fredrikstad har flere fine områder med arkitekttegnede landskapstilpassede eneboliger fra 1960- og 70-tallet, her Solåsen på Kråkerøy. Arkitekt: Arntzen og Solheim arkitekter. Foto: LOK.

Lisleby allé 2A, tegnet av de anerkjente arkitektene Lund & Slaatto 1976-77. Foto: LOK.

St. Birgitta katolske kirke på Cicignon, oppført 1988-90 tegnet av Arntzen og Solheim arkitekter. Foto: LOK.

Storgata 10, oppført 1987, er et av byens mest karakteristiske postmodernistiske bygg. Det er tegnet av Koppen, Ludvigsen og Norvall arkitekter, med nytolkninger av de historiske fasadene til nabobyggene i jugend- og funkisstil. Foto: LOK.

Postmodernisme

Postmodernismen kan på samme måte som modernismen sies å være en bevegelse. Der modernismen hadde stor tro på bygningen som en logisk konsekvens av bruken, og etter hvert en sterk tiltro til faste mønster og strukturer, gikk postmodernismen andre veier, ved å hevde at verden er kaotisk og uløselig. Mens modernismen i sin mest bastante form avviste form uten praktisk formål, brukte postmodernismen historiske referanser, gjerne blandet med moderne teknikker, også med påfallende nye uttrykk slik som neonrør og fluoriserende farger. Den dyrket også det formålsløse, altså bygninger og andre strukturer uten en fastlagt funksjon. Program ble mindre viktig enn visuelle kvaliteter, og en del av postmodernistene – for eksempel den norske arkitektduoen Jan & Jon (Jan Digerud og Jon Lundberg) – mente at modernismen hadde blitt alt for seriøs for sitt eget beste. Det ble lov å leke seg igjen, med morsomme former, farger og sammensetninger, uten så strenge grunnprinsipper.

Frikirken i Apenesgate 7 fra 1988. Arkitekt: Kjell Veine. Foto: LOK.

Kapittel 9 – Byggeskikk

Arkitekturhistorien er i stor grad skrevet med utgangspunkt i elitene i byenes og herregårdenes arkitektur. Dette er de bygningene som i størst grad henger sammen med politiske og estetiske strømninger internasjonalt. Samtidig er denne påkostede arkitekturen bare halve historien. Det finnes også et rikt tilfang av enklere bygninger, tilpasset til klimaet, landskapet, hvilke materialer som var tilgjengelige, og lokale behov.

Denne arkitekturen har også mange kvaliteter, og den har også sine særtrekk. Lokal byggeskikk er ikke direkte del av stilarkitekturen, men er bygget parallelt med denne og har ofte hentet inspirasjon fra stilarkitekturen. Byggeskikken går ikke så mye på utseende som på hvordan noe bygges, er typisk mer nøktern, og baserer seg på de tilganger som fantes av materialer og steder å bygge. Klimatiske og andre lokale forhold har typisk påvirket byggeskikken, og den er derfor sett på som stedbundet i større grad enn stilarkitekturen.

I «Plankebyen» Fredrikstad må knubbehus nevnes spesielt.

Knubbehus

Knubbehus kalles også muring i tre, og oppstod i Østfold. Rundt år 1900 ble det oppført mange bygninger med knubbemuring. De aller fleste av de små arbeiderhusene i tilknytning til sagbrukene ble bygd av knubb. Dette skjedde ved at arbeiderne fikk med seg plankeavkapp hjem, som de brukte i byggingen. Men knubb ble også brukt i større bygninger, slik som skoler. Eksempel på dette var Kjølberg skole i Borge (revet 1905). Knubb er kort plankeavkapp. Knubbehus er murt med plankeender i forbandt i veggens lengderetning, (også kalt splittved og vrak) med leire til mørtel. Utseendet skiller seg ikke ut fra andre hus bygget samtidig, men har ofte tykkere vegger enn bindings- og reisverkshus. Knubbehus ble eventuelt panelt, men tidligst etter et par år (når det hadde satt seg), og hadde gjerne en grunn kjeller om det stod på fjell. Knubbemuringen ble anlagt på en

Knubb: plankeavkapp murt med leire og sagmøle på samme måte som mursten i forband. Foto: LOK.

svill på grunnmuren. Pipen ble murt i tegl. Innvendig ble knubben ofte rappet, utenom kjøkkenet som ble panelt. De første knubbehusene var typisk malt i engelsk rødt.

Arbeiderboliger

Arbeiderboligene er i dag anerkjent som en betydelig del av arkitekturarven, med sine særskilte kvaliteter. Eldre arbeiderstrøk besitter noen unike kvaliteter som gjør at det som kanskje har vært mindre helsefremmende bygninger med trangboddhet og armod, med relativt enkle grep kan bli svært attraktive byområder. Eldre arbeiderstrøk har typisk bygninger i en menneskelig skala, detaljrikdom som bidrar til positiv opplevelse av bygningsmiljøet, og innslag av grønt, som går tilbake til at arbeiderne også dyrket mat til eget forbruk. Tre er det mest brukte materialet, da det hadde best tilgang og lavest pris.

Wielestuene på Torp. Ni små arbeiderboliger i rekke, oppført 1867 for arbeidere ved Wiels Bruk (forløper til Torp Bruk). Foto: LOK.

Stenhus

Fredrikstad-distriktet var rikt på stenindustri i perioden 1870-1960. På Kråkerøy finnes en håndfull villaer oppført i lokal granitt i fulle fasader. Dette gir et originalt preg. De er alle oppført på 1940- og 50-tallet. Vi finner husene i Solåsbakken 1, Ulvedalen 29, P.O. Pedersens vei 12, Kråkerøyveien 94, Kråkerøyveien 230, Femdal 2 og Femdalsund 9.

Karakteristisk stenhus i Femdalsund 9. Foto: LOK.

Laftet tømmerlåve på Lunde på Kråkerøy. Foto: LOK.

Sten langs elva

Kombinasjonen av stenindustri og elva gjennom byen har gitt mange vakre, solide og nyttige elementer langs sjøen, slik som fortøyningsstener og stentrapper til vannet. Dette er viktige historiefortellende elementer.

Landbrukets miljøer

Landbruket har skapt vakre kulturlandskap og en rik bygningsarv. Vi har hatt landbruk i Norge i 6000 år, siden yngre steinalder, og det er lett å tenke at det er ganske uforanderlig. Tvert imot har jordbruket gjennomgått betydelige endringer gjennom 1900-tallet og frem til i dag, og både kulturlandskapet og bygningene i det er under press. Av de eldste, laftede gårdsbygningene er det kun en håndfull igjen. De eldste våningshusene, svalgangshusene, finnes det kun noen få eksempler igjen av, blant annet på Kallerød i Onsøy og Lilleborge i Borge. De lave, laftede tømmerlåvene er det også svært få igjen av. Begge representerer viktige kulturminner i en stor landbrukskommune som Fredrikstad.

De store enhetslåvene, de fleste oppført tidlig på 1900-tallet, er særlig utsatt. Enhetslåvene er store, ofte to etasjer med kjørebros, høyloft, lagring av korn, plass til maskiner, stall og et fjøs som skaffet gjødsel til jorda. Enhetslåvene i Østfold har typisk fjøs og stall i tegl, og er ellers bygget i tre, med profilerte sperrer. De er typisk rødmalte med hvitmalte detaljer inkludert sjalusier i vindusåpningene, hvite dører og hvitt belte mellom første og andre etasje. Enhetslåvene tålte for så vidt overgangen fra hest til traktor, men passer dessverre ikke så godt med nyere stordrift. Det er et stort press på fradeling av gårdstun for mer storskala landbruk, og med det forsvinner behovet for driftsbygningene. Samtidig som låvene er store bygninger, er de ofte ikke like forseggjorte som hovedhus og stabbur, og har en særegen, luftig konstruksjon kombinert med bred bygningskropp, som gjør isolering, dagslystilgang og ombruk krevende. Derfor kan vi nå se at taket faller inn på enhetslåvene på store gårder, og at låvene rives og brennes. Med dette er jordbrukslandskapet i ferd med å endre seg betydelig. Det samme gjelder landskap som gror igjen på grunn av mindre beite, og leplanting som felles fordi man har mer hardføre arter og større maskiner som skal frem.

Svalgangshus på Lilleborge i Borge. Foto: LOK.

Svalgangshus på Kallerød i Onsøy. Foto: LOK.

Monumental enhetslåve på Kjølstad i Borge, oppført 1925. Foto: LOK.

Kapittel 10 – utfordringer og muligheter

Kulturminnevernet oppstod i sin tid som svar på utfordringer med at kulturminner gikk tapt. Denne dynamikken finnes fortsatt. Samtidig er vernede bygninger vernet nettopp fordi de besitter betydelige verdier. Kulturminnevernet søker å ivareta eksisterende verdier, og realisere deres potensiale. Dette kapitlet beskriver de viktigste suksessfaktorene som må på plass for å få til dette.

Verneverdige bygninger og landskap møter en rekke utfordringer. Dette går på urbanisering med høy byggeaktivitet, klimaendringer, endringer i hvordan vi bygger og kunnskapen vi har om hvordan man bygget før. Det går på teknologiske og sosiale endringer som endrer menneskenes behov, og det går på hvilke verdier vi som samfunn har og verdsetter. Samtidig er mange av våre aller mest attraktive byområder vernede kulturmiljøer, eller har enkeltbygninger som er vernet i vellykket kombinasjon med nyere bygninger. Å bo i og i nærheten av kulturminner er så verdifullt at flere analyser har vist at vern og kulturminneverdi alene kan påvirke eiendomsprisene positivt med 20-30 %.

Urbanisering med høy byggeaktivitet

En viktig grunn til at Fredrikstad har så rik bygningsarv, er fordi sentrum og områder for ny byggeaktivitet har

flyttet seg, slik at man ikke har måttet rive (så mye som mange andre steder) for å bygge nytt. Aller først lå byen ved Sarpsfossen, så ble den flyttet til Gamlebyen, så til Forstaden og deretter vokste den ut til å fylle hele Vest-siden. I dag bygges det på tidligere industriområder. Alle disse stedene er i dag del av vårt sentrum, og har tydelig preg av ulike perioder.

Samtidig er byggeaktiviteten nå høy, og legger denne sjeldent ryddige og tydelige historien under press. I dag er urbanisering både en realitet og en ønsket utvikling. Dette er en utfordring for ivaretagelsen av bygningsarven. Samtidig er kulturminnene en betydelig ressurs inn i byutvikling. Byer og urbanitet kjennetegnes ved det mangefasetterte, med mange lag, både for ulik bruk, arkitektur og demografi.

Klimaendringer

Klimaendringene gir et stadig våtere klima. Dette gir betydelige utfordringer for bygninger som får sin klimapåkjenning endret ut over det de har godt av. Eksempler på dette er bygninger som er laget for å tørke mellom hver gang de blir våte, som ikke lenger rekker å tørke mellom skurene. Dette er en utfordring for ivaretagelsen av bygningsarven. Vedlikehold er viktig for å møte denne utfordringen, og ikke minst bygningenes møte med

Den 22 meter høye teglpipa etter Det Norske Cheviotspinneri på Østsiden er én av svært få gjenværende piper. Pipene er symboler og landemerker fra Fredrikstads tid som industriby, og er derfor viktige kulturminner. Spinneriet ble innviet i år 1900. Pipa og kontorbygningen til høyre er vernet gjennom reguleringsplan. De nye blokkene til venstre har en arkitektur og materialbruk som er inspirert av den gamle fabrikkbygningen. Foto: LOK.

bakken; at de ikke står stadig lavere i grunnen fordi bakken rundt husene bygges opp. Det er også nødvendig å se på andre mulige tiltak for å beskytte bygningsarven mot økte klimapåkjenninger.

Brann

Brann er en betydelig trussel for kulturminner. Samtidig er Fredrikstad fremoverlent i sitt sikringsarbeide. Det er eksempelvis gjort et betydelig arbeide i Gamlebyen, som andre kommuner henter lærdom fra. Eiere av kulturminner som kan være utsatt for brann bør utarbeide en prioriteringsliste på hva som skal reddes (og hvordan) ved en brann. Det er mulig å formidle denne prioriteringslisten til FBV slik at den kan implementeres i deres innsatsplaner.

Endringer i hvordan vi bygger

Måten vi bygger hus på har endret seg dramatisk siden midten av forrige århundre. Utvalget av materialer har mangedoblet seg, på grunn av mer sammensatte produkter. Disse nyere produktene har andre egenskaper enn de eldre. Eksempelvis er mange eldre konstruksjoner laget for å ha en del bevegelse, mens mange nyere konstruksjoner er stivere. Dersom nye materialer laget for stivere konstruksjoner brukes på en eldre bygning med mer bevegelse, kan dette føre til betydelige skader på bygningen. Det at teknikker fra våre dager brukes på eldre bygninger, uten at man er veldig bevisst denne typen problemstillinger, er en utfordring for kulturminnevernet.

En rekke rammeverk, slik som tekniske forskrifter og beslutningsverktøy slik som offentlig investeringsanalyse, er tilpasset nybygg, og kan få u hensiktsmessige konsekvenser for bygningsarven som i stor grad består av eldre bygninger. Dette er en utfordring for ivaretagelsen av bygningsarven, dersom det for eksempel forhindrer bruksendring eller fortsatt bruk, uten at dette totalt sett fremstår fornuftig. At viktig rammeverk er tilpasset nyere bygninger er ikke nødvendigvis så lett å løse, men det er en viktig problemstilling å løfte frem, både av hensyn til kulturminnene våre og nødvendigheten av mindre ressursbruk i byggesektoren, som del av det grønne skiftet og livstidsperspektivet.

Kunnskapen om hvordan man bygget før

Håndverk som trengs for å ta vare på bygningsarven vår, forsvinner. Materialtilgangene likeså. I Fredrikstad hadde man tidligere svært mange teglverk; i dag er det ingen igjen. Nå er nesten all tegl fra et fåtall leverandører. Dersom det som tidligere har vært svært varierte materialer skiftes ut med generiske nyere varianter, er dette en utfordring for ivaretagelsen av bygningsarven, fordi detaljrikdommen går tapt. Dersom fagkunnskapen svekkes, er det en utfordring for ivaretagelsen av byg-

ningsarven, fordi ivaretagelse krever kunnskap. Dersom den kunnskapen blir vanskelig å få tak i, kan det bli krevende å ivareta vernede bygninger, særlig for private eiere. Dette er nettopp den typen utfordringer Fredrikstad bygningsvernssenter jobber opp mot, hittil med svært positive tilbakemeldinger, bred oppslutning og mange nye kontakter mellom rådgivende, utførende og eiere.

Endringer i bruk

At bygninger brukes er viktig av flere hensyn: God ressursbruk, levende bygningsmiljøer, og ivaretagelse av bygningene. Bygninger som ikke brukes, dør. Bygninger som mister sin opprinnelige bruk, må ofte endres for å tilpasses ny bruk. Endringer er krevende for vernede bygninger, spesielt der interiøret er vernet. For å motvirke dette, kan man fortsette å bruke vernede bygninger, også om det krever noe merinnsats. Dersom bygningen må ha ny bruk, bør man finne bruk som bygningen er egnet for, slik at det ikke er nødvendig med store endringer. Det finnes også mulighet til å gi unntak fra tekniske krav, ref plan- og bygningslovens §31-4: Kommunens adgang til å gi helt eller delvis unntak fra krav.

Vedlikehold

Tidligere kunne mange skru litt på en bil eller reparere litt på et hus, med vellykket resultat. Både bygninger og biler er imidlertid blitt stadig mer spesialiserte og komplekse, slik at dette ikke lenger er mulig i samme grad.

Vedlikehold er ikke lenger like vanlig. Mens eldre vinduer kan repareres ved å skifte en del, et stykke tre eller et glassfelt, er det i dag ikke uvanlig å skifte hele vinduet istedenfor.

Det et vedlikehold er blitt en litt glemt kunnskap, gjør at utskiftingen av eldre elementer i bygningsarven skytter fart. Dette er en utfordring for ivaretagelsen av bygningsarven.

Også dette er problemstillinger som Fredrikstad bygningsvernssenter (se side 59) jobber med, både med foredrag, byvandring og praktiske kurs i vedlikehold av bygningsdeler.

I dag ser vi at noen eldre arbeiderstrøk er blitt svært attraktive boligområder, mens andre fortsatt har levekårsutfordringer, også i våre dager. Vedlikehold kan bidra positivt i disse miljøene. Kommunens kulturminnefond kan være et svært viktig insitament til at vernede bygninger blir vedlikeholdt.

Riving

I dag kan en tomt i seg selv være så verdifull at man river svært gode hus. Den private eiendomsretten står sterkt, og det lar seg ikke gjøre å verne alle hus. Dermed ser

Ny bruk av de tidligere militære bygningene i Gamlebyen er viktig både for å ivareta dem og for å bidra til liv i bydelen. Bildet viser Infanterikaserne fra 1787. Den var i bruk som kaserne helt til Forsvaret flyttet ut i 2002. Foto: LOK.

vi i samfunnet vårt i dag at mange gode hus i attraktive miljøer rives, for å gi plass til ett eller flere nybygg. Dette er en utfordring for ivaretagelsen av bygningsarven.

Kulturminnevernet kan ikke verne alle stående byggverk med arkitektonisk eller kulturhistorisk verdi, det ville indirekte innebære en degradering av vern som verktøy. Det er heller ikke kulturminnevernets jobb å gå inn i hver eneste sak. Samtidig ser vi at mye bredde, variasjon, kvalitet og detaljrikdom går tapt utenfor de områdene som er vernet. Her finnes det andre bestemmelser i plan- og bygningsloven som kan brukes, slik som estetikkparagrafen.

Teknologiske endringer

Teknologiske endringer er notorisk vanskelige å forutse. I dag ser vi blant annet utfordringer knyttet til installering av varmepumper, solcellepanel og mobilmaster. Installering av ny teknologi kan gå på bekostning av den faktiske bygningen, for eksempel ved hulltaking, og på bekostning av opplevelsen av den. Dette er en utfordring for ivaretagelsen av bygningsarven.

Samtidig er dette utfordringer det jobbes med å finne løsninger for, der flere hensyn ivaretas, eksempelvis gjennom plassering, utforming og teknologiutvikling.

Sosiale endringer

Noen ganger endrer samfunnet seg slik at bygninger ikke lenger trengs til den bruken de opprinnelig ble laget for, eller at det ikke lenger er praktisk mulig å drifte en type anlegg. Dersom sosiale endringer gjør at bygningsarven faller ut av bruk, er dette en utfordring for ivaretagelsen av bygningsarven.

Fredrikstad har vært en aktiv festningsby fra befestningen frem til militæret i hovedsak flyttet ut i 2002. Dette har påvirket Gamlebyen i stor grad, og har medført ut-

fordringer, både tapet av en betydelig arbeidsstyrke som vedlikeholdt byen, og en rekke bygninger som falt ut av bruk.

Endringer i næringslivet, produksjonsformene, dyreholdet, framkomstmidlene og landbruket er andre eksempler på at verneverdige bygninger må få nytt og annet innhold enn det de de opprinnelig er bygd for.

Omfang

Fredrikstad kommune er en stor kommune, med svært mange og ulike kulturminner av høy verdi. Omfanget av kulturminner er i seg selv en utfordring, for eksempel for å få ferdig en kulturminneplan. Kulturminneplanen er ikke, og kunne ikke vært, en gjennomgang av hver eneste eiendom i hele kommunen. At noe ikke er med i kulturminneplanen eller fravær av formelt vern er dermed ikke det samme som at en eiendom ikke er verneverdig. Det må fortsatt gjøres en jobb i plan- og byggesaker med å fremskaffe informasjon om kulturminneverdier. Imidlertid er kulturminneplanen et stort steg i riktig retning for et mer utfyllende informasjonsgrunnlag i kommunens forvaltning av kulturminner. I kapitlet om tiltak styrkes de feltene der det er størst behov for mer informasjon, slik som kulturminner fra andre verdenskrig og boliger fra 60- og 70-tallet.

Etterreformatorisk arkeologi

Førrerreformatoriske kulturminner, inkludert Førrerreformatorisk arkeologi, er automatisk fredet. For etterreformatoriske, men eldre, bygninger finnes det relativt omfattende vern basert på vedtak, men for eldre etterreformatorisk arkeologi er det formelle vernet mer mangelfullt. Dette er en utfordring for Fredrikstad kommune, som har mye slik arkeologi, som er viktige kilder til kunnskap om historien vår. Bedre rutiner for ivaretagelse av eldre etterreformatorisk arkeologi bør være et mål.

Kapittel 11 – Tilskuddsordninger

Lovverket er det viktigste virkemiddel kommunen har i bevaring av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap. Andre virkemidler er skjøtsel og formidling i tillegg til økonomiske støtteordninger.

Nedenfor følger en oversikt over økonomiske tilskuddsordninger innenfor kulturminnefeltet.

Riksantikvaren

Det kan søkes statlige midler fra Riksantikvaren til bygninger og anlegg som er fredet etter kulturminneloven. Private eiere av fredede bygninger og anlegg, kan søke. For andre kulturminner må de være omtalt i en kommunal kulturminneplan for å kunne motta støtte fra Riksantikvaren. Gamlebyen og Vaterland er definerte «tette trehusområder med kulturhistorisk verdi». For slike miljøer kan kommunen og private eiere søke midler til brannsikring. Det kan også være andre miljøer i Fredrikstad som kvalifiserer til denne typen støtte.

Fylkeskommunen

Fylkeskommunen gir tilskudd til istandsetting på antikvarisk grunnlag av kulturhistorisk verdifulle bygninger og anlegg som ikke er fredet. Målsettingen med tilskuddsordningen er å stimulere til bruk og bevaring av verneverdige kulturminner i Viken fylkeskommune.

Kulturminnefondet

Fondet er opprettet av Stortinget og skal bidra til samspill mellom offentlige og private midler for å sikre at et mangfold av kulturminner og kulturmiljøer bevares og aktiviseres som grunnlag for opplevelse, kunnskap, utvikling og verdiskaping. Det vektlegges i behandling av søknadene at kulturminnet er vernet gjennom kommunale kulturminneplaner.

Private legater, fond og stiftelser

Det finnes private legater, fond og stiftelser som dekker ulike formål og har forskjellige geografiske nedslagsfelt. Noen av disse retter seg mot tiltak innen kulturarv. Stiftelsen UNI er en allmenntilgjengelig stiftelse som gir støtte til brann- og skadeforebyggende tiltak, men også til generelle tiltak innen bygningsvern.

EU-midler

Norge er tilknyttet flere av EUs program gjennom EØS-avtalen. Riksantikvaren jobber aktivt for å inkludere norske kulturminneaktører i europeiske samarbeids- og forskningsprosjekter.

Landbrukseiendommer

Spesielle miljøtiltak i landbruket (SMIL) er en statlig støtteordning til planlegging og gjennomføring av engangstiltak knyttet til istandsetting og skjøtsel av kulturminner,

kulturmiljøer og kulturlandskapet. Søknadene behandles av landbruksforvaltningen i Fredrikstad kommune.

Kulturlandskap og landbruk

Direktoratet for Naturforvaltning disponerer tilskuddsmidler til tiltak som bevarer biologisk mangfold på særlig viktige arealer. Landbruksdepartementet/Statsforvalteren har øvrige støtteordninger for skjøtsel av kulturlandskap.

Forskrift om tilskudd til nærings- og miljøtiltak i skogbruket (NMSK) har som formål å stimulere til økt verdiskaping i skogbruket gjennom å gi tilskudd til bl.a. biologisk mangfold, landskap, friluftsliv og kulturminner i skogen og sørge for at disse verdiene blir ivaretatt og videreutviklet.

Landbruksforvaltningen i kommunen har ansvar for tilskudd til miljøtiltak i jordbruket og til miljø- og nærings-tiltak i skogbruket.

Tilskuddsfond for kulturminner i Fredrikstad

Tilskuddsfondet skal bidra til at et representativt utvalg av Fredrikstads kulturminner og kulturmiljøer bevares og aktiveres som grunnlag for opplevelse, kunnskap, utvikling og verdiskaping.

Tilskudd kan gis til bevaring av faste kulturminner og fartøy hjemmehørende i Fredrikstad. Kommunen prioriterer fysiske tiltak som sikring, reparasjoner og istandsetting. Det kan gis støtte til brannsikring, slik som installering av og abonnement på direktevarsling, slukkeanlegg, brannteknisk statusrapport. Også tiltak knyttet til opplæring, informasjon, forskning og dokumentasjon som bidrar til bevaring kan komme i betraktning.

Kommunen vil vurdere det som positivt dersom tiltaket bidrar til styrking av håndverkskompetanse innen antikvarisk istandsetting, og dersom kulturminnet/kulturmiljøet er tilgjengelig eller synlig for allmennheten. Vi kan stille krav til den faglige gjennomføringen av prosjektet. Man kan søke om inntil 70 % av prosjektets planlagte kostnad, maksimalt 100.000 kroner. Vi kan kreve innsyn og kontroll med bevilgede kommunale midler. Søknadsskjema finnes på kommunens hjemmeside.

Kommunens kulturminnefond har på tross av navnet ikke en egenkapital som videreføres. Det er basert på årlige tildelinger, som fordeles samme år. I kulturminnearbeidet er holdningsskapende arbeid, opplysning og informasjon til eiere og lokalsamfunn et viktig virkemiddel for bevaring. Det er en akseptert filosofi at «bruk er det beste vern». I det følgende gis en kort beskrivelse av noen viktige informasjons- og formidlingskanaler.

Kapittel 12 – Tilrettelegging og formidling

Kartfesting, skilting og skjøtsel

Kartfesting av kulturminner er et viktig tiltak, både for å tilrettelegge for bruk og for å hindre ødeleggelse. Kartfesting gjøres i Askeladden, som er Riksantikvarens database, og i kulturminnesøk, som har informasjon fra Askeladden, men der også private kan registrere kulturminner uten vern. Ut over det minimumet kartfesting er, er skilting og skjøtsel av kulturminner et viktig formidlingstiltak. Fredrikstad kommune skjøtter grøntarene på Fredrikstad festning, unntatt Kongsten fort, etter avtale med Forsvarsbygg. Kongsten fort er ikke omfattet av avtalen, siden fortet forvaltes av Østfoldmuseene avdeling Fredrikstad museum. Kommunen skjøtter også Elingaard.

Med bakgrunn i ulike avtaler skjøtter kommunen en rekke kulturhistoriske anlegg, blant annet fornminneområdene langs Oldtidsveien/Oldtidsruta og funnstedet for Tuneskipet. Blant mindre anlegg og steder kan nevnes Oldenborgila, Rauer og flere stenbrudd. I tilknytning til de skjøttede fornminneområdene har fylkeskommunen satt opp skilt, som har et design og en materialbruk som er nært knyttet til Solbergtårnet. Fylkeskommunen har det faglige ansvaret for selve kulturminnene, for eksempel skjøtsel av selve helleristningene.

Bygningsvernssenteret

Fredrikstad bygningsvernssenter startet opp som et pilotprosjekt i 2022, med økonomisk støtte fra Viken fylkeskommune og Riksantikvaren. Bygningsvernssenteret har en rekke arrangementer for å styrke kompetansen på

kulturminner i samfunnet. Det er foredrag, byvandring og kurs, på temaer som panel, vinduer, dører, porter, mur, puss, stukkarbeider, tradisjonsmaling og bruk og istandsetting av eldre skorstener og ildsteder. Bygningsvernssenteret samarbeider med andre bygningsvernssenter: Akershus bygningsvernssenter, Buskerud bygningsvernssenter og Murbyen Oslo.

Solbergtårnet

Solbergtårnet rasteplass ligger ved Solbergkrysset i Skjeberg, i et viktig kulturhistorisk område ved en av hovedinnfartene til Fredrikstad fra E6. Ved Solbergtårnet finnes en hage med små «informasjonshus». Sammen med bildehistorie fra istid til nåtid, er dette en unik arena for formidling av både Sarpsborgs og Fredrikstads eldste historie. En lang rampe inviterer til en reise gjennom tiden, med bilder, symboler, tekst og ikoner som er frest ut i stålveggen. Anlegget eies av Statens vegvesen, Viken fylkeskommune, Sarpsborg kommune og Fredrikstad kommune. Drifts- og vedlikeholdskostnader fordeles på eierne gjennom en brøk. I tårnet er det lagt til rette for skiftende utstillinger. Dette koordineres av fylkeskommunen.

Østfoldmuseene-Fredrikstad Museum

Østfoldmuseene er lokale kunnskapsbanker og møteplasser, og har lang tradisjon i å gi råd og veilede i forhold til alle typer kulturminner og kulturmiljøer. Fredrikstad museum har tilhold i Tøihuset fra 1775, og forvalter Elingaard herregård og Kongsten fort. I Tøihuset er det en egen byhistorisk utstilling, «Tidslinjen». I 2023 åp-

Helleristningsfeltene på Gullskår på Begby er godt tilrettelagt for publikum. Foto: LOK.

Utstillingen «Østfold i krig 1939-45 Operasjon Polar Bear» åpnet 2023 og en viktig del av Fredrikstad Museum i Tøihuset. Foto: LOK.

net også utstillingen «Østfold i krig 1939-45: Operasjon Polar Bear», som en ny avdeling i museet. Med beliggenhet i Gamlebyen er Fredrikstad Museum en viktig formidlingsarena for turister og barn. Museet er også et viktig arkiv for dokumenter, bilder og gjenstander. Fredrikstad Museum har en egen venneforening.

Isegran

Isegran er del av Fredrikstad festnings befestninger, og har historie helt tilbake til 1200-tallet, nevnt i de islandske annaler. Øya forvaltes av Fredrikstad kommune. Isegran har et omfattende maritimt miljø, inkludert regionalt fartøyvernssenter. Isegran er en viktig kulturhistorisk formidlingsarena.

Regionalt fartøyvernssenter

Gjennom mange år har båtbyggeriet opparbeidet seg omfattende kunnskap om og erfaring med restaurering av fartøyer i ulike størrelser og omfang. Parallelt med dette har det utviklet seg et helt unikt trebåtmiljø på Isegran med dedikerte foreninger og private eiere, og en sjeldent stor samling av ulike fartøy, mange med vernestatus.

Hans Nielsen Hauge Senteret

Hans Nielsen Hauge Senteret er et museum over lekpredikanten Hans Nielsen Hauge. Museet er på fødestedet til Hauge. Det blir drevet av Det norske Indremisjonsselskap. Museet ligger på gården Østre Hauge på Rolvsøy. I forbindelse med at det i 2021 var 250 år siden Hans Nielsen Hauge ble født, ble museet restaurert, og det har blitt etablert et besøkssenter og ny utstilling.

Roald Amundsens fødested

Roald Amundsen ble født på «Tomta» ved utløpet av Glomma i Fredrikstad. Stedet er i dag museum og driftes av Stiftelsen Roald Amundsens fødested. Om sommeren er det guidede omvisninger i våningshuset. I låven vises utstillingen: «Drøm store tanker – nå høye mål». I 2022 ble det åpnet en kopi av Framheim. På stedet finnes også «Roald Amundsen oppdagelsesløype» for barn og en anløpsbrygge for båter i Glomma.

Andersenslippen

Båtslipp i Østre Vikane, i drift fra 1901 fram til slutten av 1980-tallet. Nåværende Kong Haralds første seilbåt, «Fram», ble bygget på Andersenslippen, og Kong Olavs seilbåt «Sira» hadde fast plass, nære hans sommersted Bloksberg. Fredrikstad kommune eier anlegget, men leier det ut til Fredrikstad Seilforening. Det er en utstilling der, laget av Fredrikstad Museum, som kan sees ved avtale.

Arisholmen

Arisholmen sør for Kråkerøy eies av Fredrikstad kom-

mune, og er tilgjengelig for allmenheten gjennom utleie. Arisholmen er en historisk viktig havn, som har vært loskvarter siden 1600-tallet, og gjestegiveri. Arisholmen leies ut til foreninger, organisasjoner, grupper, bedrifter og privatpersoner. Barn og unge prioriteres. Det forvaltes av Isegran Fartøyvern AS.

Stangebye-samlingen

Arne Stangebyes samlinger er en samling fotografier, tegninger, malerier og grafiske trykk med motiver fra Fredrikstad og Gamlebyen. Samlingen ble testamentert til Fredrikstad by av Arne Stangebye (1893-1973) etter hans død. Bare billedsamlingen utgjør over 600 bilder, i tillegg er det en stor fotosamling med vekt på bygnings- og bymiljøer fra Fredrikstad. Da Fredrikstad kommune overtok ansvaret for samlingene ble et styre oppnevnt (tilsynskomite) på tre personer fra forvaltningen. Når medlemmer av dette falt bort, supplerte styret seg selv. Samlingen ivaretas nå av Fredrikstad Museum. I 1993 ble statutter for Fond for Arne Stangebyes samlinger vedtatt av bystyret. Fra da av består fondets styre av fire politisk oppnevnte medlemmer og et medlem oppnevnt av testamentfullbyrderne.

Byarkivet

Byarkivet er arkivet for offentlige dokumenter m.m. Her finnes blant annet byggesøknader med tegninger, arkitektarkiver mm.

Fredrikstad bibliotek

Biblioteket er viktig i formidlingsarbeidet gjennom en stor lokalhistorisk samling som består av bøker, filmer, tidsskrifter, arkiv, fotografier med mer. I tillegg finnes lokalaviser og kirkebøker på mikrofilm.

Den kulturelle skolesekken

Den kulturelle skolesekken er et tilbud til alle grunnskoleelever i kommunen, og et supplement til skolens undervisning i de estetiske fagene. Gjennom Østfold fylkeskommune tilbys skolene en rekke forestillinger gjennom skoleåret. I tillegg tildeles Fredrikstad kommune egne skolesekkmidler. Disse midlene skal brukes til lokale kulturtilbud og prosjekter som tilbys skolene. I 5. klasse har det vært tradisjon at alle kommunens elever har en opplevelseshag i Gamlebyen i regi av Østfoldmuseene-Fredrikstad museum.

Lag og foreninger

Lag og foreninger besitter stor lokalhistorisk kompetanse og er en viktig ressurs i alt lokalt kulturminnearbeid. Samspillet mellom kommunen og frivillige organisasjonene er svært viktig i kulturminnearbeidet. Blant annet benyttes historielagene som høringsinstanser ved etablering av nye gatenavn.

Hulveien på Hunnfeltet. Foto: LOK.

Kapittel 13 – Prioriterte kulturminner

Dette kapittelet lister opp og kartlegger kulturminnene som prioriteres i kulturminneplanen. De prioriterte kulturminnene er inndelt etter 19 ulike kulturminnekategorier:

- Kulturhistoriske landskap (side 63)
- Områder med stort innslag av arkeologiske kulturminner (side 63)
- Herregårder med tilhørende kulturminner (side 65)
- Kulturminner i landbruket (side 65)
- Byutvikling og byplaner (side 68)
- Boligutvikling (side 70)
- Arkitektur og stil (side 72)
- Offentlig administrasjon og tjenesteyting (side 74)
- Tettsteder med historisk egenart (side 76)
- Politikk og organisasjonsarbeid (side 76)
- Infrastruktur og kommunikasjon (side 78)
- Tro og livssyn (side 80)
- Fritid (side 82)
- Industri (side 84)
- Håndverk og småindustri (side 85)
- Forsvar og krigsminner (side 86)
- Maritime kulturminner (side 88)
- Minoriteter (side 90)
- Andre særegne kulturminner (side 90)

Nummerne som benyttes i skjemaene henviser til kart på påfølgende side og viser ingen prioritert rekkefølge. Kulturminnene er systematisert etter nasjonal, regional og lokal verdi/interesse med tre fargekoder. Innenfor hver av disse tre nivåene er skjemaene ordnet geografisk i følgende rekkefølge: Onsøy, Sentrum, Kråkerøy, Borge og Rolvsøy (samme rekkefølge som gårdsnummerne i kommunen). Fredrikstad er svært rik på kulturminner, og skjemaene er ikke uttømmende. Der kulturminner allerede er omfattet av et vern eller en formalisert interesse er dette angitt i egne kolonner. At et kulturminne er angitt i et av skjemaene betyr i seg selv ikke at det er vernet, men disse prioriterte kulturminnene skal gis oppmerksomhet i arealplanlegging og byggesaksbehandling. At et kulturminne inngår i prioriterings-skjemaene skal videre veie positivt ved søknad om midler til vedlikehold, restaurering og skjøtsel.

Horgen vestre på Rolvsøy. Foto: LOK.

Vernekriterier for prioriterte kulturminner i kulturminneplanen

Følgende kriterier ligger til grunn for utvelgelsen av lokalt viktige kulturminner og kulturmiljøer som skal prioriteres:

- Kulturminnene/kulturmiljø som bidrar til å kaste lys over viktige historiske faser av byens historie og til kommunedelene som utgjør Fredrikstad kommune.
- Representativt for mangfoldet av kulturminner/kulturmiljøer i Fredrikstad.
- Type kulturminne det er svært få av igjen i Fredrikstad, men som har vært vanlig.
- Kulturminne/kulturmiljø som er særdeles godt bevart i lokal sammenheng.
- Kulturminne/kulturmiljø som ligger i godt bevart kulturhistorisk landskap.
- Kulturminne som ligger i nær tilknytning til kulturmiljø med nasjonal verdi.
- Kulturminne/kulturmiljø som har identitetsverdi for Fredrikstads innbyggere.
- Kulturminner som inngår i en landsverneplan eller regional plan, oversikt e.l., men som ikke er fredet.
- Kulturminne/kulturmiljø som er tilrettelagt for publikum.

På Thorsølandet i Torsnes finnes det fremdeles bygninger på en rekke av husmannsplassene. Foto: LOK.

På Utne vestre i Onsøy står en av få gjenværende tyskerbrakker fra 2. verdenskrig i Fredrikstad kommune. Foto: LOK.

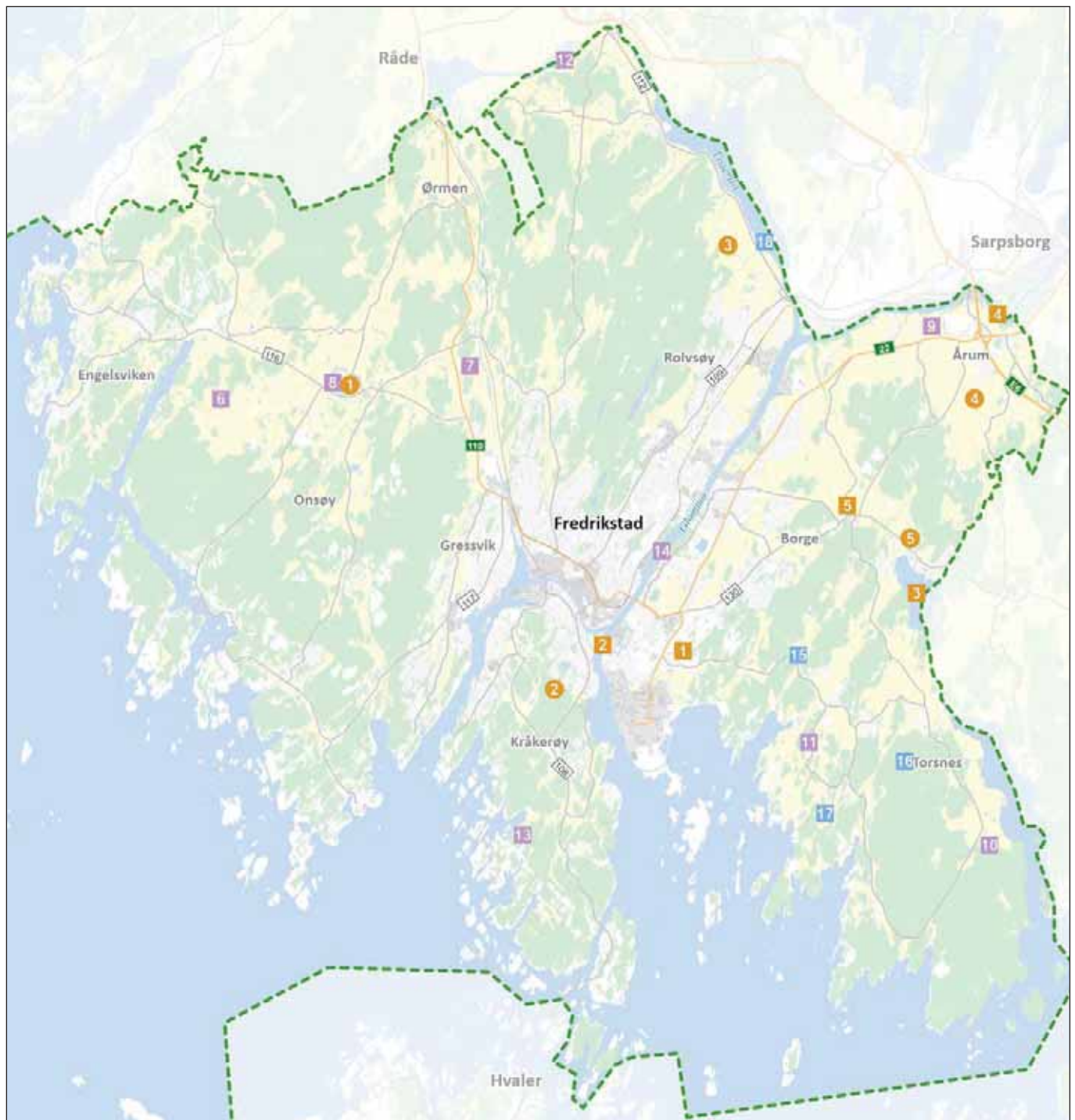
- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

Kulturhistoriske landskap. Merket med nummerert kvadrat på kartet på neste side. 1
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Byens marker	Sentrum	Bymarker	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
2	Glommas utløp med lsegran	Sentrum	Elveløp	Hens.sone	Delvis hens.sone	KULA, Fylkesplanen
3	Hunnebunnen og Thorsøkilen	Borge	Smal kile med forhistorisk havn	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
4	Dombergdammen	Borge	Gml. industrilandsk. Sarpsfossen	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
5	Borge kirke	Borge	Kirkeberg med gårder i viktig jordbruksbygd, gammelt bygdesenter	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
6	Elingaard med tilliggende gårder	Onsøy	Herregårdslandskap	Hens.sone		Fylkesplanen
7	Seutelva med Kjølberg og Strand	Onsøy/Sentrum	Herregårdslandskap, smalelv	Delvis hens.sone		Delvis Fylkesplanen, nivåsenkning på elva i landsverneplan
8	Onsøy kirke	Onsøy	Kirkeberg med gårder i viktig jordbruksbygd, gammelt bygdesenter	Hens.sone		Fylkesplanen
9	Østre Vesten med Grefnesdalen	Borge	Skippergårder og ravinert landskap mot Glomma	Hens.sone		Fylkesplanen
10	Thorsø	Borge	Herregårdslandskap	Hens.sone		Fylkesplanen
11	Nes	Borge	Herregårdslandskap	Hens.sone		Fylkesplanen
12	Elva mellom Visterflo og Skinnerflo	Rolvøy	Elvelandskap i tilknytning til Solli/Rådesletta, samt raviner Hengedy	Hens.sone		Fylkesplanen
13	Femdal, Femdalsund, Goenvad, Randholmen	Kråkøy	Kystbeitelandskap			Delvis naturreservat
14	Glomma bredder	Sentrum, Borge, Rolvsøy	Grønne lunger i gamle lergroper, inkludert lystlunder med innplantede trær (f.eks. bøk, lerk, lind)	Delvis henssoner		
15	Dal	Borge	Kulturlandskap med beiter/ekelunder			
16	Fjellaområdene sør for Veel, Hol og Heie	Borge	Stenhoggerlandskap			
17	Roppestad	Borge	Kulturlandskap med åpne dammer og stenbrudd			
18	Rolsøysund/Visterflo	Rolvøy	Sund/sideløp til Glomma			

Områder med stort innslag av arkeologiske kulturminner. Merket med nummerert sirkel på kartet på neste side. 1
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Midtbygda	Onsøy	Rike helleristningsforekomster og mange gravfelt (særlig Kjenne og Onsøy prestegård)	Hens.sone		Aut. fredete kulturminner, Fylkesplanen
2	Kråkøy-boplassene	Kråkøy/Kjøøy	Flere kjente steinalderboplasser og store bronsealderøyser			Aut. fredete kulturminner
3	Haugen/Rostad	Rolvøy	Vikingtidsgraver ved Visterflo			
4	Nordre Borge	Borge	Rike helleristningsforekomster	Hens.sone		Aut. fredete kulturminner, Fylkesplanen
5	Oldtidsveien	Borge	Rike helleristningsforekomster og mange store gravfelt (Begby, Visur, Borge, Balterød, Lilleborge, Ophus og Hunn)	Hens.sone		Aut. fredete kulturminner, KULA, Fylkesplanen

Kulturhistoriske landskap (kvadrater) og områder med stort innslag av arkeologiske kulturminner (sirkler). Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaene på forrige side. Fargekoder samsvarer med skjemaene.

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

Herregårder med tilhørende kulturminner. Merket med nummerert kvadrat på kartet. ¹

Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

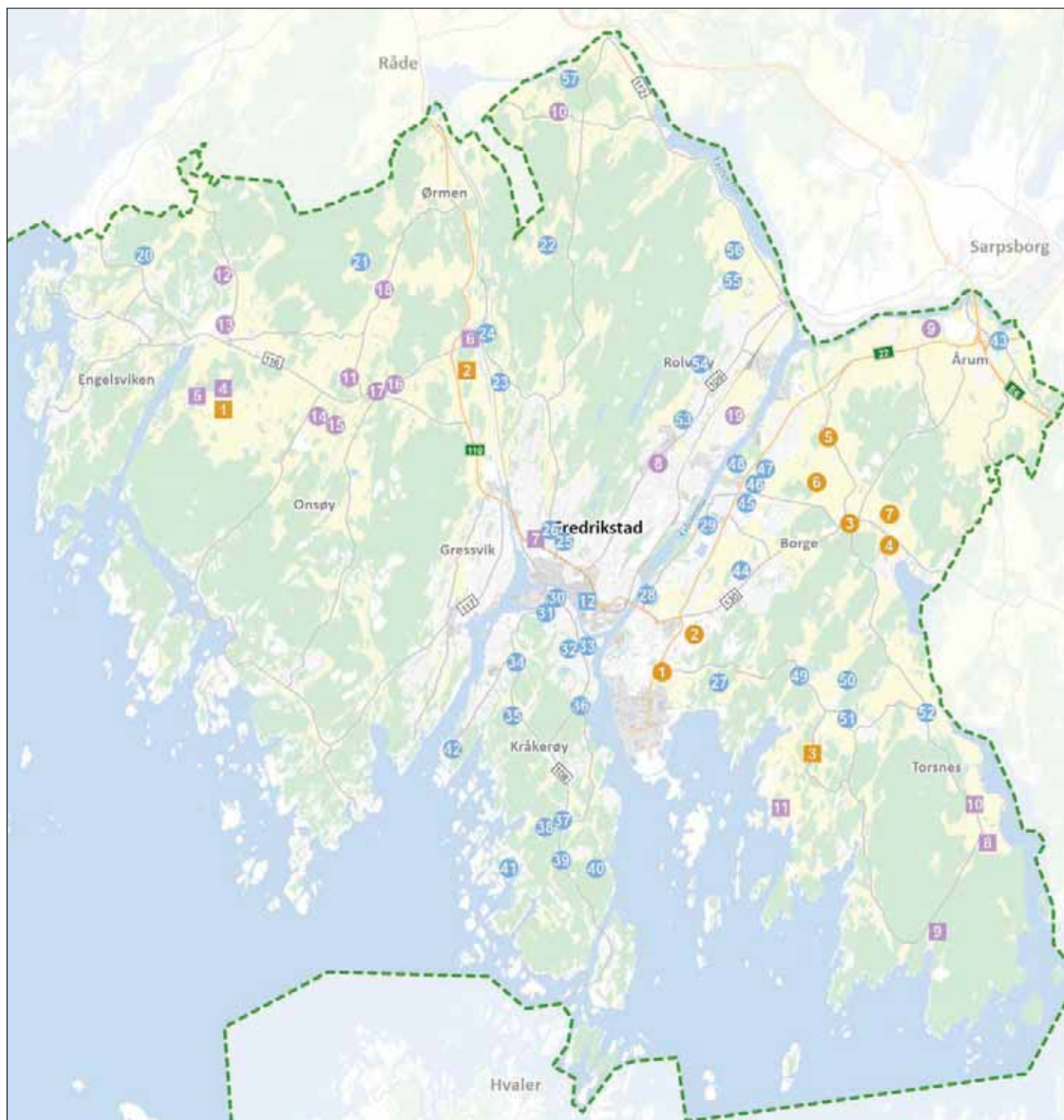
Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Elingaard	Onsøy	Herregård, en av kommunens eldste trebygninger, parkanlegg	Hens.sone		Fredete bygninger og vollgrav, Fylkesplanen
2	Kjøberg	Onsøy	Herregård, hageanlegg, allé	Hens.sone		Fredet hovedbyggn., Fylkesplanen
3	Nes	Borge	Herregård, landskapspark	Hens.sone		Fredet hovedbyggn., Fylkesplanen
4	Elingaard	Onsøy	Uttun med driftsbygninger	Hens.sone		Fylkesplanen
5	Bråten og Møllerstua	Onsøy	Husmannsplasser under Elingaard	Hens.sone		Fylkesplanen
6	Brustua, Skogstrandvn. 97	Onsøy	Husmannsstue Kjøberg 1700-t.			Før 1850
7	Trosvik	Sentrum	Tidl. herreg., parkanlegg, stenfjøs	Hens.sone		Fylkesplanen
8	Thorsø	Borge	Herregård, alléer, gårdsanlegg, Thorsø skole (Thorsøvn. 105), Værket (Thorsøvn. 95), Ravnhuset (Thorsøvn. 99), Damstua (Thorsøvn. 106) og Forskjærdammen	Hens.sone		Fylkesplanen
9	Thorsø		Husmannsplasser med bebyggelse: Brekkhaug, Volden, Østre Myra, Bjerkeli, Mjølnaren, Kvernbaugen, Tamburen, Munken, Askedalen, Langvik, Brevik	Hens.sone		Fylkesplanen
10	Underlien, Thorsøvn. 93	Borge	Enkesete til Thorsø herregård	Hens.sone		Fylkesplanen
11	Storenga	Borge	Husmannspl. under Nes herreg.	Hens.sone		Fylkesplanen
12	Nygaard	Sentrum	Evt. spor etter tidligere herregård			

Kulturminner i landbruket. Merket med nummerert sirkel på kartet. ¹

Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Solhaug, Torsnesvn. 24	Sentrum	Lystgård Byens marker, sveitserst.	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
2	Katrineborg 5	Sentrum	Lystgård Byens marker	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
3	Borge store	Borge	Gårdsklynge, lensmannsgård, prestegård, stabbur mm ved Borge kirke og Borge barneskole	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen, delvis før 1850
4	Kjølsunn	Borge	Våninshus, mulig siste del 1600-t.	Hens.sone		Før 1850, KULA, Fylkesplanen
5	Lilleborge	Borge	Våningshus, svalgangshus	Hens.sone		Før 1850, KULA
6	Balterød (uten nr.) sør for Borgevn. 129)	Borge	Våningshus, empirestil	Hens.sone		Før 1850 (ikke i SEFRÅK), KULA, Fylkesplanen
7	Ophus søndre, Skjelinveien 48	Borge	Presteenkesete, 1700-t. empirestil, del av større gårdsklynge	Hens.sone		Før 1850, KULA, Fylkesplanen
8	Glemmen	Sentrum	Gårdsklynge ved Gamle Glemmen kirke	Hens.sone	Spes.omr.	Fylkesplanen
9	Vesten østre	Borge	Gårdsklynge med flere skipper-tun, Roald Amundsens fødested	Hens.sone		Fylkesplanen
10	Horgen østre og vestre	Rolvsøy	Østre: Gårdstun, våningshus, låve, tingstue. Vestre: Storgårdpreg	Hens.sone		
11	Kolberg	Onsøy	Flere gårdstun og dam nær kirken	Hens.sone		Fylkesplanen
12	Lund v, Bossumvn 13	Onsøy	Gårdstun, svalgangshus og låve 1700-t.	Hens.sone		Før 1850, Fylkesplanen
13	Huseby, Bossumvn. 3	Onsøy	Monumental beliggenh., stor låve	Hens.sone		Fylkesplanen

14	Lund lille, Vikanevn. 576	Onsøy	Våningshus ca 1820	Hens.sone		Før 1850, Fylkesplanen
15	Lund store, Husebyvn. 81	Onsøy	Våningshus ca 1860	Hens.sone		Fylkesplanen
16	Torp østre, Torpelia 17	Onsøy	Tun, våningshus ca 1820, smie	Hens.sone		Delvis før 1850, Fylkesplanen
17	Torp v., Husebyvn. 64	Onsøy	Våningshus sveitserstil	Hens.sone		Fylkesplanen
18	Valle, Ørmenvn. 12	Onsøy	Våningshus empire 1660-t.	Hens.sone		Før 1850, Fylkesplanen
19	Hauge	Rolvsøy	Våningshus H.N. Huges fødested	Hens.sone		Før 1850, Fylkesplanen
20	Kallerød, Kallerødvn. 3A	Onsøy	Våningshus, svalgangshus 1730-t.			Før 1850
21	Kongsberg, Kongsb.vn. 4	Onsøy	Våningshus tidlig 1700-tall			Før 1850
22	Veum n., Nordre Veum 17	Sentrum	Våningshus, svalgangshus 1700-t.			Før 1850
23	Strand	Sentrum	Våningshus ca 1770			Før 1850
24	Kjevelsrød	Sentrum	Gårdstun, våningshus 1770			Delvis før 1850
25	Kniple	Sentrum	Lystgård, våningshus, bryggerhus			Før 1850
26	Christianslund	Sentrum	Veumvn. 36, våningshus og låve			Før 1850
27	Gansrød 5	Sentrum	Gårdstun, våningshus sveitserstil			
28	Nabbetorp, Nabbet.vn 99	Sentrum	Hovedgård, karkteristisk vån.hus			Før 1850 (uteglemt i SEFRAK)
29	Nordby, Ø. Tomtegt. 7	Sentrum	Våningshus empirestil			
30	Bjølstad	Kråkerøy	Gårdstun		Spes.omr.	Delvis før 1850
31	Åsgård	Kråkerøy	Våningshus og bu nyklassisisme			
32	Smertu, J. Hansensv. 3	Kråkerøy	Våningshus empire			
33	Smertu, Smertuvm. 2	Kråkerøy	Våningshus og tømmerlåve			Før 1850
34	Rød, Glombovn. 25	Kråkerøy	Gårdstun, våningsh. empire 1840			Før 1850
35	Nordre Enhus	Kråkerøy	Sommerfjøs ved veien til Enhus camping			
36	Fuglevik	Kråkerøy	Firkanttun med tofløyet låve	Hens.sone	Spes.omr.	
37	Femdal, Goenvn. 1	Kråkerøy	Våningshus skipperstil ca 1865			
38	Ved Goenvn. 4	Kråkerøy	Gjenreist bryggerhus fra Enhus			
39	Lunde, Bjørnevågvm. 4	Kråkerøy	Våningshus, bryggerhus og tømmerlåve	Hens.sone	Spes.omr.	Før 1850
40	Ødegårdstua	Kråkerøy	Våningshus			Før 1850
41	Randholmen	Kråkerøy	Strandsitterplass med låve			
42	Pynten	Kråkerøy	Strandsitterplass Langøyvm. 190			Før 1850
43	Bilett, Vardevn. 2	Borge	Våningshus skysstasjon 1700-t.	Hens.sone		Før 1850
44	Slettevold, S Kongsv. 1	Borge	Gårdstun, stenfjøs			Delvis før 1850
45	Kjølberg, R. Amundsensv. 42 og 40	Borge	Våningshus i sten, tidlig 1800-t, samt våningshus empirestil			Før 1850
46	Kjølstad, R.A. vei 66	Borge	Gårdstun med monumental beliggenhet, stor låve			
47	Kjølstad, R.A.vei 79	Borge	Våningshus (og bryggerhus 1805			Før 1850
48	Sandem 1 og 2		Gårdsanl. (to våningshus) og allé	Hens.sone		
49	Torsnesveien 147	Borge	Skallegård, våningshus 1837/-50			Før 1850
50	Glosli, Lyarkollvm. 25	Borge	Godt bevart gårdstun			
51	Vis-a-vis Tores vei 25	Borge	Stenfjøs 1840-tallet			Før 1850
52	Holm, Thorsøvm. 1	Borge	Gårdstun ved Torsnes kirke	Hens.sone		Før 1850
53	Råstua (v/ Råkollvm. 4)	Rolvsøy	Våningshus			Før 1850 (ikke i SEFRAK)
54	Rådalen, Rådalsvm. 25	Rolvsøy	Våningsh. husmannspl. 1700-t.			Før 1850
55	Holme, Rostadvn. 36	Rolvsøy	Smie (frittliggende mot skogen)			
56	Haugen, Rostadvn. 43	Rolvsøy	Våningshus empirestil			Før 1850
57	Hengedy, Seppovm. 15	Rolvsøy	Husmannsplass med bygninger			
58	Hele kommunen (ikke markert i kart)		Alle laftede låver med tilhørende fjøs/stall			Delvis før 1850

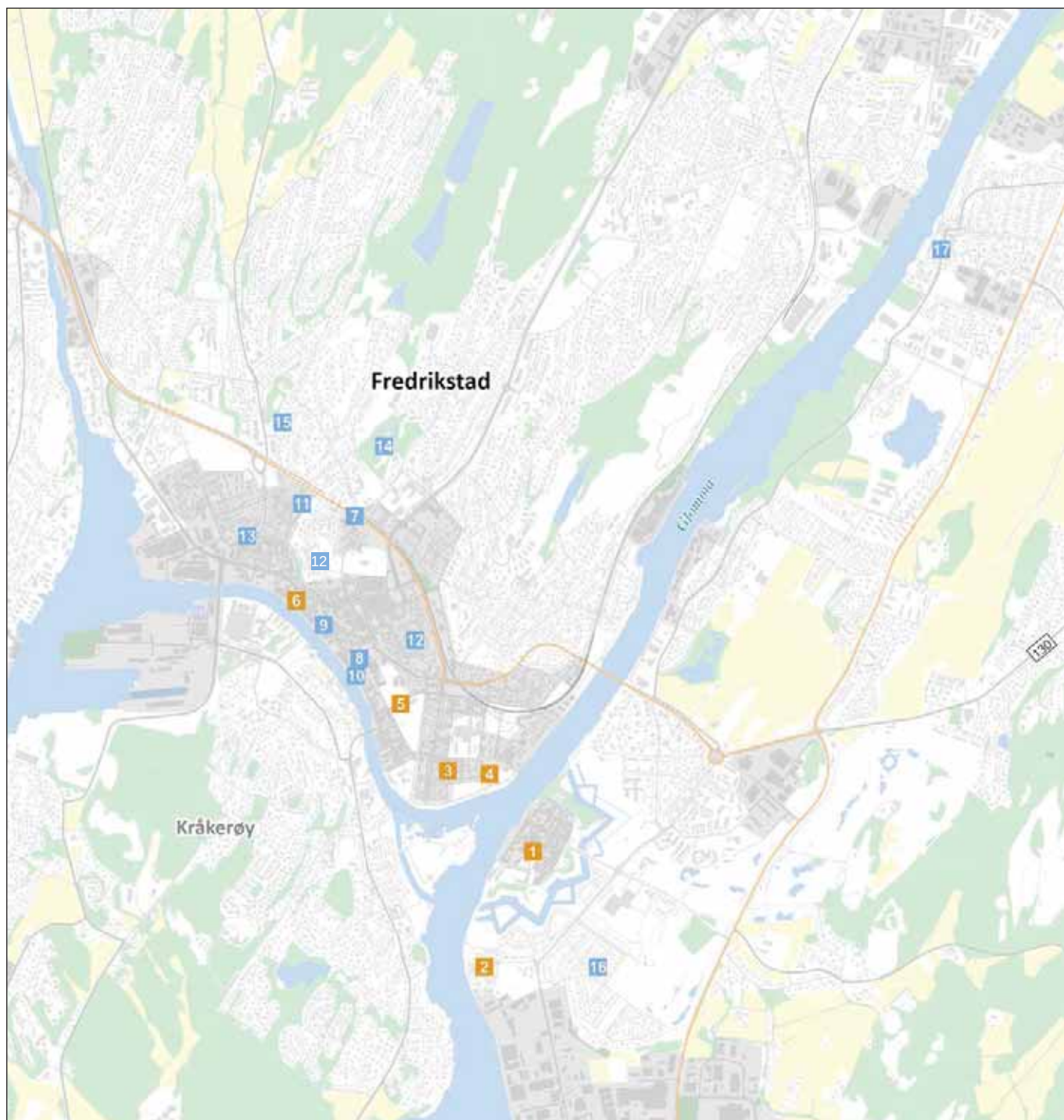

Herregårder med tilhørende kulturminner (kvadrater) og kulturminner i landbruket (sirkler). Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaene på forrige side. Fargekoder samsvarer med skjemaene.

	nasjonal verdi eller interesse
	regional interesse (og lokal verdi)
	lokal verdi

Byutvikling og byplaner. Merket med nummerert kvadrat på kartet på neste side. **1**
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Gamlebyen	Sentrum	Norges første planlagte bystruktur	Hens.sone	Spes.omr.	NBI-reg., KULA, Rødl. delv. fredet
2	Vaterland	Sentrum	Trehusbebygg. i tilkn. til Gamleb.	Hens.sone	Spes.omr.	NBI-reg., KULA, Rødl., Fylkespl.
3	Cicignon	Sentrum	Kvartalsstruktur, byplan 1873	Hens.sone		NBI-reg., Rødl. liste, Fylkespl.
4	Cicignonparken	Sentrum	Hist. park ved tidl. Cicignon fort	Hens.sone		NBI-registeret, Fylkesplanen
5	Kirkeparken, Lykkebergparken og Biblioteksparken	Sentrum	Historiske parker ved Domkirken og Lykkeberg, Fontene, Paviljong, 1000-årssted	Hens.sone		NBI-registeret, Fylkesplanen, Biblioteksparken er fredet
6	Storgata nord	Sentrum	Jugendstilskvartaler 1909-10	Hens.sone		NBI-reg., Rødl. liste, Fylkespl.
7	Kongeveien	Sentrum	Byens eldste gateløp (Ferjestedsvn., Nygaardsgata, Glemmengata, Kniplevn.)	Delvis hens.sone		Delvis NBI-registeret
8	Forstaden	Sentrum	Gatestrukturene mellom Dampskipsbrygga og Evjekaia. Gjenværende trehusbebyggelse (Nygaardsgata 6, 8 og 13, Agentgaten 1, Stortorvet 2, Farmanns gate 18 og 20, Evjekaia 3)	Delvis hens.sone		Rødl. liste bygninger, før 1850
9	Stortorvet/Fisketorvet/Flesketorget	Sentrum	Torg siden 1850-tallet			Delvis NBI-registeret
10	Dampskipsbrygga	Sentrum	Åpent byrom mot Vesterelva			
11	Myragata/Valkyriegata	Sentrum	Gammelt gateløp med tilhørende bebyggelse, Valkyriegata 9 et av byens eldste bolighus fra 1748	Hens.sone	Delvis spes.omr.	Delvis før 1850
12	Apenesfjellet og St.Hansfjellet	Sentrum	Kvartalsstruktur, byplan 1873, med tilhørende bebyggelse	Delvis hens.sone	Delvis spes. omr.	Delvis rødlistede bygninger, delvis før 1850
13	Holmen og Seiersten	Sentrum	Kvartalsstruktur med tilhørende bebyggelse, inkl. våningshus Seiersten (Prætorius gt. 1)	Hens.sone	Delvis spes. omr.	
14	Bratliparken	Sentrum	Friluftspark tidlig 1900-tall, frihetstrær 1914			
15	Oredalsvn. (nedre del), Sembsgt., Valkyriegata	Sentrum	Byutvidelse, gateløp med treplanter			
16	Østsiden	Sentrum	Akser og spor etter Sverre Pedersens byplan fra 1929	Delvis hens.sone		Delvis KULA og Fylkesplanen
17	Sellebakk torv	Borge	Torg med bebyggelse 1914	Hens.sone		

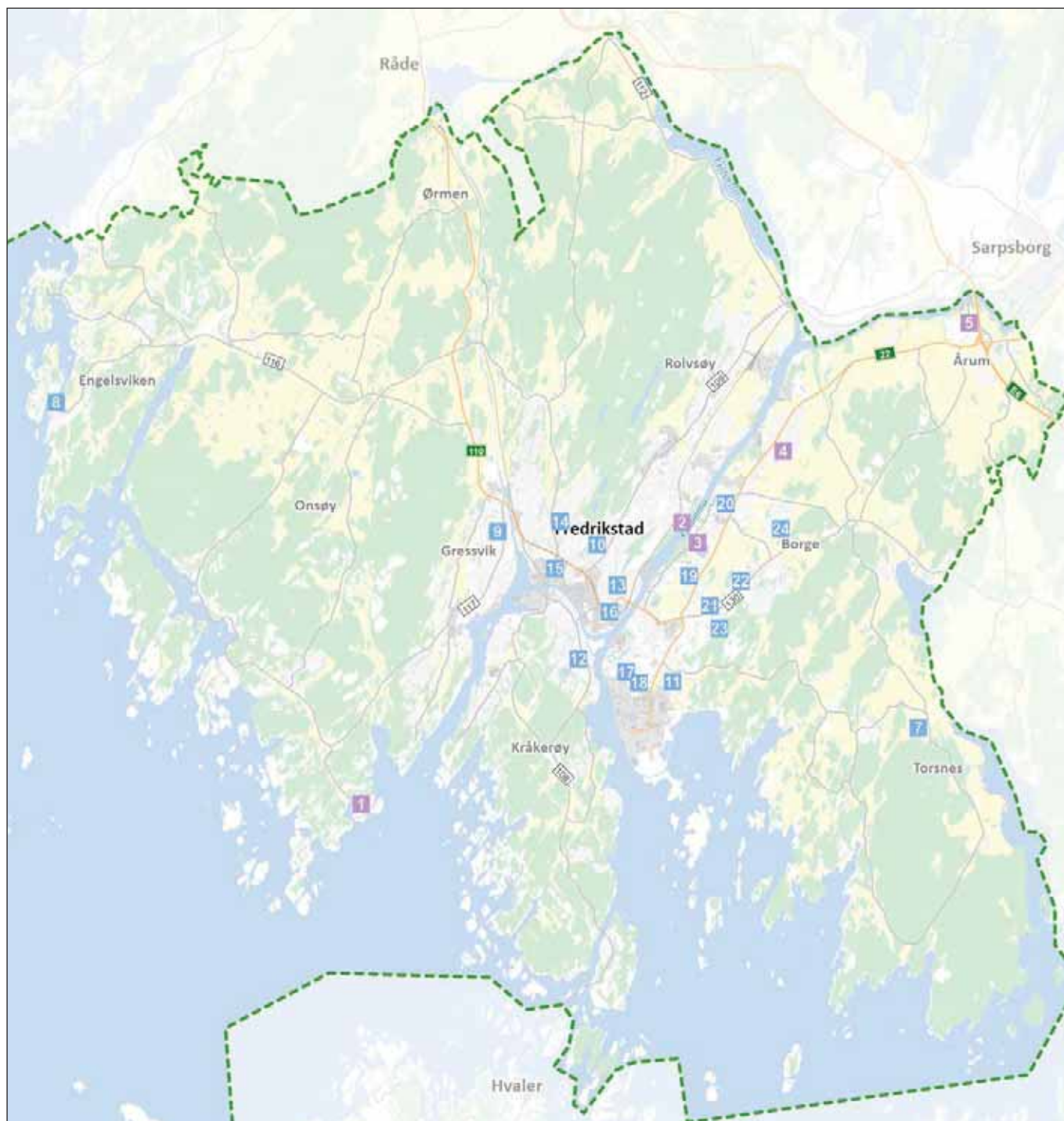

Byutvikling og byplaner. Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaet på forrige side. Fargekoder samsvarer med skjemaet.

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

Boligutvikling. Merket med nummerert kvadrat på kartet på neste side. 1
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Gårdane, Øyenkilen	Onsøy	3 karakteristiske arbeiderboliger	Hens.sone	Spes.omr.	
2	Lislebystranda	Sentrum	Små arbeiderboliger i rekke	Hens.sone	Spes.omr.	
3	Sorgenfri	Sentrum	Små arbeiderboliger i rekke	Hens.sone		
4	Wielestuene, Torp	Borge	Små arbeiderboliger i rekke	Hens.sone		
5	Rosmannsbrakka	Borge	Arbeiderbrakke for Hafslund	Hens.sone		Før 1850
6	Arbeidertettstedene (ikke angitt i kartet, da det gjelder mange ulike steder)	Hele kommunen	Gressvik, Trosvikberget, Holmen, Nabbetorp, Lahelle, Lisleby/Nøkleby, Møllerodden, Smertu, Selbak, Torp, Torpeberget, Hølberget, Hauge, Omberg	Delvis hensyns-soner		
7	Stenhoggergrendene	Borge	Veel, Holm, Roppestadlia		Reg.best. Holm	
8	Kysttettstedene	Onsøy	Engelsviken og Øyenkilen	Delvis hens.sone	Delvis spes.omr.	Delvis før 1850
9	Gressvik	Onsøy	Landskapstilp. boligområder på fjellkoller 1960- og 70-tallet			
10	Traraveien	Sentrum	Borgersk.bebygg. sveitserjugend			
11	Torsnesvn, Byens m.	Sentrum	Borgersk.bebygg. sveitserjugend	Hens.sone		Innenfor KULA/Fylkesplan
12	Kråkerøyveien, Prestegårdsveien og Vennelystveien	Sentrum	Borgersk.bebygg. sveitserjugend	Hens.sone	Delvis spes.omr.	
13	Sportsvn., Bydalen allé, Bydalsvn.	Sentrum	Byutvidelse Bydalen 1920-tallet	Hens.sone		
14	Paul Holmsens vei	Sentrum	Boligblokker for FMV-arbeidere 1950-tallet			
15	Oslogata, Gamle stadion og delvis Holmegata	Sentrum	Havebybebyggelse 1922, kunstneren Bendik Riis' barnomshjem var i Holmegata 29 (erstattet, Holmegata 27 er identisk med originalen)	Hens.sone		
16	Rektor Westerns gt. og Lærer Slangs gt.	Sentrum	Sveitserjugend langs jernbanen	Hens.sone		
17	Kongsten haveby	Sentrum	Haveby etter byplan 1929	Hens.sone		Innenfor KULA/Fylkesplan
18	Viggo Hanstens gt./Rolf Wickstrøms gt.	Sentrum	Rekkehus, byen første borettslag	Hens.sone		Innenfor KULA/Fylkesplan
19	Lundheim	Sentrum	Gjenreisningsarkitektur			
20	Selbak øst	Borge	Gjenreisningsarkitektur	Hens.sone		
21	Atriumsveien, Lilleby	Borge	Område med atriumshus	Hens.sone		
22	Hesteskoen, Begby	Borge	Område med atriumshus			
23	Løvli terrasse	Borge	Landsk.tilpasset boligfelt 1970	Hens.sone		
24	Økobygda	Borge	Arkitekttegnet boligomr. 1990-t.		Reg.best.	

Boligutvikling. Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaet på forrige side. Fargekoder samsvaret med skjemaet.

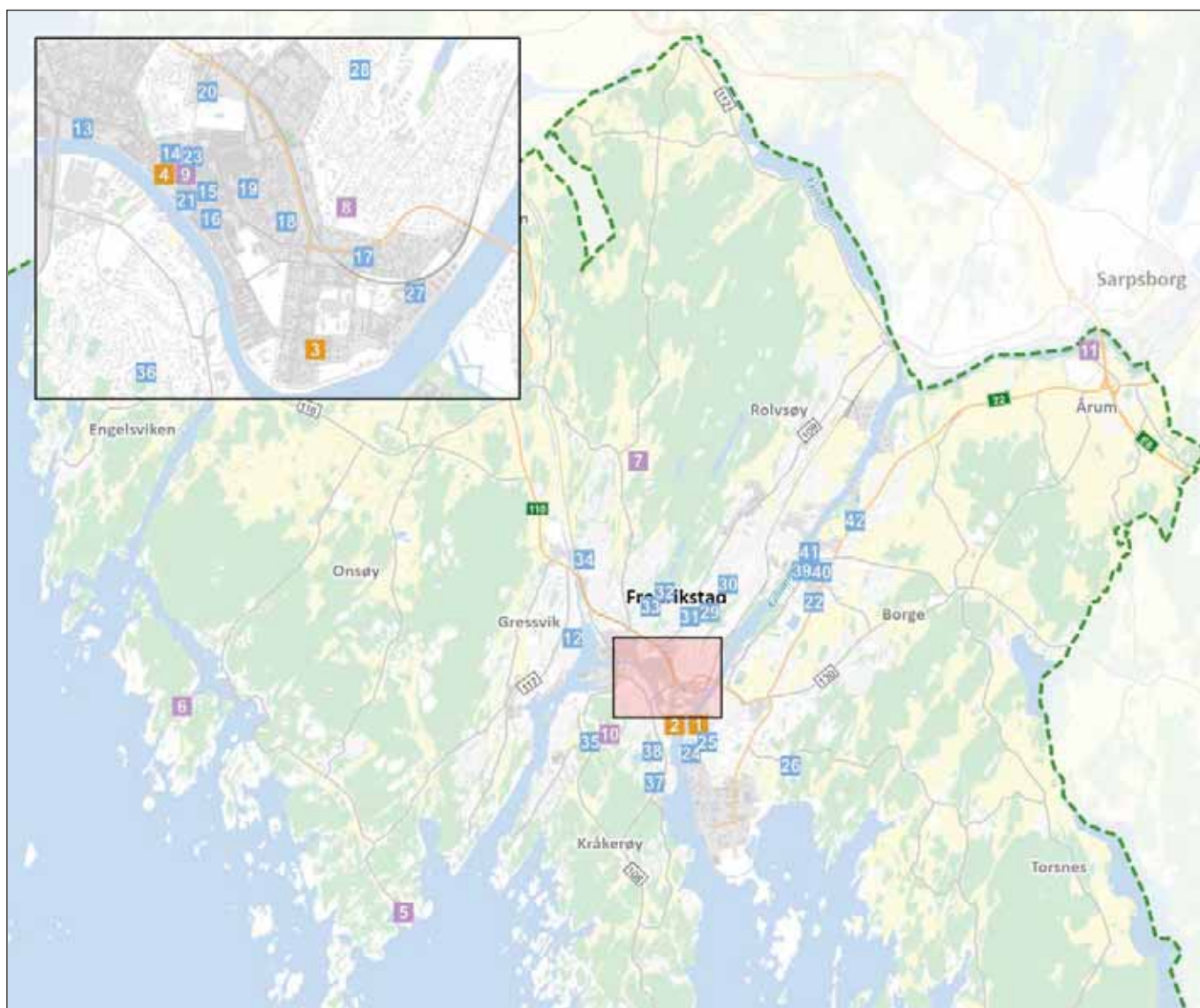
- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

Arkitektur og stil. Merket med nummerert kvadrat på kartet på neste side. 1

Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Gamlebyen	Sentrum	Empire, klassisisme, sveitserstil	Hens.sone	Spes.omr.	KULA, Rødlistede, Fylkesplanen
2	Isegran (Gule huset)	Sentrum	Empire	Hens.sone	Spes.omr.	NB-reg., Rødlist., Fylkesplanen
3	Cicignon/Lykkeberg (Vestsiden NB!-omr.)	Sentrum	Nybarokk, nyklassisisme, sveitserstil, dragestil, modernisme	Hens.sone	Spes.omr.	NB-reg., Rødlistede, Fylkesplanen
4	Storgata nord	Sentrum	Jugendstil	Hens.sone		KULA, Rødlistede, Fylkesplanen
5	Solhaug, Øyenkilen	Onsøy	Dragestil	Hens.sone	Spes.omr.	
6	Hankø, Hankøsun-det, Vikane	Onsøy	Sveitserstil, dragestil (se Fritid)	Hens.sone	Spes.omr.	
7	Veum sykehus	Sentrum	Nyklassisisme m.m.	Hens.sone	Hens.sone	
8	St. Croix hovedgård, samt Sportsvn. 10A	Sentrum	Klassisisme og nyklassisisme	Hens.sone	Spes.omr.	Delvis før 1850
9	Fokusgården, Stortorvet 5,7	Sentrum	Modernisme, byens første høyhus/kjøpesenter	Hens.sone		Rødlistet
10	Ekheim	Kråkø	Dragestil, samt hageanlegg	Hens.sone		
11	Sundløkkaveien 9-15	Borge	Empire, nyklassis., nymodernisme	Hens.sone		
12	Gressvikveien, Julius Jacobsens vei. og Gressvik allé	Onsøy	Sveitserstil, jugendstil og funksjonalisme, samt Gressvik hovedgård	Hens.sone		Delvis før 1850
13	Trosvikstranda 16	Sentrum	Empire 1813	Hens.sone	Spes.omr.	Før 1850
14	Fredrikstad sentrum	Sentrum	Historisme (Stortorvet 9, Agentgaten 5, O.P. Pettersens gt. 4 Glemmengata 1, Farmannsgate 6 og 14, Nygaardsgata 48, Bryggeriveien 1A og B)	Hens.sone		Rødlistede
15	Fredrikstad sentrum	Sentrum	Modernisme (O.P Pettersens g. 4, Nygaardsg. 45)	Delvis hens.sone		
16	Fredrikstad sentrum	Sentrum	Postmodernisme (Storgata 10, Dr. Giebelhaussens gt. 1, Storgata 2 og 4, Nygaardsgata 37)	Delvis hens.sone		
17	St. Croix	Sentrum	Nyklassisisme, modernisme	Hens.sone		
18	Sverres gt. 2B, Harald Hårfagres gt. 17, Haakons gt. 3	Sentrum	Jugendstil	Hens.sone	Reg.best.	Rødlistede
19	Berggata 23	Sentrum	Sveitserjugendstil	Hens.sone	Reg.best.	Rødlistede
20	Glemmengt. 38,36, Blomsterb., Husmor-vn. og Steffensvei	Sentrum	Sveitserstil/Jugendstil	Hens.sone		Rødlistede
21	Storgata 12	Sentrum	Jugendstil	Hens.sone		Rødlistet
22	Sarpsborgveien 165	Sentrum	Jugendstil	Hens.sone		
23	Farmannsgt. 2/ Glemmengata 1	Sentrum	Etterkrigsmodernisme (bank/ Folkets hus)			
24	Heibergs gate	Sentrum	Nyklassisisme, hagebystil	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
25	General Ohmes vei, Lammers gate, Jens Meinichs gate	Sentrum	Byggmesterfunkis	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
26	Turveien 11	Sentrum	Nasjonalinspirert modernisme	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
27	Bellevue	Sentrum	Etterkrigsmodernisme			

28	Fagerliveien med sideveier	Sentrum	Etterkrigsmodernisme	Hens.sone		
29	Lislebyveien 2A	Sentrum	Nymodernisme			
30	Falchåsveien, Syenittveien, Marmorveien, Skiferveien	Sentrum	Etterkrigsmodernisme	Hens.sone		
31	Fritjof Nansens v. 18	Sentrum	Lillebæk, Nyklassisme	Hens.sone		
32	Bjørndalsveien 50B	Sentrum	Etterkrigsmodernisme	Hens.sone	Spes.omr.	
33	Bjørnefjellet 1-6, samt Furuholtn. 29	Sentrum	Etterkrigsmodernisme	Hens.sone		
34	Pettersand 6	Sentrum	Etterkrigsmodernisme			
35	Glomboveien 20	Kråkerøy	Nyklassisme			
36	Solåsen	Kråkerøy	Etterkrigsmodernisme	Hens.sone		
37	Fuglevik platå	Kråkerøy	Etterkrigsmodernisme	Hens.sone		
38	Smedskaret 12A	Kråkerøy	Etterkrigsmodernisme			
39	Sellebakk torv	Borge	Jugendstil	Hens.sone		
40	Kjøberggt. 24 og 26	Borge	Sveiserstil og jugendstil	Hens.sone		
41	Johs Bergersens v. 21	Borge	Nyklassisme	Hens.sone		
42	Kreutz gate 8	Borge	Jugendstil	Hens.sone		

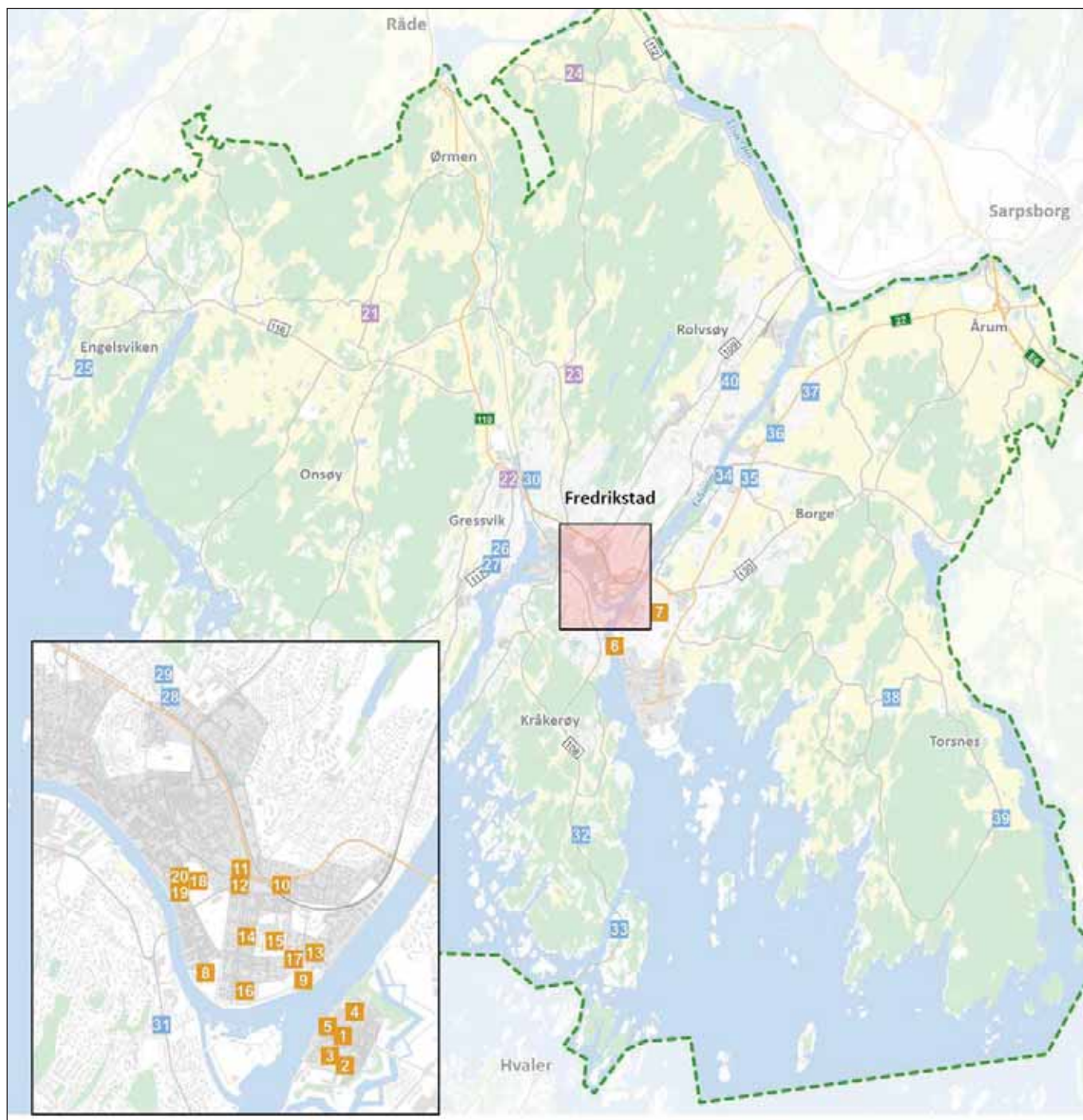
Arkitektur og stil. Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaet på forrige side / ovenfor. Fargekoder samsvarer med skjemaet. NB! Flere av de andre kulturminnekategoriene omfatter også kulturminner som angår dette temaet, bl.a. herregårder, landbruk, offentlig administrasjon og tjenesteyting, og tettsteder med historisk egenart.

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

Offentlig administrasjon og tjenesteyting. Merket med nummerert kvadrat på kartet på neste side. **1**
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Kirkegaten 27	Sentrum	Fredrikstad rådhus 1784-1865	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
2	Tøihusgaten 42 og Voldgaten 4	Sentrum	Fredrikstad rådhus fra 1864, fengsel og sykehus	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
3	Sprøitehus ved Ø. Fredrikstad kirke	Sentrum	Liten teglbygning, brannstasjon for Gamlebyen	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
4	Færgeportgaten 77 og Kirkegaten 33	Sentrum	Gamlebyen skole (nå Plusskolen)	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
5	Gamlebyen Toldbod	Sentrum	Teglbygg på kaia + Toldbodg. 37	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
6	Movigs gate 29C	Sentrum	Vaterland Toldbod	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
7	Borgarveien 1	Sentrum	Amtsykehus for Smaalenes Amt 1795-1956	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
8	J.N. Jacobsens gate 1	Sentrum	Fredrikstad bibliotek med park	Hens.sone		Fredet, NB!-reg. Rødlistet
9	Toldbodbrygga 2	Sentrum	Tollboden	Hens.sone		Fredet, NB!-reg. Rødlistet
10	St.Croixgt. 15	Sentrum	Fredrikstad bad	Hens.sone		NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
11	St.Croixgt. 16	Sentrum	St.Croix skole (også vernev. som eks. på ungdomshus fra 1990-t.)	Hens.sone		NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
12	St.Croixgt. 17	Sentrum	Fredrikstad brannstasjon	Hens.sone		NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
13	Skolegata 2	Sentrum	Cicignon skole	Hens.sone		NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
14	St. Josephs gate 8	Sentrum	St. Josephs hospital, fødestue	Hens.sone		NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen, Statlig verneplan
15	Østfold sentralsykehus	Sentrum	A- og B-blokka		Reg.best.	NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
16	Alders Hvile	Sentrum	Tidl. aldershjem Cicignongata 1	Hens.sone		NB!-reg., Fylkesplanen
17	Ferjestedsveien 5A-B	Sentrum	Kommunalt adm. hus, ombygd 1916, samt prestebolig (nå ØKS)	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
18	Lykkeberg 1	Sentrum	Kommunalt adm. hus siden 1930, samt sidebygning	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
19	Nygaardsgata 17B	Sentrum	Norges Bank	Hens.sone		NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
20	Nygaardsgata 16 og 18	Sentrum	Fredrikstad rådhus	Hens.sone		NB!-reg., Rødlistet
21	Ørmenveien 5	Onsøy	Haugerød, Onsøys første skole 1851-1959	Hens.sone		Fylkesplanen
22	Storveien 2	Onsøy	Onsøy rådhus	Hens.sone		
23	Veum allé 3 m.fl.	Sentrum	Veum sykehus	Hens.sone	Hens.sone	Fylkesplanen
24	Vestre Horgen	Rolsvøy	Lensmannsgård tingstue og fengsel	Hens.sone		Før 1850
25	Skolebakken 2	Onsøy	Engelsviken skole			
26	Gressvik torg 50	Onsøy	Komm. proviantlager oppf. 1. VK			
27	Storveien 94	Onsøy	Lensmannsbolig og -kontor	Hens.sone	Spes.omr.	
28	Traraveien 2	Sentrum	Glemmen herredshus	Hens.sone	Spes.omr.	
29	Glemmengata 70	Sentrum	Trara skole (eldste fløy)	Hens.sone	Spes.omr.	
30	Onsøyveien 79 A	Sentrum	Gamle Trosvik skole (nå barneh.)			
31	Kråkerøyveien 21	Kråkerøy	Kråkerøy kommunelokale	Hens.sone	Spes.omr.	
32	Lundebuen 6	Kråkerøy	Gamle Lunde skole			
33	Kjerreveien 15	Kråkerøy	Kjøkøy skole 1899-1981, nå velh.			
34	Kjølbeggaten 4	Borge	Borge kommunelokale	Hens.sone		

35	Kjøhlberggaten 42	Borge	Kjøhlberg skole (eldste fløy)			
36	Kreutz gate 2	Borge	Torp bruksskole	Hens.sone	Hens.sone	
37	R. Amundsens v. 179	Borge	Torp skole (eldste fløy)	Hens.sone		
38	Torsnesveien 222	Borge	Torsnes komm.lok. (tidl. meieri)			
39	Thorsøveien 105	Borge	Thorsø skole	Hens.sone		Fylkesplanen
40	H Nilsens Hauges v. 21	Rolvøy	Gamle Hauge skole (nå boliger)			

Offentlig administrasjon og tjenesteyting. Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaet på forrige side / ovenfor. Fargekoder samsvarer med skjemaet.

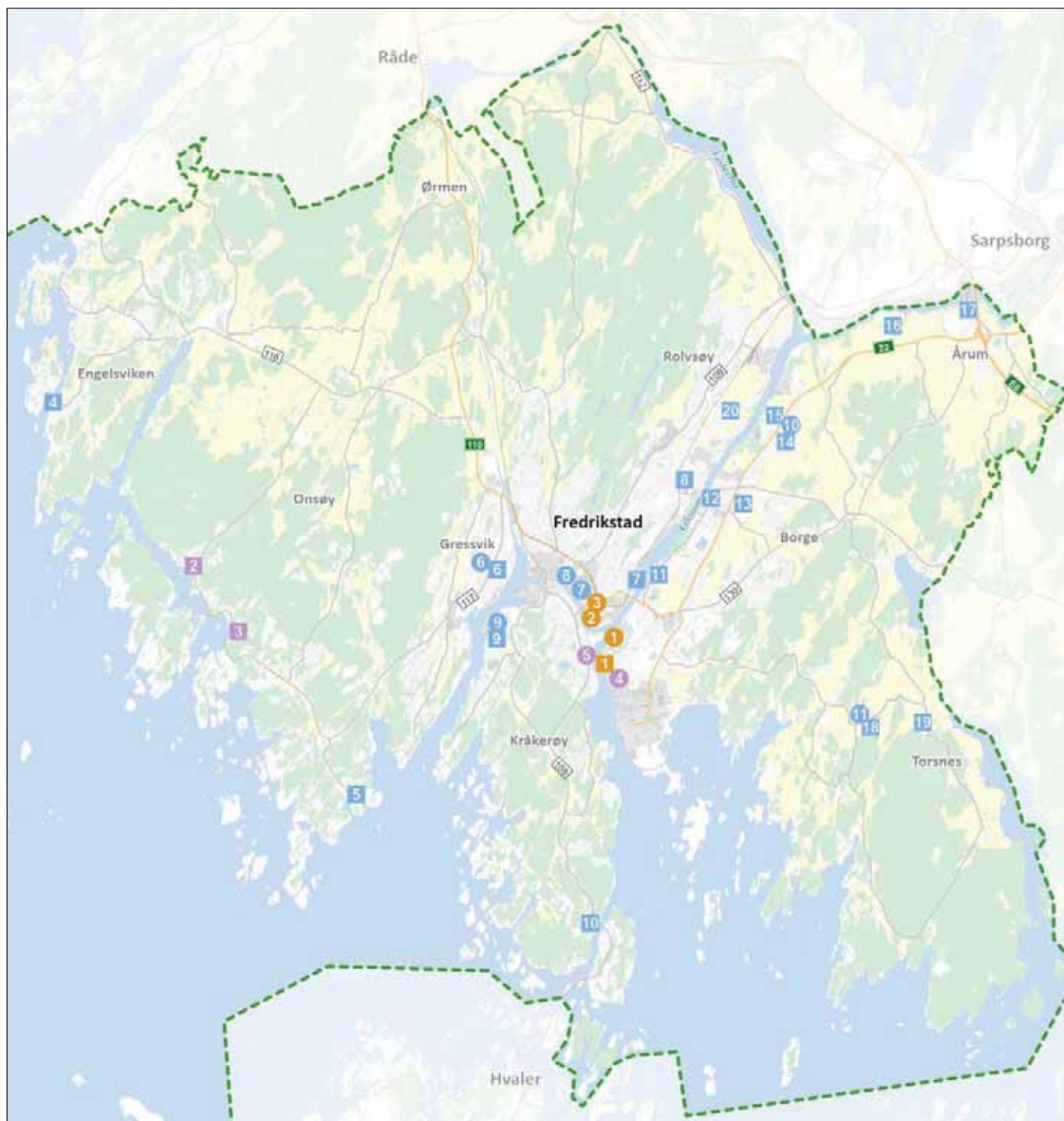
- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

Tettsteder med historisk egenart. Merket med nummerert kvadrat på kartet på neste side. 1
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Vaterland	Sentrum	Bytilknyttet tettsted	Hens.sone	Spes.omr.	NBI-reg., KULA, Fylkesplanen
2	Vestre Vikane	Onsøy	Kysttettsted, havnemiljø, butikk, garasjebygg	Hens.sone		Fylkesplanen
3	Østre Vikane	Onsøy	Kysttettsted, havnemiljø	Hens.sone		Fylkesplanen
4	Engelsviken	Onsøy	Kysttettsted, havnemiljø	Hens.sone	Spes.omr.	
5	Øyenkilen	Onsøy	Kysttettsted, havnemiljø	Hens.sone		
6	Gressvik (spes. omr. Julius Jacobsens v., O.A. Hauges v. og Liastien)	Onsøy	Bruksarbeidertettsted, kommunesenter, handel	Delvis hens.sone	Delvis spes.omr.	
7	Lahelle/Lahellemoen	Sentrum	Bruksarbeidertettsted	Delvis hens.sone		
8	Lisleby	Sentrum	Bruksarbeidertettsted			
9	Glombo	Kråkerøy	Bruksarbeidertettsted			
10	Trolldalen	Kråkerøy	Kyst- og stenhoggertettsted			
11	Nabbetorp	Sentrum	Bruksarbeidertettsted	Hens.sone	Spes.omr.	
12	Sellebakk	Borge	Bruksarbeidertettsted, kommunesenter, handel	Hens.sone		
13	Elverhøy og Kjølbbergberget	Sentrum/Borge	Bruksarbeidertettsted	Hens.sone		
14	Torp	Borge	Bruksarbeidertettsted, handel	Hens.sone		
15	Torpeberget	Borge	Bruksarbeidertettsted	Hens.sone		
16	Hølberget	Borge	Bruksarbeidertettsted, lense	Hens.sone		
17	Sundløkka	Borge	Industri og Hafslundarbeidere	Hens.sone		
18	Veel	Borge	Stenhoggertettsted			
19	Holm	Borge	Stenhoggertettsted		Reg.best.	
20	Østre Hauge	Rolvsøy	Bruksarbeidertettsted	Hens.sone		

Politikk og organisasjonsarbeid. Merket med nummerert sirkel på kartet på neste side. 1
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Kasernegaten 46	Sentrum	Vennehaabet Herrekl./Frimurerl.	Hens.sone	Spes.omr.	NBI-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
2	Ferjestedsvn. 17	Sentrum	Klubselskabet Phønix	Hens.sone	Spes.omr.	NBI-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
3	H.J. Nilsens gt. 7	Sentrum	Ynglingen	Hens.sone	Spes.omr.	NBI-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
4	Øraveien 6	Sentrum	Velferdsbygning Denofa			
5	Kråkerøyveien 46	Kråkerøy	Folkvang (Gerhardsens tale 1948)			
6	Bokfinkveien 21	Onsøy	Losje Dagningen, avholdslokale			
7	Gunnar Nilsens gt. 8	Sentrum	Håndverkeren	Hens.sone		
8	Valhallsgate 3	Sentrum	Vallhalla, avholdslokale (nå hotell)	Hens.sone	Spes.omr.	
9	Fjellveien 9	Kråkerøy	Fjellheim, folkets hus, samf.hus			
10	R. Amundsensv. 164	Borge	Torp avholdslokale	Hens.sone		
11	Torsnesveien 203	Borge	Folkets hus i Torsnes, gjenoppført			

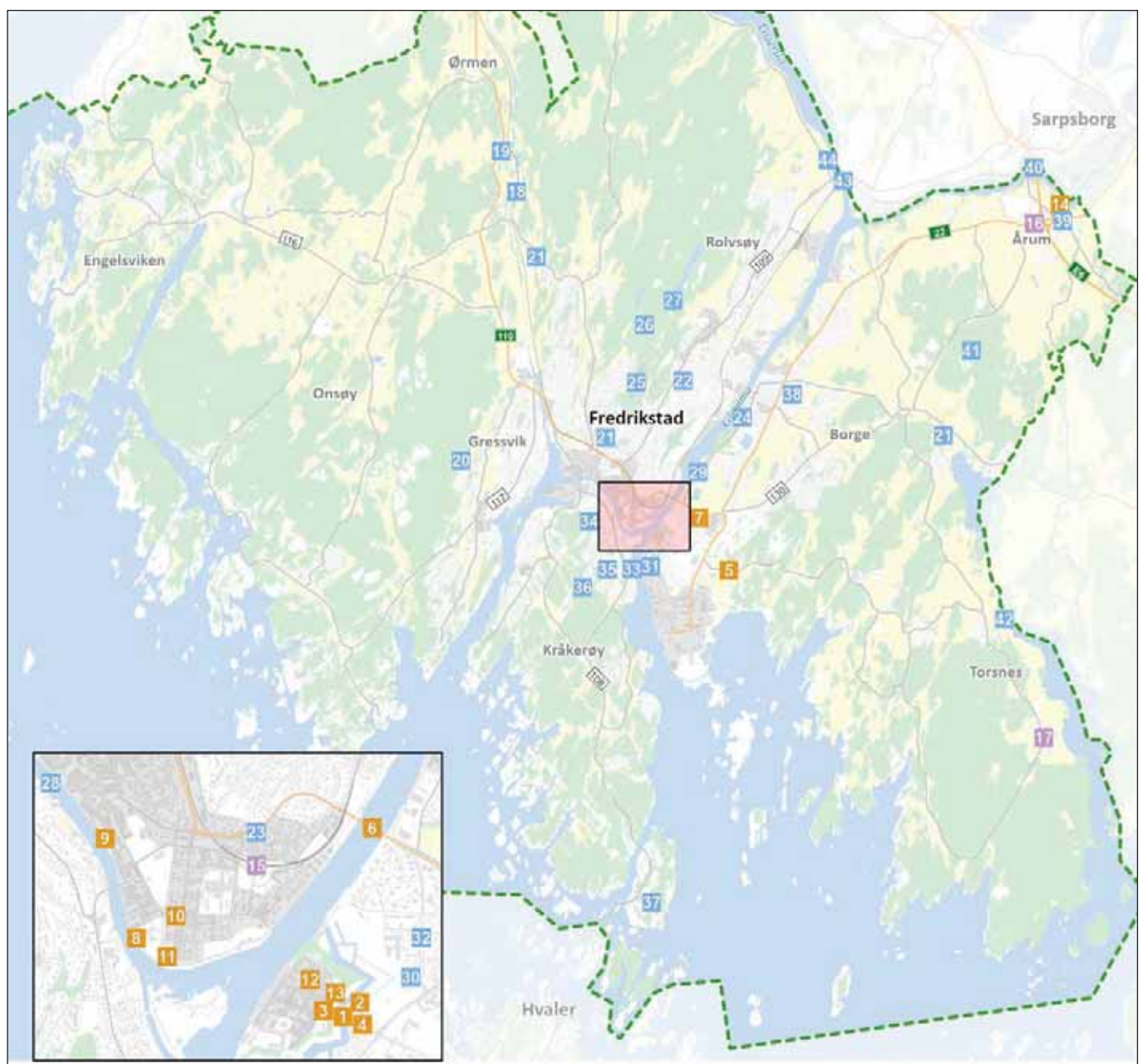
Tettsteder med historisk egenart (kvadrater) og politikk og organisasjonsarbeid (sirkler). Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaene på forrige side. Fargekoder samsvarer med skjemaene.

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

Infrastruktur og kommunikasjon. Merket med nummerert kvadrat på kartet på neste side. 1
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Vindebrua	Sentrum	Vippebru over vollgr., Gamlebyen	Hens.sone	Spes.omr.	Fredet, NB!-reg., KULA
2	Byportene	Sentrum	4 porthus, 3 svarteporier	Hens.sone	Spes.omr.	Fredet, NB!-reg., KULA
3	Brolegging Gamlebyen	Sentrum	Eldste hogde brolegging gjennom hovedporten, samt bruk av østfoldgranitt og skifer	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-reg., KULA, Fylkesplanen
4	Adkomst Gamlebyen	Sentrum	Brolagt allé, adkomstportal	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-reg., KULA, Fylkesplanen
5	Oldenborgila	Sentrum	Drikkevannskilde for Gamlebyen	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
6	Fredrikstadbrua	Sentrum	Buebru, åpnet 1957, landemerke	Hens.sone		Fredet, KULA, Fylkesplan
7	Rundkj. Brohodet	Sentrum	Rundkjøring			Statlig listeført
8	Hamburgerskuret	Sentrum	Kaipakkhus Phønixbrygga 3	Hens.sone		NB!-registeret, Fylkesplanen
9	Dampskipsbrygga 1	Sentrum	Kaipakkhus	Hens.sone		NB!-registeret
10	Trafo Phønix	Sentrum	Nyklassisistisk trafo	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
11	Bjarne Aas' gate 7A	Sentrum	Vognremisse	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
12	Trafo Færgeportg. 78	Sentrum	Integrert trafo Gamlebyen	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-registeret, Rødlistet
13	Telef.kiosk Gamleb.	Sentrum	Modernistisk telefonkiosk	Hens.sone	Spes.omr.	Fredet, NB!-reg.
14	Hafslundbanen	Borge	Trasé Norges første elektriske normalsporede jernbane (nå Glommastien), samt stenvelvsbru Gatedalen	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
15	Fredrikstad stasjon	Sentrum	Jernbanestasjon 1878 med lokstall og jernbanepark	Hens.sone		Foreslått i nasjonal verneplan for jernbanen
16	Gretnesdalen bru	Borge	Stenvelvsbru rv. 22	Hens.sone		Fylkesplanen
17	Thorsø alléer	Borge	Pilegata (allé og stenhvelsbru)	Hens.sone		Prioritert allé SSV, Fylkesplanen
18	Onsøy stasjon	Onsøy	Godshus			
19	Fosse	Onsøy	Stenhvelsbru			
20	Trondalen (N. dam)	Onsøy	Drikkevannsdam for Gressvik			
21	Kongeveien	Borge, Sentrum, Onsøy	Vispen-Borge, Gamlebyen-Sentrum-Trara-Christianslund-Veum-Kjøllberg bru			Delvis NB!-registeret
22	Traraveien-Gamle kirkevei	Sentrum	Gammel, terrengtilpasset vei-trase			
23	Rektor Østbys gt. 7	Sentrum	Vognremisse	Hens.sone		
24	Trafo Galtungveien	Sentrum	Tårntrafo vis-a-vis Galtungvn. 65			
25	Bjørndalsdammene	Sentrum	Drikkevannsdammer			
26	Renna	Sentrum	Tilførselsrenne til Bjørndalen			
27	Borredalsdammen	Sentrum	Drikkev., demning og pumpehus			
28	Gangbrua Vesterelva	Sentrum	Modernistisk gangbru			
29	Trafo Nabbetorp	Sentrum	Tårntrafo C.F. Michelsens gt. 2	Hens.sone	Spes.omr.	
30	Trafo Gudeberg	Sentrum	Tårntrafo Nabbetorpveien 2	Hens.sone	Spes.omr.	Ligger i KULA-område
31	Trafo Heibergs gate	Sentrum	Tårntrafo ved Heibergsgt's start	Hens.sone		Ligger i KULA-område
32	Nabbetorpv. s-del	Sentrum	Allé fra hagebyetableringen		Delvis reg.	
33	Bekhus og Vaterland ferjesteder	Kråkerøy, Sentrum	Ferjehus på begge sider av Glomma	Hens.sone Vaterland	Spes.omr.	Vaterland ligger i NB!-registeret og er KULA-område
34	Bjølstaddammen	Kråkerøy	Vannreservoar			
35	Smertudammen	Kråkerøy	Vannreservoar			

36	Sør for Rødsmyra	Kråkerøy	Stensatte vannrenner			
37	Kjøøyvarden	Kråkerøy	Tuft vakthytte optisk kysttelegraf			
38	Roald Amundsens vei Elverhøy-Moum	Borge	Gammel, terrengtilpasset vei-trase			
39	Bilett, Vardevn. 2	Borge	Skysstasjon, gjestegiveri, våningshus fra 1700-t.	Hens.sone		Rødlistet
40	Sundløkka ferjested	Borge	Fredrikhaldske kongevei passering av Glomma over Sannesund			
41	Borge varde	Borge	Varde			
42	Holm brygge	Borge	Utskipingssted for granitt, inkl. bolig i Holmsdalen 20)	Hens.sone		
43	Rolvøysund bru	Rolvøy	Trebru (i dag Glommastien)			Sarpsborg kulturminneplan
44	Rolvøysund ferjested	Rolvøy	Solliveien 2, småbruk			

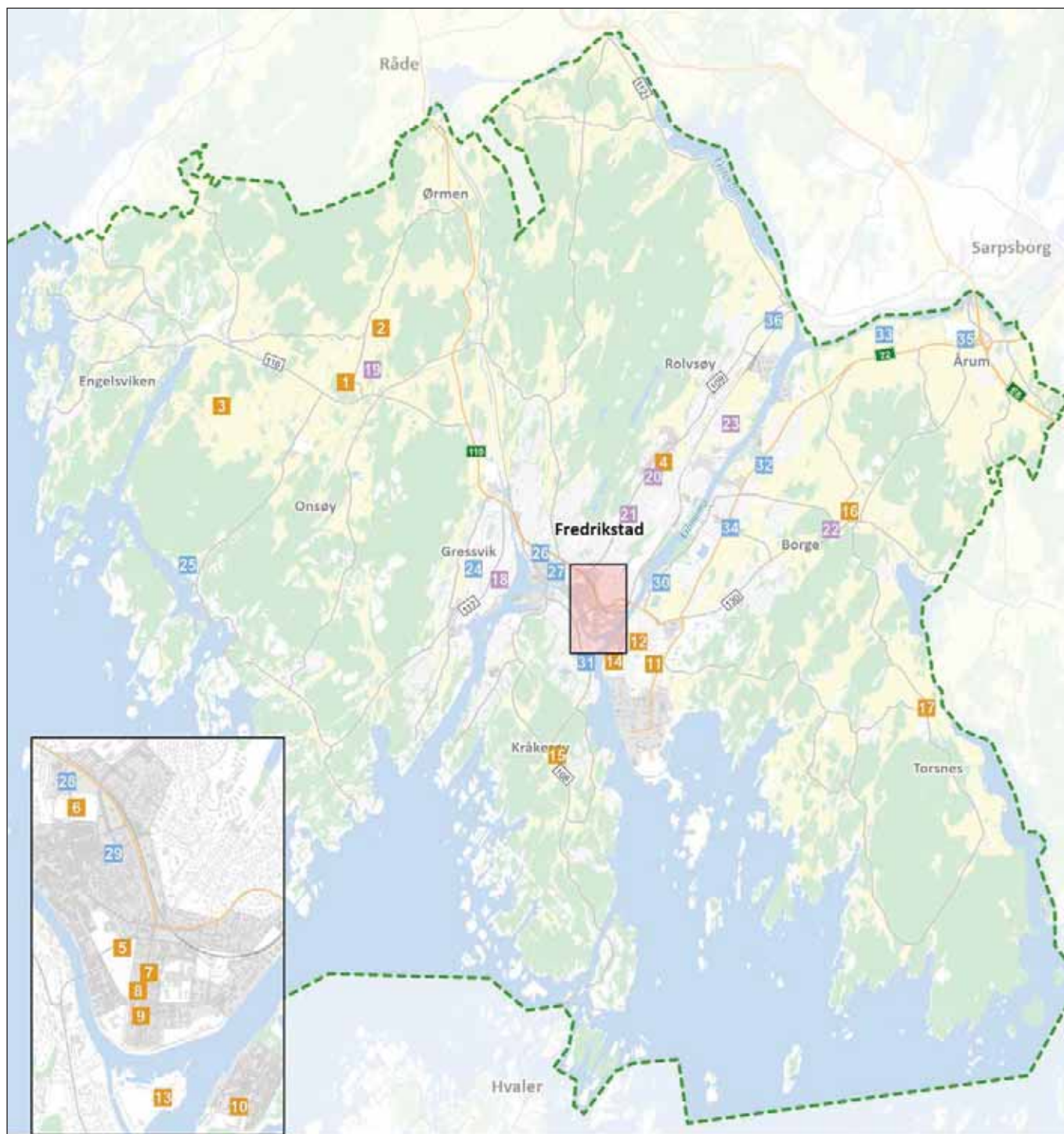

Infrastruktur og kommunikasjon. Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaet på forrige side/ ovenfor. Fargekoder samsvarer med skjemaet.

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

Tro og livssyn. Merket med nummerert kvadrat på kartet på neste side. 1
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Onsøy kirke	Onsøy	Kirke, middelalderkirkested	Hens.sone		Listeført RA, fredet MA-kirkegård
2	Onsøy prestegård	Onsøy	Prestebolig	Hens.sone		Fredet, Fylkesplanen
3	Elingaard herregård	Onsøy	Likkammerset i hovedbygningen	Hens.sone		Fredet, Fylkesplanen
4	Gml. Glemmen kirke	Sentrum	Middelalderkrk. samt bygn.miljø	Hens.sone	Spes.omr.	Aut. fredet, Fylkesplan
5	Fredrikstad domkirke	Sentrum	Teglkirke, landemerke	Hens.sone		Listeført RA, NB!-reg., Rødlistet
6	Glemmen kirke	Sentrum	Teglkirke			Listeført RA, Rødlistet
7	Tidl. katolsk kirke og prestegård	Sentrum	Dragestilsbygninger, Ridehusgata 26, Kongens gate 9	Hens.sone	Reg. best.	NB!-registeret, Rødlistet, Fylkesplanen
8	St. Birgitta katolske k	Sentrum	Kuppelkrk. St. Josephs gt 15 og 17	Hens.sone		NB!-registeret, Fylkesplanen
9	Fr.st. metodistkirke	Sentrum	Trekirke Ridehusgata 7	Hens.sone	Reg.best.	Aut. fredet, Rødlistet, Fylkesplan
10	Ø. Fredrikstad kirke	Sentrum	Stenkirke	Hens.sone	Spes.omr.	Listeført RA, NB!-reg., Rødlistet
11	Krigskirkegården	Sentrum	Historisk kirkegård Byens marker	Hens.sone		Beh. som fredet, KULA, Fylkespl.
12	Ø. Fredrikstad kapell	Sentrum	Kapell og gravlund nær Gamleb.	Hens.sone	Spes.omr.	KULA, Rødlistet, Fylkesplanen
13	Isegran	Sentrum	Første garnisonskirkegård (bauta)	Hens.sone	Spes.omr.	KULA, Fylkesplanen
14	Ved Rehbindersgt. 2	Sentrum	Kolerakirkegård (treklynge)	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-registeret, KULA, Fylkespl.
15	Kråkerøy kirke	Kråkerøy	Stenkirke			Listeført RA
16	Borge kirkested	Borge	Stenkirke	Hens.sone		Fredet MA-kirkegård/ MA-kirkested, KULA
17	Torsnes kirke	Borge	Kirke, middelalderkirkested	Hens.sone		Listeført RA, fredet MA-kirkegård
18	Gressvik bedehus	Onsøy	Oppført 1865, Waldemar Agers vei 6, nå Kiwanishuset	Hens.sone		
19	Kolerakirkegård	Onsøy	Ved Ørmenvn. 4	Hens.sone		Fylkesplanen
20	Kolerakirkegård ved Gamle kirkevei 98	Sentrum	Kolerakirkegård i kulturmiljø ved Gamle Glemmen kirke	Hens.sone	Spes.omr.	Fylkesplanen
21	Leie kapell	Sentrum	Kapell og krematorium på skogkledd kolle, nymodernisme 1961	Hens.sone		
22	Borge kapell	Borge	Kapell og krematorium på skogkledd kolle, nymodernisme 1961			KULA
23	H. N. Hauges vei 39	Rolvsøy	Hans Nilsen Hauges fødested, samt jordet der han fikk kallet	Hens.sone		
24	Gressvik kirke	Onsøy	Stenkirke			
25	Sarepta bedehus	Onsøy	Sareptavn. 42	Hens.sone		
26	V. Fredrikstad kapell	Sentrum	Gravkapell Vestre gravlund			
27	Seierstens misj.hus	Sentrum	Bedehus i mur, Holmegata 21	Hens.sone		
28	Bethel	Sentrum	Teglkirk, postmod., Glemmeng. 42			
29	Fredrikstad frikirke	Sentrum	Teglkirke, postmod., Apenesgt. 7			
30	Effata bedehus	Sentrum	Bedeh., Ebbesens gate 6, Nabbet.	Hens.sone	Spes.omr.	
31	Kråkerøy misjonshus	Kråkerøy	Bedehus, Kråkerøyveien 49			
32	Furuly, Torp	Borge	Bedehus i tegl, R. Amunds. v 101	Hens.sone		
33	Vesten bedehus	Borge	Bedehus, Vestre Vesten 5			
34	Metodistkrk Kjølborg	Borge	Roald Amundsens v. 6	Hens.sone		
35	Sarepta Årum	Borge	Bedehus Kilevoldvn. 26 (nå katolsk kirke)			
36	Rolvsøy kirke	Rolvsøy	Kirke			

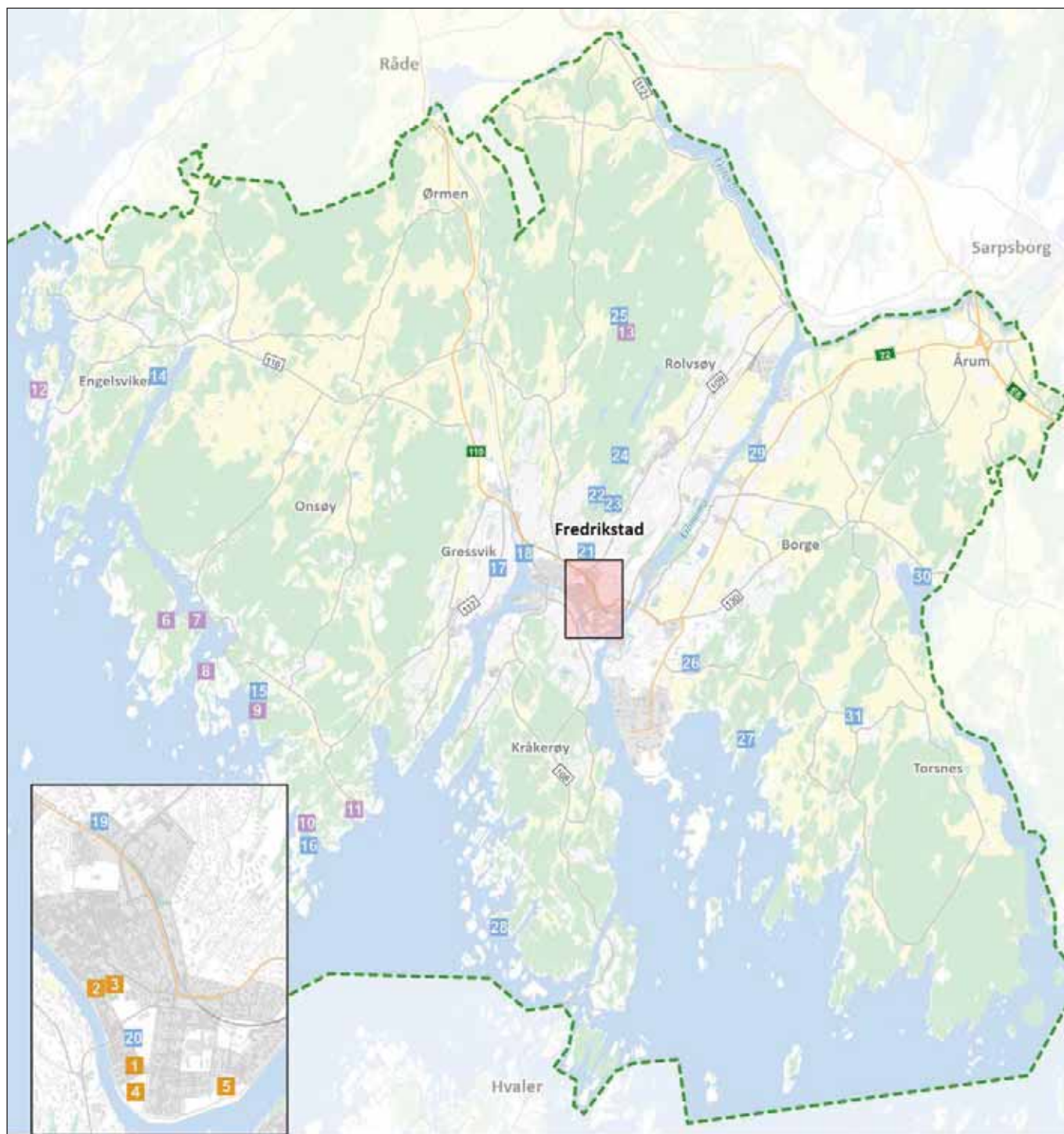

Tro og livssyn. Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaene på forrige side. Fargekoder svarer med skjemaene.

	nasjonal verdi eller interesse
	regional interesse (og lokal verdi)
	lokal verdi

Fritid. Merket med nummerert kvadrat på kartet på neste side. ¹
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Turnhallen	Sentrum	Dragestil	Hens.sone		NB!-reg., Rødlistet, Fylkesplanen
2	Verdensspeilet	Sentrum	Tidl. kino Nygaardsgata 23A	Hens.sone		NB!-reg., Rødlistet
3	Blå grotte og Speilet	Sentrum	Tidl. kinoer Nygaardsgata 22/24	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-reg., Rødlistet
4	Fredrikstad bibliotek	Sentrum	Se også Off. adm. og tjenesteyt.	Hens.sone		Fredet, NB!-reg., Rødlistet, Fy.pl.
5	Byparkene	Sentrum	Kirkeparken, Lykkebergparken, Cicignonparken og Jernbaneparken. Se også Byutv. og byplaner	Hens.sone		Delvis NB!-registeret
6	Hankø	Onsøy	Eldste del av Hankø Fjordhotell (etablert 1877), stabbur, Hankø Yacht Club (1957), Seilerkroa (1964), badehus i Trouville	Hens.sone	Delvis spes.omr.	Fylkesplanen
7	Hankø, inkl. holmer i Hankøundet, samt Ø. og V. Vikane	Onsøy	Sommervillaer i sveitser-, drage- og funksstil (1877-1940), inkl. pålebrygger, sjøbuer og badehus	Hens.sone	Spes.omr.	Fylkesplanen
8	Mærrapannavn. 86	Onsøy	Fritidsbolig/anlegg sveiserstil	Hens.sone		
9	Slevik batteri	Onsøy	Fritidsbolig dragestil, tennisbane	Hens.sone		
10	Foten-Hubukta	Onsøy	Tidlige fritidsboliger og badehus i nasjonal stil	Delvis hens.sone	Delvis spes. omr.	
11	Øyenken	Onsøy	Dragestil Øyenk.vn. 92/94 og 96 I	Delvis hens.sone	Delvis spes. omr.	
12	Solviken feriested	Onsøy	FMV-arb.'s feriested, anl. 1940			
13	Skihytta Bredablikk	Sentrum	Skihytte Fredrikstad SK 1911			
14	Solhaug, Rødsbråtan 66	Onsøy	Gårdstun, feriekoloni fra 1915			
15	Fridheim	Onsøy	Tilflyttet fritidsbolig (nå forsamlingslokale) med veggmalier			Før 1850
16	Dammen (vestsiden)	Onsøy	Ferjebrygge for badegjester			
17	Paviljongen, Storvn. 69A	Onsøy	Park med musikkpaviljong			
18	Fredrikstad roklubb	Sentrum	Klubbhus ved Floa, Mossevn. 17			
19	Røde mølle	Sentrum	Tidl. kino Traraveien 3			
20	Flora	Sentrum	Uterestaurant Kirkeparken	Hens.sone		NB!-registeret, Fylkesplanen
21	Bratliparken	Sentrum	Folkepark			
22	Bjørndalsdammene/Barbertoppen	Sentrum	Dammer, lystlund, utsiktspunkt			
23	Brånedalen	Sentrum	Stenmurer etter skytebane			
24	Guttebakken	Sentrum	Hoppbakke ved Øvre Bjørndalen			
25	Bjørnerødbakken	Sentrum	Hoppbakke nord for Skihytta			
26	Store Vossgraff	Sentrum	Hoppbakke v/ Oldenborgvn. 10	Hens.sone		Ligger i KULA-omr., Fylkesplanen
27	Perneshytta (Gansrød 20)	Sentrum	Speiderhytte, tidligere husmannsplass			Før 1850
28	"Kråkerøy-hytta" (hyttetype)	Kråkerøy	Liten, karakteristisk arbeiderhytte, flere eks. langs kysten			
29	Torpelunden	Borge	Lund med paviljong			
30	Viks pensjonat	Borge	Haldenveien 174 og 176. Pensjonat tilknyttet tidligere badested	Hens.sone		Ligger i KULA-omr., Fylkesplanen
31	Torsnes skytterhus	Borge	Skytterhus fra 1910, Tores v. 22			

Fritid. Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaene på forrige side. Fargekoder samsvarer med skjemaene.

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

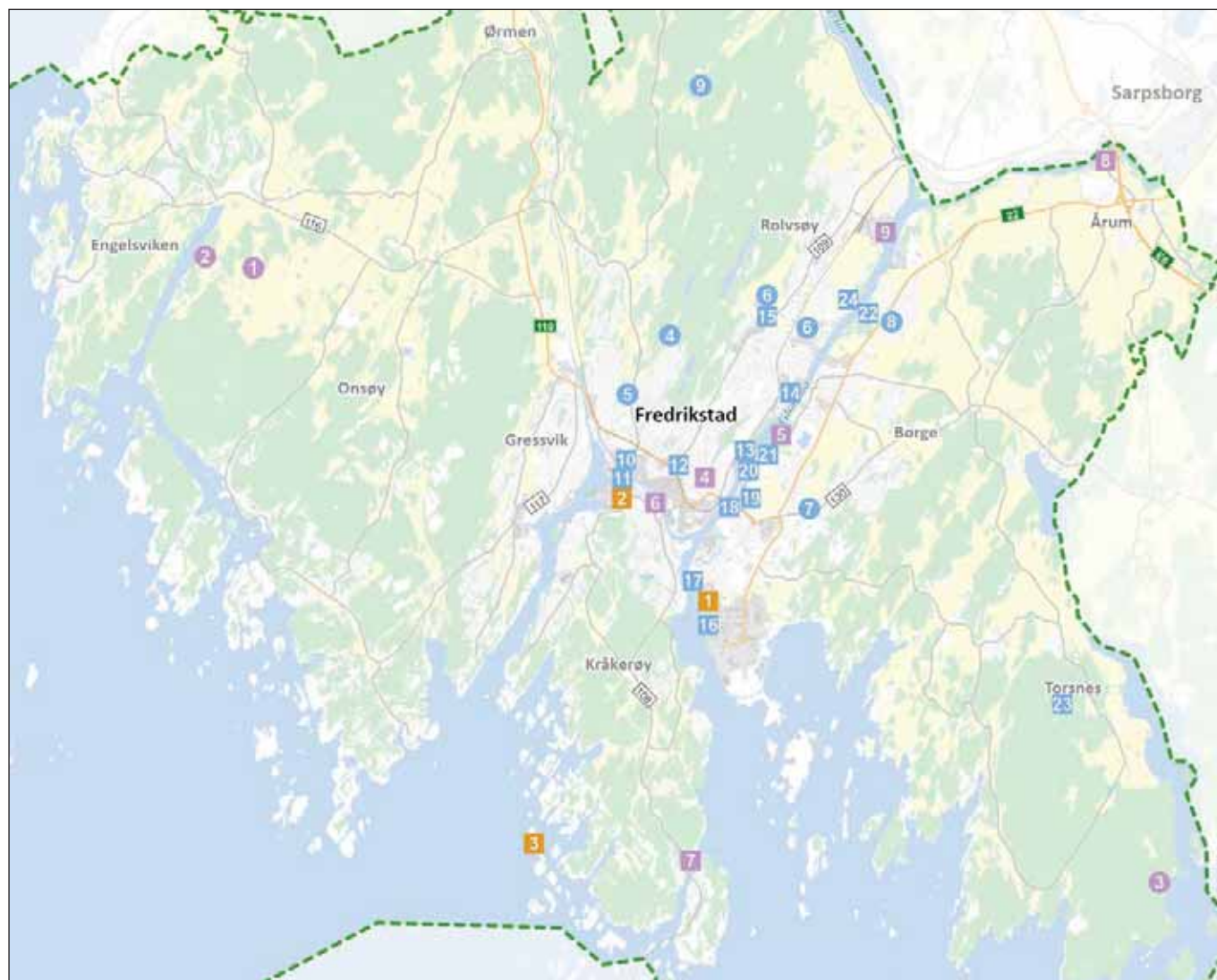
Industri. Merket med nummerert kvadrat på kartet på neste side. 1
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Denofa	Sentrum	Industrihaller, adm.bygn., brannmesterbolig, velferdsbygning, parkanlegg mm	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
2	FMV	Kråkerøy	Adm.bygning, verkstedhaller, dokk, to kraner, kranfundam. mm	Hens.sone		KULA, Fylkesplanen
3	Store Råholmen	Kråkerøy	Stenbrudd, skinnegang, hitlersten	Hens.sone		Fredet, Fylkespl., Naturreservat
4	Fredrikstad bryggeri	Sentrum	Bryggeri 1877-2000, inkl. interiør	Hens.sone		
5	Narnte teglverk	Sentrum	Tufter etter teglverk	Hens.sone		
6	Fr.stad motorfabrikk	Kråkerøy	Teglbygg ved Vesterelva	Hens.sone	Spes.omr.	Rødlistet
7	Sandbukta (nord for Stenbukta 7)	Kråkerøy	Stenbrudd (monumenthoggeri), stabel med hitlersten, form.bolig			
8	Norsk Zinkvalseverk	Borge	Buehall og adm.bygn. Sundløkka-veien 11	Hens.sone		
9	Vallestranda	Rolvsøy	Teglstrender, tufter etter teglverk			
10	Seiersborg Tekstil	Sentrum	Karakteristisk industribygg i tegl	Hens.sone		
11	NTP, Trosvikstr. 46	Sentrum	Hovedbygget mot Borggata			
12	Fresko, Freskovn. 16	Sentrum	Freskovn. 16, teglbygn. skofabrikk			
13	Kiærs Bruk	Sentrum	Teglbygn. Hjalmar Bjørges v. 113, samt portstolper med logo	Hens.sone	Spes.omr.	
14	Lisleby Bruk	Sentrum	Teglbygning (adm.) Trippevn. 2, samt tufter mot Glomma			
15	Stabburet Råbekken	Sentrum	Industrial. etterkr.modernisme			
16	Titan	Sentrum	To mindre bygninger med spiss gavl ved Titangatas vestre ende			
17	Elgo, Vaterland 28	Sentrum	Fabrikk og adm.bygning	Hens.sone	Delvis spes.omr.	
18	Spinnerikroken 3	Sentrum	Kontorbygning, samt pipe	Hens.sone	Reg.best.	
19	Nabbetorpdammene	Sentrum	Lergroper etter byen første teglv.	Hens.sone		
20	Unger fabrikker	Sentrum	Teglbygninger, samt pipe			
21	Nabbetorp bruk	Sentrum	Tufter (og holme) etter sagbruk	Hens.sone	Spes.omr.	
22	Torp bruk	Borge	Teglbygninger	Hens.sone		
23	Daleåsen, Holm, Torsnes	Borge	Stenbrudd med kran og bygninger. Andre gjenværende smier, spisebrakker mm i Holms- og Heiefjalla er også viktige (svært dårlig forfatning)			
24	Hauge bruk, inkl. Haugegropa	Rolvsøy	Murbygning (H.N. Hauges v. 60), samt kulturlandskap i teglgrop	Hens.sone		

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

Håndverk og småindustri. Merket med nummerert sirkel på kartet nedenfor. 1
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Elingaard	Onsøy	Mølledam, tufter, møllerbolig	Hens.sone		Hens.sone
2	Elingaard/Star	Onsøy	Teglhaug etter Starepipa (teglv.)	Hens.sone		Hens.sone
3	Mjølnaren, Thorsø	Borge	Møllerester	Hens.sone		Fylkesplanen
4	Kvernhusveien 51	Sentrum	Mølledam og møllerbolig			
5	Foremannsvei 15A	Sentrum	Møllerester Stræbsomhet mølle			
6	Råbekken/Evjebekken	Sentrum/ Rolvøy	Møllerester (Øvre mølle og Råbakken)			
7	Lilleby	Borge	Bryggerikjeller og disp. bolig, Lilleby bryggeri, Fosstunet 10	Hens.sone	Hens.sone	
8	Torp meieri	Borge	Roald Amundsens vei 136	Hens.sone		
9	Slærød	Rolvøy	Mølledam og møllerester			

Industri (kvadrater) og håndverk og småindustri (sirkler). Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaene på forrige side / ovenfor. Fargekoder samsvarer med skjemaene.

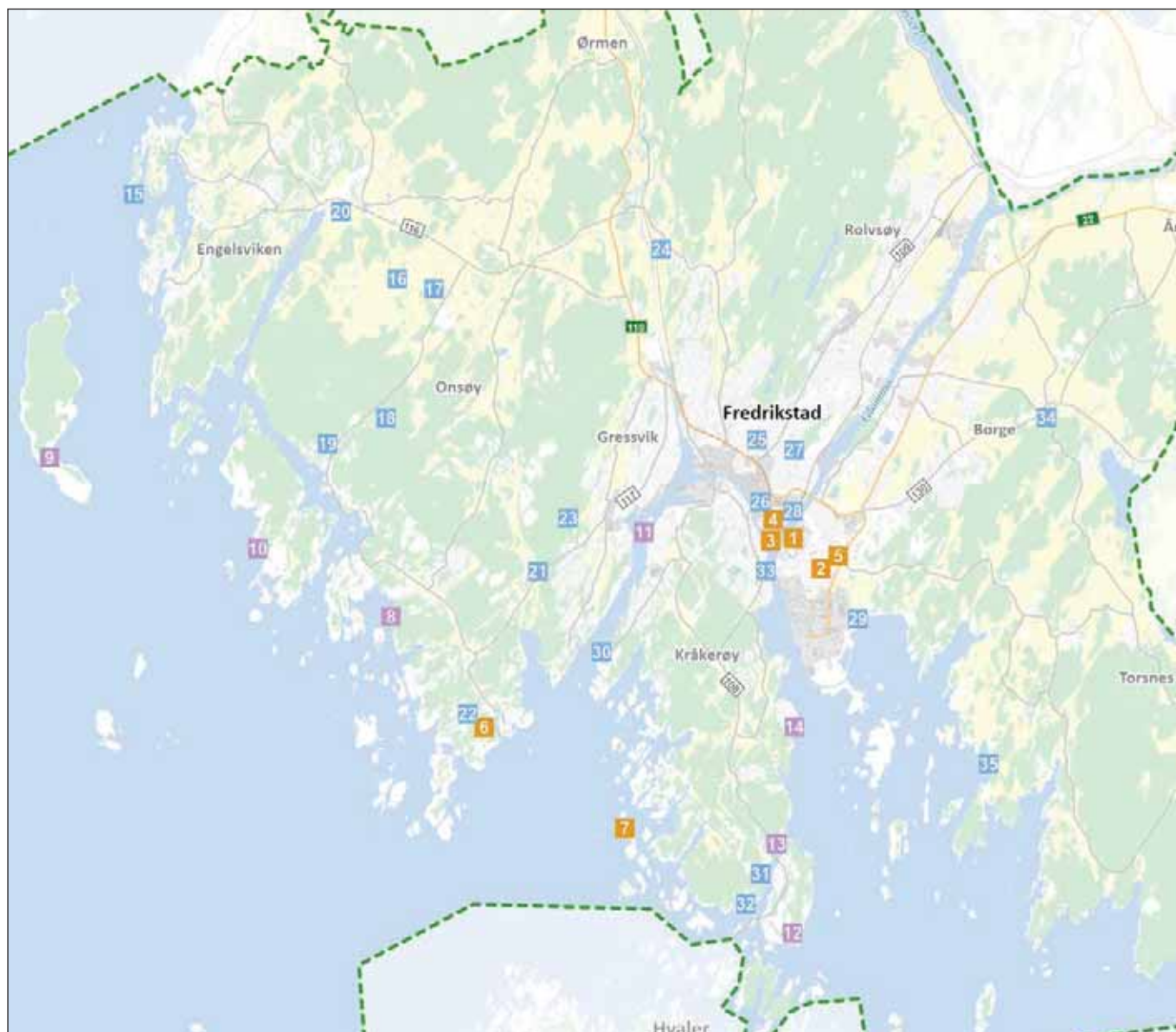
- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

Forsvar og krigsminner. Merket med nummerert kvadrat på neste side. 1

Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Fredrikstad festning	Sentrum	Depotfestning/festningsby	Hens.sone	Spes.omr.	Fredete militære anlegg og bygn.
2	Kongsten fort	Sentrum	Detasjert fort til Fredrikstad festn.			Fredet
3	Isegran fort	Sentrum	Detasjert fort til Fr.stad festn., teglbygninger Mineforsvaret	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-registeret, Fylkesplanen
4	Cicignon fort	Sentrum	Detasjert fort (rester av voller)	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-registeret, Fylkesplanen
5	Krigskirkegården	Sentrum	Kommandantgraver, soldatgraver	Hens.sone		Beh. som fredet, KULA, Fylkespl.
6	Torgauten fort	Onsøy	Tysk kystfort 2. verdenskrig	Hens.sone		Fredet
7	Store Råholmen	Kråkerøy	Deponier med tilvirket hitlersten	Hens.sone		Fredet, Naturreservat
8	Slevik batteri	Onsøy	Detasjert fort til Fredrikstad festn., samt løpegraver 2. VK	Hens.sone		
9	Rauer fort		Hovedfort for Oslofjorden, etablert 1916, med anlegg fra både 1. verdenskrig, 2. verdenskrig og den kalde krigen, minnebauta for to norske soldater som falt på Rauer 9. april 1940			
10	Hankø radar	Onsøy	Rest av radarstasjon (vest for Vadbukta) 2. verdenskrig	Hens.sone		Fylkesplanen
11	Huth fort og Fastings skanse	Kråkerøy	Detasjert fort til Fredrikstad festn.	Hens.sone		
12	Kjøkøy fort	Kråkerøy	Tysk flankefort, 2. verdenskrig, eneste bev. tyskerleir i Østfold	Hens.sone		Fylkesplanen
13	Sandbukta	Kråkerøy	Deponi med tilvirket hitlersten			
14	Alshus	Kråkerøy	Forsvarsanl. mineforsvaret, samt anl. fra 2. VK og den kalde krigen	Hens.sone		
15	Skjæløy	Onsøy	Løpegraver og skytestillinger 2. V.K., sørspissen av Stangerholmen			
16	Hauge	Onsøy	Tysk radar 2. verdenskrig (nord for Elingaardveien 15A)	Hens.sone		Inngår i kulturmiljø i Fylkespl.
17	Utne vestre	Onsøy	Tyskerbrakke med operasjonsskjeller for radarsystem, radarfundam.	Hens.sone		Inngår i kulturmiljø i Fylkespl.
18	Fjellbergtoppen (NØ for Østentorøysa)	Onsøy	Fundamenter for samlestasjon radaranlegg 2. verdenskrig			
19	Vestre Vikane	Onsøy	Tyskerbrakke (flyttet fra Hankø etter 2. VK), Sareptakroken 15			
20	Vallestrand og Husebybakken	Onsøy	Tunneler og skytestillinger 2. verdenskrig	Hens.sone		
21	Dale batteri	Onsøy	Inntrukket kystfort 2. verdenskrig			
22	Fotenveien 45	Onsøy	Tyskerbrakke (nå velhus)			
23	Gressvikmarka sør	Onsøy	Våpenhule Milorg			
24	Strand gård	Sentrum	Plattformer jernbanekanoner	Hens.sone		
25	Bratliparken	Sentrum	Bunkerser, løpegrav, skytestilling 2. VK, samt kommandosentral under den kalde krigen			

26	Kirkeparken	Sentrum	Minnesmerke falne under 2. VK	Hens.sone		Inngår i NB!-område
27	Bratthammeren	Sentrum	Luftvern, observasjonspost 2. V.K.			
28	Tollbodplassen	Sentrum	Eneste gjenværende tyskerbrakke i sentrum	Hens.sone		Inngår i NB!-område
29	Øra (sør for Øvold)	Sentrum	Bunkers og løpegraver			
30	Langøya (ved langøyveien 146)	Kråkerøy	Bunkerser, løpegraver mm, "Pinnsvinet"			
31	Trolldalen	Kråkerøy	Fjelltunnel mm. ved Trolldalen 48			
32	Tangen	Kråkerøy	Bunker Kald krig (1970-tallet)			
33	Bekhus ferjested	Kråkerøy	Tyskerbrakke (brukt som ferjehus)			
34	Borge store m.fl.	Borge	Fjelltunnel og bunkersanlegg			
35	Ulvika, Roppestad	Borge	Bunkers og løpegraver			

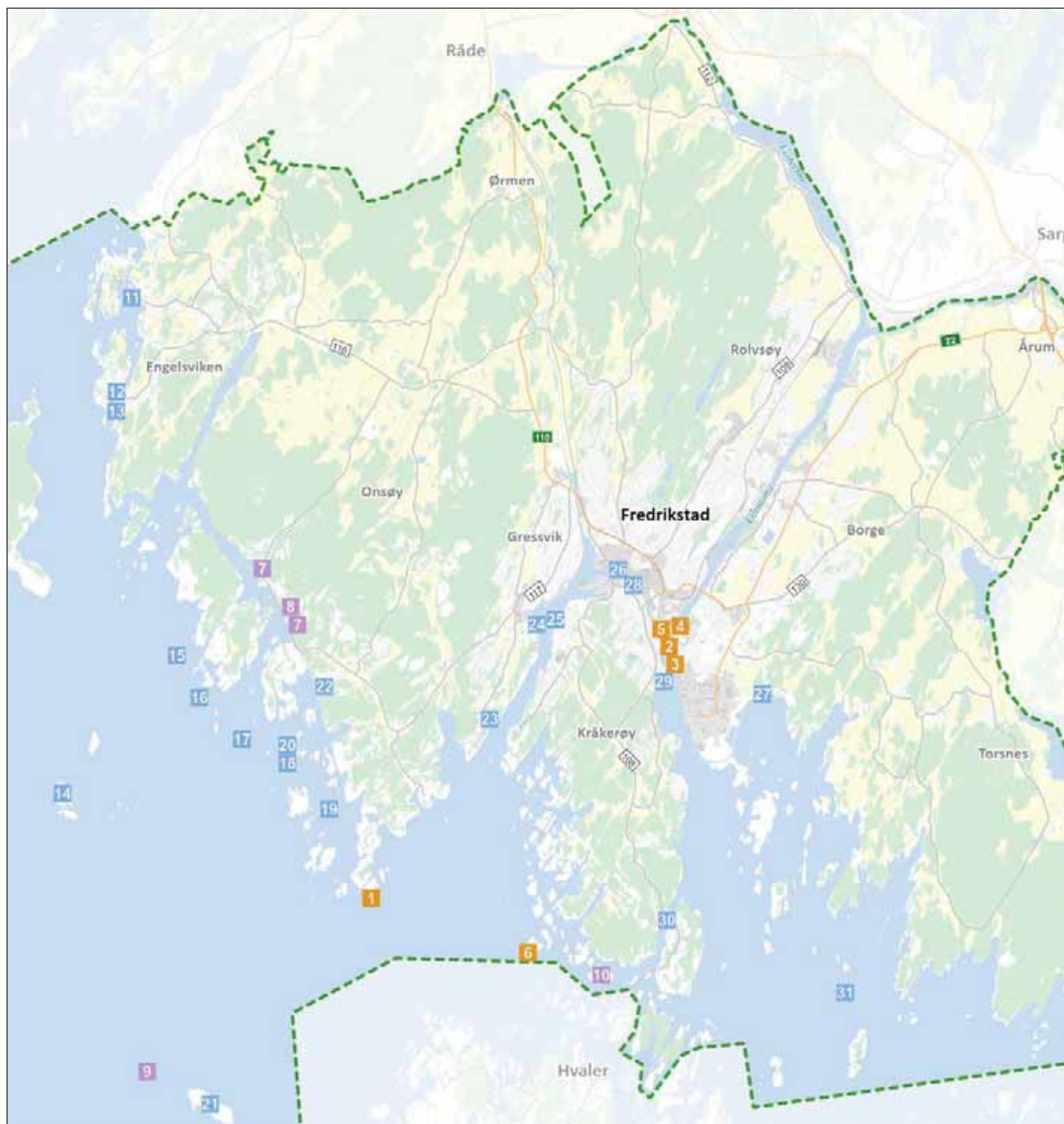
Forsvar og krigsminner. Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaet på forrige side/ ovenfor. Fargekoder samsvarer med skjemaet.

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

Maritime kulturminner. Merket med nummerert kvadrat på kartet. Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Strømtangen fyr	Onsøy	Fyr og merkebuer			Landsverneplan maritim infrastr.
2	Ringverven	Sentrum	Stor sjøbod Ringvervveien 1	Hens.sone	Spes.omr.	Rødl.,NB!-reg., KULA, Fylkesplan
3	Ringverven/Vaterland	Sentrum	Skutepullerter og pålebrygger, samt Trolløye ved Rinverven	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-registeret, KULA, Fylkesplan
4	Gamlebyen	Sentrum	Pålebrygger	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-registeret, KULA, Fylkesplan
5	Isegran fartøyvern	Sentrum	Fartøyvernssenter/hist. båtmiljø	Hens.sone	Spes.omr.	Regionalt fartøyvernssenter
6	Stangeskjær varde	Kråkerøy	Varde			Landsverneplan maritim infrastruktur/ naturreservat
7	Vestre og Østre Vikane	Onsøy	Pålebrygger og sjøbuer	Hens.sone		Fylkesplanen
8	Andersenslippen	Onsøy	Slipp med bygn. (tilkn. til Olav V)	Hens.sone		Fylkesplanen
9	Struten fyr	Onsøy	Fyr			Ytre Hvaler nasjonalpark
10	Arisholmen	Kråkerøy	Viktig havn, loskvarter siden 1600-t., gjestegiveri	Hens.sone		Før 1850
11	Lervik	Onsøy	Pålebrygger			
12	Engelsviken	Onsøy	Sjøbu- og havnemiljø	Hens.sone	Spes.omr.	
13	Engelsviken slipp	Onsøy	Båtslipper ved Moloveien 14			
14	Søndre Missingen	Onsøy	Nøddlykt for skipbrudne			
15	Gåseskjæra	Onsøy	Seilmerke/varde			
16	Garnholmen	Onsøy	Seilmerke/varde			
17	Navneskjæra	Onsøy	Seilmerke/varde			
18	Sofiskjær	Onsøy	Seilmerke/varde			
19	Luseskjær ved Foten	Onsøy	Seilmerke/varde på SØ skjær			
20	Slevik lykt, Stensholmen	Onsøy	Liten fyrlykt			
21	Nordre og Søndre Søster	Onsøy	Overettmerker brukt i forb. med måling av hastighet på nye skip fra FMV (kun rester)			Ligger i Ytre Hvaler nasjonalpark
22	Slevikstranda	Onsøy	Sjøbumiljø	Hens.sone		
23	Vikerhølen	Onsøy	Sjøbumiljø			
24	Krossnes	Onsøy	Sjøbumiljø	Hens.sone	Spes.omr.	
25	Hutholmen	Onsøy	Sjømerke "Trolløye"			
26	Trosvikstranda 13	Sentrum	Motorverksted og liten slipp	Hens.sone	Spes.omr.	Rødlistet
27	Gansrødbukta	Sentrum	Sjøbumiljø sør for Turveien 55	Hens.sone		
28	Bertelsenslippen	Kråkerøy	Tidl. verksted og slipp, Verksted-vn. 12B (nå restaurant)	Hens.sone		Rødlistet
29	Møllerodden	Kråkerøy	Sjøbumiljø og pålebrygger			
30	Kjøkkøysundet	Kråkerøy	Smalt sund med pålebrygger (Trolldalen, Tangen og Kjøkkøy)	Delvis hens.sone		
31	Børresen	Borge	Seilmerke/varde			

Maritime kulturminner. Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaet på forrige side. Fargekoder samsvarer med skjemaet.

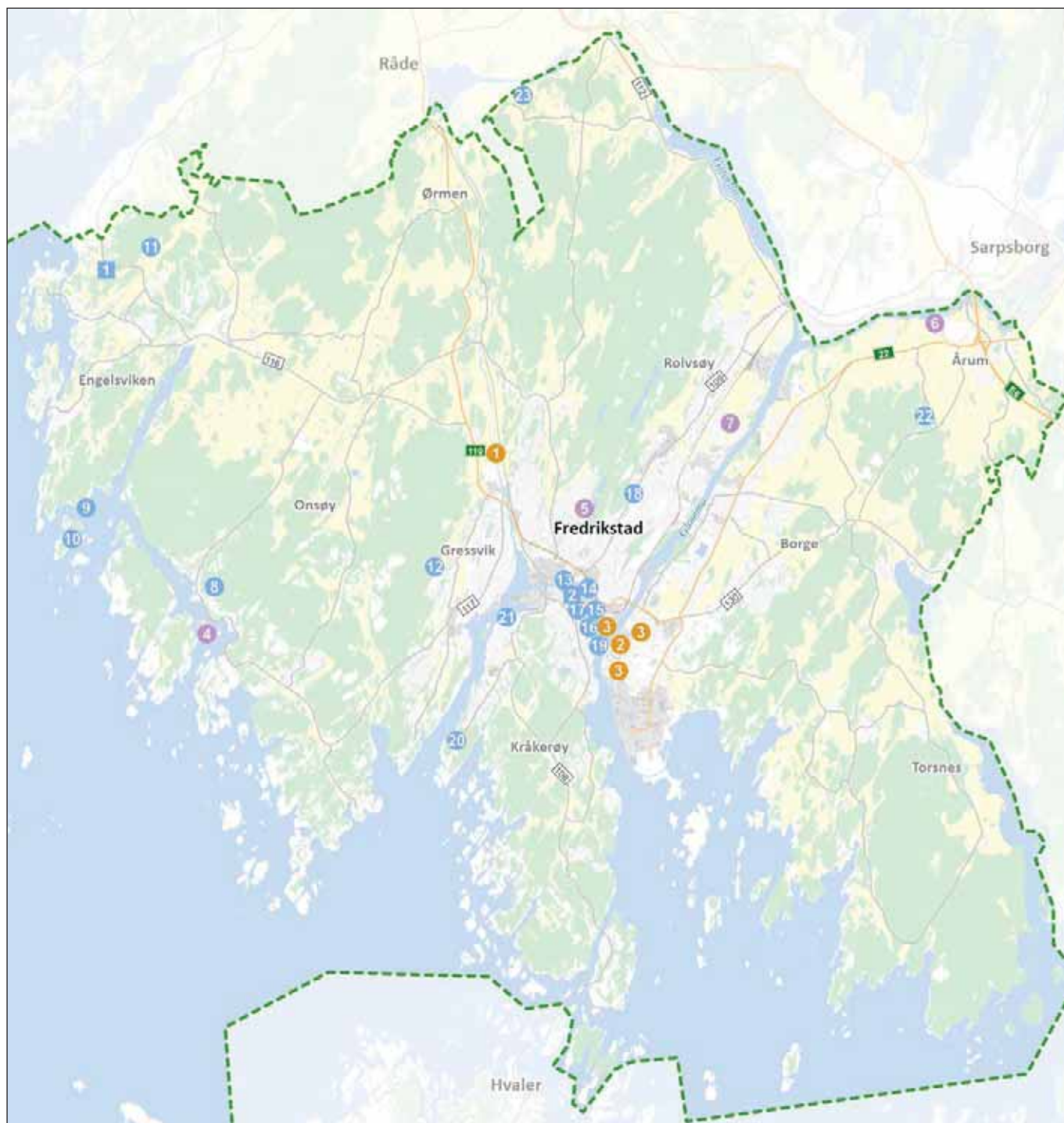
- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

Minoriteter. Merket med nummerert kvadrat på kartet på neste side. 1
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Tatersvingen	Onsøy	Liggeslette (stedsnavn)			
2	Fanterenna (sund mellom Flatskjæra)	Onsøy	Maritim liggeplass for omreisende, flere festebolter/sjømerker			
3	Stortorvet	Sentrum	Snublesten Abraham Bernstein			

Andre særegne kulturminner. Merket med nummerert sirkel på kartet på neste side. 1
Områdenes avgrensning må vurderes i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Komm.pl.	Reg.plan	Annen verneform
1	Seutelva	Onsøy, Sentrum	Flomsenkningsiltak av Seutelva 1985-86			Statlig listeført
2	Frederik II statue	Sentrum	Byens grunnl. Torvet Gamlebyen	Hens.sone	Spes.omr.	NB!-registeret
3	Grensestener Fredrikstad festning	Sentrum	Vaterland, Byens marker, Gudeberg og Cicignon	Hens.sone	Delvis-spes.omr.	Delvis NB!-registeret og KULA
4	Kongemonumentet	Onsøy	Hankøundet, avduket 1993	Hens.sone		
5	Cicignons innskrifter	Sentrum	Ca 20 innskrifter i fjell, 1680			
6	Tomta, Framveien 9	Borge	Roald Amundsens fødested, samt minnebauta	Hens.sone		Fylkesplanen
7	H. N. Hauges vei 39	Rolvsøy	Hans Nilsen Hauges fødested, samt jordet der han fikk kallet	Hens.sone		
8	Pays gravsted	Onsøy	Priv. gravsted vest for Ons.knipen	Hens.sone		Fylkesplanen
9	Mor Stokkevik	Onsøy	Påmaling på fjell "Mor lever enu", ca 1890 (neset melom Grundvik og Store Sandvik)			
10	Risholmen	Onsøy	Rhododendron-arboreter			
11	Kallerød, Kallerød-vn. 5	Onsøy	Kunstneren Odd Skulleruds tun med eldre tilflyttede gårdshus			
12	Trondalsdammen	Onsøy	Bauta til minne om Gressvik Brugs grunnl. J.N. Jacobsen, 1896			
13	Plankebæreren	Sentrum	Monument Stortorvet			
14	Stenhoggermonumentet	Sentrum	Monument i Lykkebergparken	Hens.sone		NB!-registeret
15	22. juli-monumentet	Sentrum	Monument i Lykkebergparken	Hens.sone		NB!-registeret
16	Katti Anker Møller-skulpturen	Sentrum	Monument i Biblioteksparken	Hens.sone		NB!-registeret
17	1000-årsstedet	Sentrum	Monument i Lykkebergparken	Hens.sone		NB!-registeret
18	Rolvsøyveien	Sentrum	Utsmykning rundkjøringer			
19	Møllehjulet Isegran	Sentrum	Rekonstruert møllehjul	Hens.sone		NB!-registeret
20	Oppreist sten ved Langøya bedehus	Kråkerøy	Inskripsjon fra 1930-tallet "Gi os i dag vårt daglige brød"			
21	Ballastområde Fesus	Kråkerøy	Nord for Glomboveien 2			
22	Grindbekk	Borge	Vannile ved Storhaug (nær Vebergvn. 32)			
23	Nordre Elind	Rolvsøy	Potetkjeller med utbygd velv for Norges bank under 2. verdenskr.			

Minoriteters kulturminner (kvadrater) og andre særegne kulturminner (sirkler). Kart som viser den geografiske lokaliseringen av de prioriterte kulturminnene i skjemaene på forrige side / ovenfor. Fargekoder samsvarer med skjemaene.

Kapittel 14 – Mål, strategier og tiltak

Mål og strategier handler om hvordan vi vil ha det, og hva vi skal gjøre for å komme oss dit. Kulturminneplanen beskriver mål og strategier for arbeidet, men også konkrete handlingspunkter gjennom tiltak som framkommer i tabellform nedenfor.

Mål

Kulturminneplanens mål er å styrke kulturminnevernet i Fredrikstad kommune som del av en helhetlig ressursforvaltning av kultur- og miljøverdier. Dette passer godt sammen med Fredrikstads forpliktelse til FNs bærekraftsmål, og kommunens arbeid for sosial, miljømessig og økonomisk bærekraft. Fredrikstad skal ta ansvar for at vi når FNs mål om miljømessig, økonomisk og sosial bærekraft innen 2030. Dette skal vi gjøre ved å ha de tre bærekraftselementene med oss i planleggingen. Bærekraft handler blant annet om å ta vare på ressursene som finnes, og det handler om å ha noe å leve av og noe å leve for. Innsats for å verne om og sikre verdens kultur- og naturarv er omtalt i et eget delmål under FNs bærekraftsmål 11 «Bærekraftige byer og samfunn». Bevaring av kulturmiljøer bidrar også til måloppnåelse innenfor flere av de andre bærekraftsmålene. Både av hensyn til klima, ressursbruk og økonomi vil det være samfunnsnyttig å legge til rette for gjenbruk og istandsetting av kulturminner.

Fredrikstad kommune skal ivareta sosial, miljømessig og økonomisk bærekraft. Vi verdsetter, opprettholder og videreutvikler våre kulturminner. Målet for kulturminneplanen er å registrere og dokumentere kulturminner i kommunen, slik at de kan ivaretas for fremtidige generasjoner og kan være ressurser for bruk i dagens samfunn.

Sosial bærekraft

Kulturminner er en arv til fremtidige generasjoner, og en identitetsbygger for dagens samfunn. Dette gjelder for hele samfunnet. Kulturarven er felles, og vi skal alle kunne gjenkjenne oss i den.

Miljømessig bærekraft

Vi ivaretar kulturminner, anerkjenner dem som del av ressursene våre og jobber for å bruke dem på egnet måte for fortsatt ivaretakelse.

Økonomisk bærekraft

Vi anerkjenner kulturminner som verdier for bruk og kulturminners betydelige økonomiske verdi og økonomiske ringvirkningseffekter.

Strategier

Strategiene er viktige for å bryte store mål ned til gjennomførbare oppgaver.

Arisholmen sør for Kråkerøy har vært en viktig havn. Her har det vært loskvarter siden 1600-tallet, samt gjestegiveri. Våningshuset er i empiristil. Anlegget er i kommunalt eie og ligger på en holme uten landforbindelse. Foto: LOK.

Bærekraft	Slik vil vi ha det	Slik gjør vi det
Sosial	Kulturminner er en identitetsbygger for dagens samfunn. Dette gjelder for hele samfunnet. Vi alle gjenkjenner oss i kulturminnene våre.	1. Kulturminnene dokumenteres. 2. Kulturminnene kommuniseres. 3. Vi inkluderer ulike gruppers kulturminner, for en god helhet i det som velges ut for vern.
	Kulturminnene er i bruk.	4. Vi bygger kunnskap om ivaretagelse og tilpasning av vernede bygninger og landskap. 5. Vi samordner ulike hensyn.
	Kulturminnene ivaretas for fremtidige generasjoner.	6. Utvalgte kulturminner gis formelt vern 7. Kulturminneverdier ivaretas i kommunens saksbehandling. 8. Bygningsvernsenteret bygger kunnskap, kompetanse og nettverk. 9. Kommunens kulturminnefond gir økonomisk støtte.
Miljømessig	Vi ivaretar og bruker våre vernede bygninger og landskap. Dette sparer ressurser som nye bygg og anlegg hadde krevd.	10. Vi jobber for at eksisterende bygninger med kulturminneverdi består og brukes.
Økonomisk	Kulturminner er anerkjente verdier for bruk. Vi anerkjenner kulturminnernes betydelige ringvirkningseffekter.	11. Vi jobber for egnet bruk av kulturminnene. 12. Vi jobber for bevisstgjøring, synliggjøring og kommunikasjon av kulturminnene.

Tiltak

Foreslåtte tiltak nedenfor vil kunne ha økonomiske konsekvenser for Fredrikstad kommune. Tiltak som ikke kan løses innenfor ordinære driftsrammer, må vurderes som del av kommunens årlige budsjett- og handlingsplanprosesser. Noen av tiltakene ivaretar særlig ett hensyn, mens andre svarer ut flere av delmålene over. Tiltakene er organisert etter type tiltak. Det er Fredrikstad kommune som har ansvaret for at tiltakene blir gjennomført.

Bevisstgjøring

- A. Kommunisere ut byens betydelige historie i enda større grad.
- B. Kommunen bidrar til tilgjengeliggjøring, formidling og fortsatt skjøtsel av festningsverkene.
- C. Kommunen samarbeider med Østfoldmuseene-Fredrikstad museum som en viktig formidler av byens historie.
- D. Fortsette arbeidet med å sette opp blå skilt for å markere steder knyttet til en betydningsfull person, en historisk begivenhet eller en bygning.

Formelt vern, plan

- E. Kulturminneplanen kartfestes og legges inn i kommunens kulturminnekart. Selv om kulturminneplanen i seg selv ikke er formelt vern, er det nyttig å

kartfeste områder som er nevnt i planen, slik at man tidlig i arbeidet med tiltak enkelt kan få informasjon om at eiendommen er nevnt i kulturminneplanen. Kulturminneplanen tas også inn i dokumentanalyse for byggesak i Fredrikstad kommune.

- F. Bystyret tar stilling til rullering i kommunens planstrategi.
- G. Kulturminner som er prioritert i kulturminneplanen søkes innarbeidet i arealplanen som hensynssoner med dertil egnede bestemmelser. Det er viktig at hensynssonene også tar med kulturminnernes omgivelser.
- H. Rødlista i Fredrikstad kommune (riveforbud) oppgraderes. Det anbefales å starte med dagens sentrum.
- I. Stedsanalysene fra miljøbyprosjektet gjennomgås og vurderes for kulturminneplanen og rødlista.
- J. Gamlebyen vies oppmerksomhet i overordnet planlegging, for å ivareta Gamlebyen som et levende kulturminne. Kommunen styrker samarbeidet om felles anliggender med Riksantikvaren, fylkeskommunen og Forsvarsbygg. Det gjøres et prosjekt for Gamlebyen der primært utvendige, opprinnelige og eldre elementer kartlegges. Interiører kan kartlegges der eierne ønsker det. Privat dokumentasjon på bygninger i Gamlebyen samles inn og katalogiseres.

- K. Drøfte med fylkeskommunen om det i våre oversikter finnes kulturminner det bør settes i gang fredningsprosesser for.
- L. Gjennomføre en grundig registrering av minoritetenes kulturminner som et samarbeid mellom kommunen, historielagene og minoritetene.
- M. Bidra til å spre kunnskap om liggeslettene og ta vare på dem som grøntområder.
- N. Gjennomføre en kartlegging av fritidsboliger med arkitekturhistoriske verdier.
- O. Gjennomføre en kartlegging av boligarkitektur fra siste halvdel av 1900-tallet.
- P. Gjennomføre en registrering av fysiske kulturminner fra 2. verdenskrig som et samarbeid mellom kommunen og historielagene.
- Q. Lage uforbindtlige veiledere for forhold som ikke nødvendigvis omfattes av regulering, men der det kan være nyttig å ha føringer og å gi publikum informasjon om egnede løsninger. Dette er relevant for temaer som farger, lyssetting og skilting.
- R. Bevisstgjøring om bestemmelser i plan- og bygningsloven som kan tre i kraft uten at det foreligger formelt vern, slik som estetikkparagrafen.

Saksbehandling

- S. Prioritere kulturminneverdier i kommunens plan- og byggesaksbehandling.
- T. Stedsutvikling og identitetsbygging vies oppmerksomhet i fremtidig planlegging for revitalisering av lokalsamfunnene.
- U. Viktige strukturer og identitetsskapende bygninger, anlegg og plasser søkes ivarettatt gjennom arealplanlegging og byggesaksbehandling.
- V. Benytte muligheten til å kreve tilbakeføring ved tiltak på verneverdige bygninger/bygninger i verneverdige områder.
- W. Ivareta særpregede boligstrøk gjennom tilpasning av nybygg, der det kan tillates, til eksisterende områdekarakter.
- X. Ivareta driftsbygninger knyttet til verneverdige anlegg, slik som bakgårdsbygninger, lagerbygninger, produksjonsbygninger, verksteder, låver, fjøs og uthus, for å vise helheten.
- Y. Ivareta kulturlandskap ved å tilpasse nye bygninger i kulturlandskap, gjennom plassering, volumer, utforming og materialbruk.
- Z. Kommunisere hensynssoner særlig relevante for arkeologi (Oldtidsveien).
- Æ. Unngå skjemming og bevare sammenhenger for arkeologiske kulturminner. Dette bør gjøres på plannivå, med hensynssoner og formål, for så å løses i saksbehandling.
- Ø. Det skal utarbeides og etableres interne saksbehandlingsrutiner i kommunen for behandling av byggesaker og tiltak som berører både kjente og pr.

i dag ukjente kulturminner, både automatisk fredede kulturminner og etterreformatorisk arkeologi. Dette forhold gjelder all saksbehandling som tillater inngrep i bakken.

- Å. Prioriterte kulturminner fra 2. verdenskrig gis oppmerksomhet i arealplanlegging og byggesaksbehandling. Det bør legges særskilt vekt på å hindre gjenfylling og fjerning av stenblokker.

Forvaltning av kulturminner i kommunens eie

- AA. Innarbeide rutiner for kartfesting og tilstandskontroll for verneverdige bygninger i kommunens eie.
- BB. Sørge for gode rutiner for eiendoms- og grøntforvaltningen i kommunen, slik at ansatte i kommunen er godt kjent med verneinteressene i parkene og for større trær. Kartlegge overlapp mellom skjøtsel, natur- og kulturminneverdier.
- CC. Engasjere seg i de av kommunens vernede eiendommer som forvaltes av Østfoldmuseene-Fredrikstad Museum (Elingaard herregård og Kongsten fort).
- DD. For større verneverdige bygninger i kommunens eie lages det brannteknisk statusrapport.
- EE. Verneverdige bygninger i kommunens eie brannsikres, jmfør forskrift om brannforebygging §8.

Kulturminner i annet offentlig og privat eie

- FF. Stimulere private eiere og interessegrupper/lag til ivaretagelse.
- GG. Bygningsvernssenter og kulturminnefond videreføres.
- HH. Befaringer brukes aktivt, særlig i tidlig fase.
- II. Særskilt fokus på de eldste bygningene i kommunen, for tilstand, vedlikehold og bruk.
- JJ. For større verneverdige bygninger i privat eie gis det insentiver til å lage brannteknisk statusrapport. Verneverdige bygninger i privat eie skal brannsikres, ref. gjeldende forskrift om brannforebygging §8.
- KK. Bistå i arbeidet med å bevare private arkiver og private historiske dokumenter.

Sikring

- LL. Det lages en prioritert liste for brannsikringstiltak og hva som eventuelt skal reddes ved en uønsket hendelse. Dette må utarbeides i samarbeid med Fredrikstad brann- og redningskorps og de som eier tiltaket.
- MM. Kartlegge om det er flere områder i Fredrikstad som kvalifiserer som «tette trehusområder med kulturhistorisk verdi», slik at de kan kvalifisere til økonomisk støtte til brannsikring.

Strategi	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Tiltak												
A		X		X				X		X	X	X
B		X		X	X			X		X	X	X
C	X	X								X		X
D		X		X						X		X
E	X	X	X	X	X		X			X	X	X
F	X	X	X	X	X	X	X			X	X	X
G			X		X	X	X			X	X	X
H	X		X			X	X			X	X	X
I	X		X			X	X			X		X
J	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X
K		X				X				X		
L	X	X	X								X	X
M		X	X	X							X	X
N	X		X				X			X	X	X
O	X		X				X			X	X	X
P	X		X				X			X	X	X
Q	X	X		X	X					X	X	X
R		X	X	X	X					X	X	X
S				X	X		X			X	X	X
T				X	X		X			X	X	X
U				X	X		X			X	X	X
V							X			X	X	X
W				X	X		X			X	X	X
X				X	X		X			X	X	X
Y				X	X		X			X	X	X
Z		X			X		X			X	X	X
Æ					X		X			X	X	X
Ø	X				X	X	X					X
A	X	X	X			X	X			X	X	X
AA	X			X	X					X	X	X
BB		X		X	X						X	X
CC				X						X	X	X
DD	X	X		X	X					X		X
EE				X	X					X		
FF			X	X				X	X	X	X	X
GG				X				X	X	X	X	X
HH		X		X	X			X		X	X	X
II	X	X		X				X		X	X	X
JJ	X	X	X	X	X			X	X	X	X	X
KK	X	X	X					X		X	X	X
LL	X	X	X	X	X					X	X	X
MM	X	X	X	X	X	X		X		X	X	X

Tiltak og delmål sett i sammenheng

Mange av de foreslåtte tiltakene virker bredt, og favner mer enn et delmål. Derfor er effekten av tiltak på delmål angitt på de foregående sidene vist i tabells form, der nummerering viser til delmål og bokstaving viser til tiltak, som angitt ovenfor.

Kapittel 15 – Kilder

- Amundsen, Arne Bugge: Borge, bind 1-2. Borge kommune 1993, Fredrikstad Museum 2004.
- Bakke, Jørn (red.): Restaureringsplan for festningsverkene i Fredrikstad, oktober 1987.
- Bevaringskomitéen for Vaterland: Miljøbevaring i Vaterland. En forstad til festningsbyen Fredrikstad. Fredrikstad 1981.
- Borge og Torsnes Historielag: Åbygge (årbok). Diverse artikler.
- Brekke, Nils Georg; Nordhagen, Per Jonas; Lexau, Siri Skjold: Norsk arkitekturhistorie: fra steinalder og bronsealder til det 21. hundreåret. Samlaget 2008.
- Charters adopted by the General Assembly of Icomos, <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts>
- Christensen, Arne Lie: Den norske byggeskikken. Hus og boliger på landsbygda fra middelalder til vår egen tid. Pax forlag A/S. Oslo 1995.
- Christie, Sigrid og Håkon: Norges kirker, Østfold, bind 1 og 2. Norske minnesmerker. Riksantikvaren, Oslo 1959
- Dahle, Erik: Bevaringsplan for festningsbyen Fredrikstad, bind 1-3. Private og kommunale eiendommer. Foreningen Gamle Fredrikstad 1969.
- Dehli, Martin: Fredrikstad bys historie I-V. Sagbrukstiden. Fredrikstad kommune 1960-1973.
- Dehli, Martin: Kråkerøy. En østnorsk kystbygd II. Under okkupasjon og forandring 1940-1993. Fredrikstad 1995.
- Demokraten: Diverse avisartikler.
- Det KGL Norske videnskabers selskab, Museet Trondheim: Fornminner og veger, småtrykk nr. 1 1972. Tilgjengelig digitalt gjennom Nasjonalbibliotekets nettside nb.no.
- Dørum, Knut: Onsøys historie, bind V. Fredrikstad kommune 2013.
- Eliassen, Sven G.: Rolvsøy 1500-1994. Rolvsøy kommune 1994.
- Eliassen, Sven G.: Herregårder i Østfold. Valdis-holm forlag 1997.
- Eliassen, Sven G.: Små len, ett amt. Østfolds historie bind 3. Østfold fylkeskommune. Sarpsborg 2004.
- Engebretsen, Knut W.; Johansen, Erling; Opstad, Lauritz: Kråkerøy. En østnorsk kystbygd. Kråkerøy 1957.
- Engebretsen, Knut W.; Sødal, Halvor; Thoresen, Harald: Gård og grunn på Kråkerøy. 2005.
- Engebretsen, Knut W.; Haraldsen, Egil; Thoresen, Harald: Handel ogandel på Kråkerøy. Tindlund forlag, Fredrikstad 2010.
- Fett, Harry; Wideberg, C.S.; Hald, Harald: Fredrikstad. Norske minnesmerker. Riksantikvaren. Oslo 1934.
- Figueiredo, Ivo de: Fredrikstad bys historie VI. Fredrikstad kommune 1999.
- Fjeld, Karl Ottar; Klavestad, Lars Ole; Åstrøm, Svein: Gårder og slekter i Borge og Torsnes, bind 1-19. Gyldenstjerne forlag. Borge 1999-2023.
- FNs bærekraftsmål, <https://www.fn.no/om-fn/fns-baerekraftsmaal>
- Forsberg, Turi: En herregårds historie. Kjøberg i Onsøy. Onsøy 2000.
- Forsberg, Turi: Husmannsplasser under Kjøberg herregård i Onsøy. Onsøy 2016.
- Forsvarsbygg: Verneplan Fredrikstad festning. Oslo 2006.
- Frantzen, Roy: Glimt fra Lislebys historie nr. 1 og 2. MITT forlag 2003.
- Fredrikstad Blad: Diverse avisartikler.
- Fredrikstad kinematografer 1917/1957. Litt av hvert om kinodrift gjennom 40 år. Fredrikstad 1957.
- Fredrikstad kommune Teknisk sektor og SG arkitekter: Fredrikstads byplanhistorie. Bygningshistorien for Vestsiden. Særtrykk av sentrumsplan 1991.
- Fredrikstad kommune: Lokalsamfunnsprosjektrapporter (stedsanalyser).
- Fredrikstad kommune: Byggeskikkveileder 1999. Tekst: Øyvind Aarvig.
- Fredrikstad Museum: Mindre Alv (årbok). Diverse artikler.
- Gjone, Erling: Utvalgte forelesninger om eldre norsk byggekunst, Institutt for arkitekturhistorie NTNU, Trondheim 1995.
- Gunnarsjaa, Arne: Arkitekturguide for Norge. Abstrakt forlag. Oslo 2002.
- Gunnarsjaa, Arne: Norges arkitekturhistorie. Abstrakt forlag. Oslo 2006.
- Gunnarsjaa, Arne: Arkitekturleksikon, revidert utgave. Abstrakt forlag. Oslo 2007.
- Hultengreen, Harald: Gamle arbeiderboliger i Østfold. Østfold historielag 1984.
- Karstensen, Karsten: Knubbehus. Byggeskikk i arbeiderstrøk. Fredrikstad 1993.
- Kaurel, Finn og Karlsen, Sten Walther: Fredrikstad Byleksikon 2. utgave. Fredrikstad Blads forlag 1996.
- Klavestad, Lars Ole: Historiske endringer i kulturlandskapet på Thorsø herregård. Gyldenstjerne forlag. Fredrikstad 2000.
- Klavestad, Lars Ole: Arkitekturen i Fredrikstad. Gyldenstjerne forlag. Fredrikstad 2014.
- Klavestad, Lars Ole: Fra Fredagshølet til Isegran. Gyldenstjerne forlag. Fredrikstad 2016.
- Klavestad, Lars Ole: Kirken i landskapet. Gyldenstjerne forlag. Fredrikstad 2018.
- Klavestad, Lars Ole: Diverse kulturhistoriske turkart over Fredrikstad. Utgitt av Fredrikstad Skiklubb i

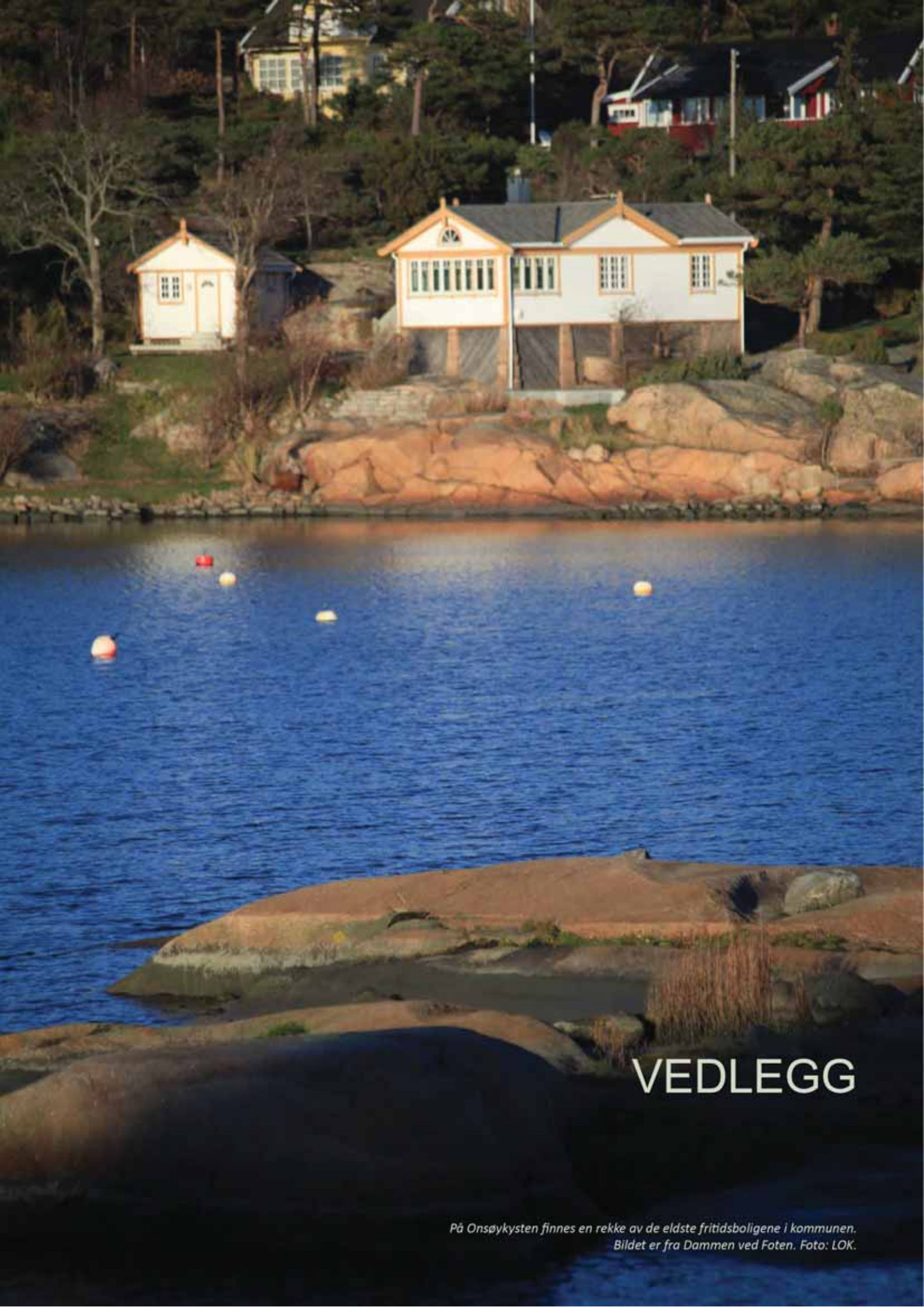
- samarbeid med ulike samarbeidspartnere.
- Kråkerøy Historielag: Blomsterøya (årbok). Diverse artikler.
- Lovdata.no, for gjeldende norske lover og forskrifter
- Mathiesen, Ingeborg S. Mellgren: Cicignonparken. Historiske byparker i Vestre Fredrikstad. Koppang 2013.
- Mathiesen, Ingeborg S. Mellgren: Jernbaneparken. Historiske byparker i Vestre Fredrikstad. Koppang 2013.
- Mathiesen, Ingeborg S. Mellgren: Kirkeparken. Historiske byparker i Vestre Fredrikstad. Koppang 2013.
- Mathiesen, Ingeborg S. Mellgren: Biblioteksparken. Historiske byparker i Vestre Fredrikstad. Koppang 2014.
- Norges lover. 1682-1936, Paulsen P.I., 1936. Tilgjengelig digitalt gjennom Nasjonalbibliotekets nettside nb.no.
- Norseng, Per G.; og Eliassen, Sven G.: I Borgarsysle. Østfolds historie bind 2. Østfold fylkeskommune. Sarpsborg 2005.
- Oldem, Arne: Sveitserstil. 1800-årenes byggeskikk. Magistergradsavhandling, Institutt for etnologi, UiO 1984.
- Onsøy Historielag: Varden (årbok). Diverse artikler.
- Riksantikvarens ordforklaringer, <https://www.riksantikvaren.no/ordlister-med-ordforklaringer-bokmal/>
- Pedersen, Ellen Anne; Stylegar, Frans-Arne; og Norseng, Per G.: Øst for Folden. Østfolds historie bind 1. Østfold fylkeskommune. Sarpsborg 2003.
- Poppe, Sven og Karlsen, Sten W.: Gatelangs i Fredrikstad. Fredrik Forlag. Fredrikstad 2017.
- Riksantikvaren: Askeladden.no
- Riksantikvaren: Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse i Østfold. 2015.
- Sarpsborg kulturminneplan. Kommunedelplan for kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap 2022-2034. Vedtatt av bystyret 19.05.2022.
- Schou, Terje: Onsøys historie, bind I-IV. Onsøy kommune 1993-1998.
- Simensen, Jens O.: Plankeby'n. Fredrikstad 2015.
- Skahjem, Svein og Kjellberg, Søren (foto): Fredrikstad – bymiljøene som ble borte. Historien til en del av den gamle bebyggelsen på Vestsiden. MITT Forlag – Svein Skahjem. Fredrikstad 1994.
- Skahjem, Svein og Andreassen, Erling (malerier): Byvandring i Fredrikstad. Bymiljøene som ble borte III. MITT Forlag – Svein Skahjem. Fredrikstad 2000.
- Skahjem, Svein (red.): Cicignon. Fra festningsverk til villastrøk. Bydelsforeningen Cicignon/MITT Forlag – Svein Skahjem. Fredrikstad 2008.
- Skahjem, Husmannsplasser i Fredrikstadmarka og

Rolvsøy. MITT Forlag – Svein Skahjem. Fredrikstad 2023.

- Skahjem, Svein: Frederikke (lokalhistorisk tidskrift).
- Stendebakken, Mari Oline Giske: Kulturminner og analyse: Vurdering av vernede bygninger innenfor kulturminnevern, arkitektur og offentlig investeringsanalyse (PhD). NTNU 2019.
- Stendebakken, Mari Oline Giske: Vernede bygninger i konseptvalgutredninger. Vurdering av nytte og kostnad for bygninger med kulturhistorisk verdi. Cocept temahefte nr. 14. Ex Ante forlag 2021.
- Svendsen, Ola Øgar: Gamle hus i Østfold. Cappelen 1980.
- Svendsen, Ola Øgar: Bevaringsplan for festningsbyen Fredrikstad, bind 4. Militære eiendommer. Foreningen Gamle Fredrikstad 1988.
- Svendsen, Åsmund.: Fylke i grenseland. Østfolds historie bind 4. Østfold fylkeskommune. Sarpsborg 2004.
- Ørebech, Kai: Bedehus i Østfold. Lunde forlag. 2006.
- Øy, Nils E.: Onsøy Leksikon. Munin Forlag AS. Onsøy 1990.

Eka i bakken nord for Gamle Glemmen kirke ble valgt til Fredrikstad kommunes jubileumsek ved byens 450-årsjubileum i 2017. Foto: LOK.

VEDLEGG

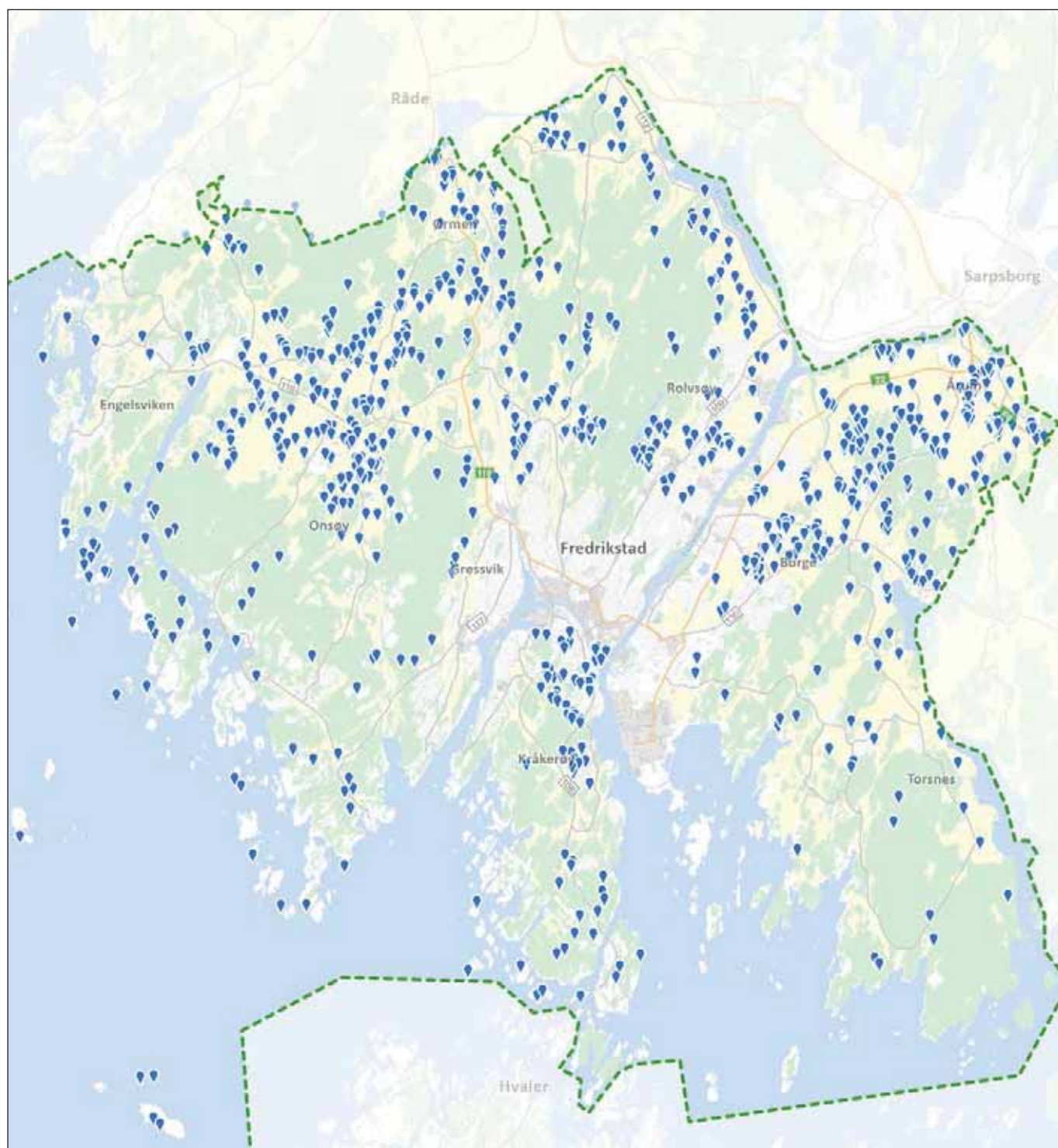
*På Onsøykysten finnes en rekke av de eldste fritidsboligene i kommunen.
Bildet er fra Dammen ved Foten. Foto: LOK.*

AUTOMATISK FREDETE KULTURMINNER

VEDLEGG 1

Totalt*	1035
Bautasteinlokalitet	1
Bergkunst (helleristninger)	412
Bosetning-aktivitetsområde (boplasser)	196
Dyrkingsspor	2
Fangstlokalitet	1
Forsvarsanlegg (bygdeborger)	15
Funnsted	13
Gravfelt	139
Gravminne	194
Havneområde	1
Kirkested	1
Kokegroplokalitet	22
Runer-innskrifter	1
Røysfelt	1
Skipsfunn	27
Utmarkskulturminner	1
Veianlegg	8

*Én lokalitet kan bestå av flere enkeltminner. For eksempel består et gravfelt av flere hauger, røyser eller lignende. Dataene er hentet fra Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.

KULTURMINNER AV NASJONAL VERDI

VEDLEGG 3

Fredete bygg og anlegg

ID	Askeladden	Navn	Type kulturminne	Antall	Fredningsform
86064		Elingaard herregård	Hovedbyggn, nå museumsbyggn.	1	Vedtaksfredet
86043		Fredrikstad bibliotek	Bibliotek og hage	2	Vedtaksfredet
110562		Fredrikstadbrua	Veianlegg	1	Forskriftsfredet
116956		Fredrikstad festning	Festningsanlegg	51	Forskriftsfredet
117610		Fredrikstad tollsted	Tollbod og lager	2	Forskriftsfredet
86065		Kjølborg herregård	Hovedhus og hage	2	Vedtaksfredet
90310		Kongsten fort	Fort	4	Vedtaksfredet
86080		Nes herregård	Hovedbygning	1	Vedtaksfredet
86066		Onsøy prestegård	Hovedbygning	1	Vedtaksfredet
131078		Store Råholmen	Stenbrudd	1	Vedtaksfredet
94372		Torgauten	Kommandoplass	1	Forskriftsfredet

NB!-registeret (Nasjonalt viktige kulturminner i by)

(begrunnelser for nasjonale interesser er sitert fra Riksantikvaren)

Gamlebyen

Nasjonale interesser: Festningen i Fredrikstad står som et viktig monument over byens historiske militære posisjon. Fredrikstad er en av de mest intakte festningsbyene i Nord-Europa, og interessen for festningsstrukturen strekker seg derfor langt utover den nasjonale interessen.

Vaterland

Nasjonale interesser: Som forstad til Gamlebyen representerer Vaterland en del av en historisk og funksjonsmessig helhet. Beliggenhet og gatenett skriver seg fra 1600-tallet. Bebyggelse, gateløp og sosial struktur er komplementær i forhold til anlegget innenfor vollene. Bebyggelsen har stor grad av autentisitet.

Vestsiden

Nasjonale interesser: Bebyggelsen i området utgjør et representativt utsnitt av norsk arkitekturhistorie i tiden fra andre halvdel av 1800-taller og fram til andre verdenskrig. Bygningene er til dels av svært høy kvalitet, er lite endret, og er i stor grad tegnet av noen av landets ledende arkitekter på den tid da de ble oppført. Området består av mindre miljøer med relativt homogent uttrykk, og der regulering og utomhusanlegg bygger opp under og kompletterer helheten. Denne helheten i bymiljøet er av nasjonal interesse.

Jugendbyen

Nasjonale interesser: Bebyggelsen har høy arkitektonisk og bygningsmessig kvalitet og utgjør et relativt stort område med et homogent bygningsmiljø fra tiden like etter 1905

FMV

Nasjonale interesser: Skipsbyggingsvirksomheten ved Fredrikstad Mekaniske Verksted har også hatt en betydelig plass i norsk verftsindustri. FMV var i sin tid byens desidert største arbeidsplass, og "værstekællane" som daglig ble fraktet med "Lørja" over elva var et markant innslag i hverdagslivet. De aller fleste i området hadde en eller annen tilknytning til denne bedriften. Dette har fremdeles stor betydning for identitetsfølelse og kollektivt minne i Fredrikstad, og gjør seg blant annet utslag i oppslutningen om den ny lokaliseringen av Fredrikstad Stadion.

De store hallene med front ut mot elva og den ruvende administrasjonsbygningen på toppen satte og setter et monumentalt preg på bybildet. Gjenbruk og istandsetting til ny virksomhet har gjort det mulig å beholde virkningen av disse store strukturene knyttet til arbeids og næringsliv som minnesmerker i et sentrumsnært område.

KULA-registeret (Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse)

(begrunnelser for nasjonale interesser er sitert fra Riksantikvaren)

Fredrikstad festning, Gamlebyen og Byens marker.

Festningsby med bymarker.

Nasjonal interesse: Gamlebyen i Fredrikstad er Nordens eneste bevarte festningsby. Tilgangen på åpne jordbruksmarker var avgjørende for at Borg ble erstattet med en ny by her i 1567. Sammenhengene mellom de mange kulturminnene i dette landskapet, særlig byen og markene rundt, gir landskapet stor verdi. Fredrikstad er én av svært få norske byer hvor vesentlige deler av bymarkene fortsatt er bevart som åpne arealer.

Oldtidsveien-Skjebergsetta (området fortsetter inn i Sarpsborg kommune).

Jordbrukslandskap med arkeologiske kulturminner.

Nasjonal interesse: Landskapet har Norges største konsentrasjon av helleristninger fra bronsealderen. Det samme området har hatt lang kontinuitet i bosettingen og har en rekke store gravfelt fra bronsealder og jernalder, samt flere kirkesteder fra middelalderen. Landskapet har blitt profilert og tilrettelagt som et av landets viktigste områder med arkeologiske kulturminner siden 1950-tallet, hvilket gjør at mange er bevisste på dette områdets store pedagogiske verdi.

Sarpsfossen, Borregaard og Hafslund (området ligger hovedsakelig i Sarpsborg kommune, men med en liten del langs Glomma i Nordre Borge).

Industrilandskap.

Nasjonal interesse: Borregaard er et av de få gjenværende store, gamle industriområdene som er i full virksomhet i denne regionen. Til tross for at moderne industri nå dominerer, har fabrikkområdet fremdeles en historisk karakter med mange store teglbygninger. Den nasjonale landskapsinteressen knytter seg i stor grad til at industrihistorien er integrert i den levende industrivirksomheten. God industriarkitektur og godt utformede boligområder inngår i landskapet. Restene av middelalderbyen Borg, to herregårder og mange arkeologiske kulturminner viser lang kontinuitet i bruken av landskapet i skjæringspunktet mellom Raet og Glomma.

Kirker listeført av Riksantikvaren

Fredrikstad domkirke
Glemmen kirke
Kråkerøy kirke
Onsøy kirke
Torsnes kirke
Østre Fredrikstad kirke

Landsverneplan for helsesektoren (statlig listeført)

St. Josephs hospital (midtre og sydvestre del)

Landsverneplanen for veger, bruer og vegrelaterte kulturminner (statlig listeført)

Rundkjøring Brohodet Østsiden

Landsverneplan NVEs utvalgte kulturminner (statlig listeført)

Seutelva flomsenkning

KULTURMINNER AV REGIONAL INTERESSE

VEDLEGG 4

KULTURMINNER FRA NYERE TID SOM VURDERES Å HA BETYDNING/INTERESSE I ET REGIONALT PERSPEKTIV

Onsøy:

Gressvik Bruk	tørreskur etter sagbruk, oppført 1954 på sagbrukstomt fra 1860
Gressvik bedehus (Kiwanis)	bedehus, oppført 1866, samt uthus
Solhaug, Øyenkilen	brukseierbolig i dragestil, helhetlig anlegg oppført 1898-1947
Gårdane, Øyenkilen	tre arbeiderboliger knyttet til Fjeldskilens bruk, oppført 1914
Slevik batteri	forsvarsverk, oppført 1808-15, samt sommervilla i nas.romantisk stil, oppf. 1905
Hankø/Hankøundet	tidlige sommervillaer i sveitser-, dragestil og funkisstil (1877-1940), Hankø Yacht Club (1957), Seilerkroa (1964), pålebrygger.
Elingaard	parkanl. med vollgraver, samt tilsluttende bygn.miljø mot nord: stabbur, låve (oppf. 1952), forpakterbolig, høvelbygn., sag, bryggerhus og smie, samt damanl. kirke fra 1877, kirkested fra middelalder
Onsøy kirke	FMV-arbeidernes feriested, anlagt 1940
Solviken, Engelsviken	hovedfort for Oslofjorden, 1. VK, 2. VK og kald krig
Rauer fort	fyrstasjon, oppført 1859, og merkebuer
Strømtangen fyr	fyrstasjon, oppført 1907
Struten fyr	modernisme i betong, oppført 1976
Onsøy rådhus	

Fredrikstad vestre/Glemmen:

Fredrikstad stasjon	jernbanestasjon (oppført 1879) inkl. pakkehus og park
Fokusgården	høyhus/kjøpesenter, fondbygn. på torvet, modernisme, oppf. 1962
St. Croix hovedgård	to monumentale villaer, oppført tidlig 1800-tall og 1915, samt miljø med kjellerbygning, sjåførbolig, garasjebygg, mur, gartneri og tidligere hage med enhetlig funkisbebyggelse fra 1930-tallet
Trosvik hovedgård	gårdsanlegg, våningshus oppført 1867, lagård med stenfjøs, bosted for Cicignon
Cicignons innskrifter	Religiøse tekster og monogrammer innhugget i fjellet (19 stk)
Veum sykehus	psykiatrisk sykehus, hovedbygning, oppført 1914, administrasjons- og legekontorbygning, overlegebolig, pasientkolonier, stabbur, allé, deler av grøntanlegg, samt mannssentral oppført 1935, muligens også legeboliger og atriumsbygg
Glemmen	gårdsmiljøer ved Gamle Glemmen kirke
Leie	Leie kapell (krematorium), oppført 1961
Fredrikstad bryggeri	bryggeri, anlagt 1877
Østfold sentralsykehus	A- og B-blokka, oppført 1956 og 1970 (fylkessykehus 1956-2016)

Fredrikstad østre:

Denofa	fabrikanlegg 1912-30 (Hydrogenfabrikken, administrasjonsbygning, brannmesterbolig, velferdsbygningen m.fl., samt hageanlegg)
Krigskirkegården Byens marker	kirkegård, anlagt 1789, samt krigsgraver 1. og 2. verdenskrig
Amtsykehuset	teglbygning, opprinnelig militærbrakke oppført 1753, sykehus 1795-1970, utvidet ca 1870
Nabbetorp hovedgård	våningshus oppført 1826 og teglverksgrøper fra byens første teglv.
Narnte og Nabbetorp	ruiner etter teglverk og sagbruk, 1860-1970-tallet
Sarpestuene, Sorgenfri	sju små arbeiderboliger på rekke, oppført 1869

Kråkerøy:

FMV vest	kraner, maskinhaller, dokk, anlagt 1960-70-tallet
Fredrikstad Motorfabrikk	tidligere båtmotorfabrikk ved Vesterelva, oppf. tidlig 1900-tall
Folkvang, Kråkerøy	forsamlingshus, oppført 1938
Ekheim	brukseierbolig knyttet til plankeadelen, oppført 1898
Sandbukta, Kjækøy	stenbrudd med «hitlerblokker», 1940-tallet
Kjækøy fort	tysk flankefort, etablert 1941, eneste bevarte tyskerleir i Østfold
Arisholmen	tidligere loskvarter og gjestegiveri
Huth fort og Fastings skanse	oppført h.h.v. 1788-91 og 1807
Alshus	forsvarsanlegg mineforsvaret, samt anlegg fra 2. verdenskrig og kald krig

Borge/Torsnes:

Thorsø herregård

herregårdsmiljø med tun/hage med våningshus, oppført 1901, lagård, bu og smie, to stk alléer, skole, våningshus og lekestue på enkesetet Underlien, Verket (husmannsplass/tidl. teglverk), Volden (husmannsplass), tjenesteboligene Borgtun, Damstua og Ravnhuset, lystlunder, Forskjærdammen
husmannsplasser Østre Myra, Bjerkeli, Mjølaren, Kvernbaugen (gjenoppbygd), Tamburen, Munken, Askedalen, Brakkebaugen, Langvik, Brevik og Brekkhaug
parkanlegg med vollgraver mm., husmannsplassen Storenga
Borge kirke (1861, middelalderkirkegård), tilliggende miljø gårdsmiljø i Lilleborgeveien 5, 7 og 11 med bl.a. lensmannsgård, prestegård og karakteristisk stabbur)
gravkapell/krematorium, oppført 1961, samt kirkegård i fornminneråde
våningshus i sten (Roald Amundsensv. 42), oppført 1807-18
boligbrakke for arbeidere som jobbet ved Hafslunds bordtomter på Sundløkka, oppført tidlig 1800-tall, den eneste gjenværende av til sammen ti arbeiderbrakker som lå her

Thorsølandet

Nes herregård

Borge kirkested

Borge kapell

Stengården, Nordre Kjølberg,

Rosmannsbrakka, Sundløkka

Sundløkka

Sundløkkaveien 14 (Bordskrivergården, kontorbygning/bolig for Hafslund i mur/empirestil), Sundløkkaveien 12, samt Sundløkkaveien 9, 11, 13 (Norsk Zinkvalseverk fabrikk og admistrasjon)

Østre og nordre Vesten

helhetlig tunmiljø i skipperstil (7 gårdstun) knyttet til polfarer Roald Amundsens familie, oppført 1850-60-tallet, samt kulturlandsk. mot Glomma og Gretnesbekken
arbeidersamfunn knyttet til Hvidsten lense, oppført siste del av 1800-tallet.
ni små arbeiderboliger i rekke, oppført 1867

Hølberget (Vestenodden)

Wielestuene, Torp

Rolvsøy:

Hauge

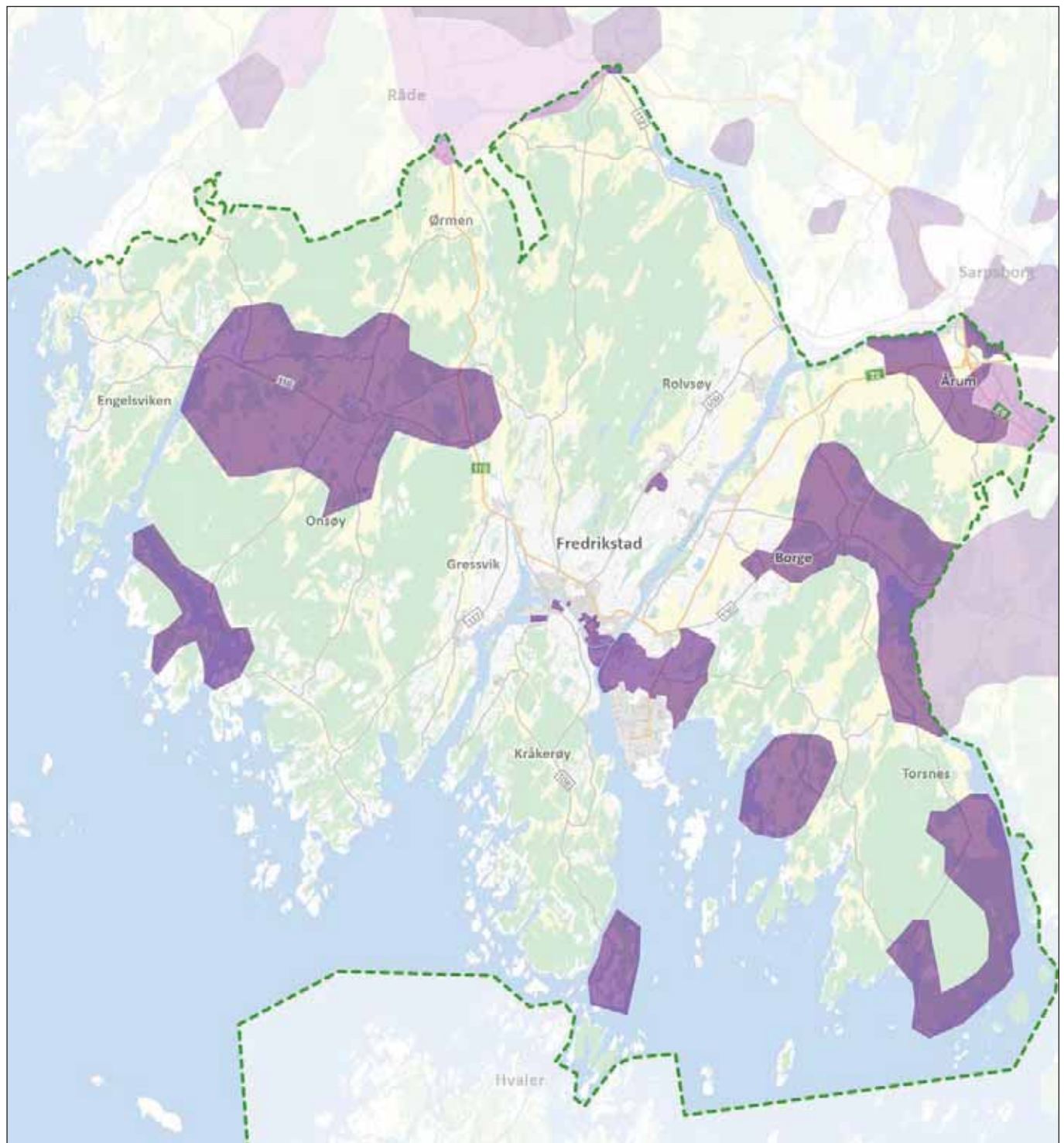
Hans Nielsen Huges barndomshjem, oppf. 1700-t, tilstøtende jorde der H.N. Hauge fikk kallet i 1771

Valle, Rolvsøy

Horgen

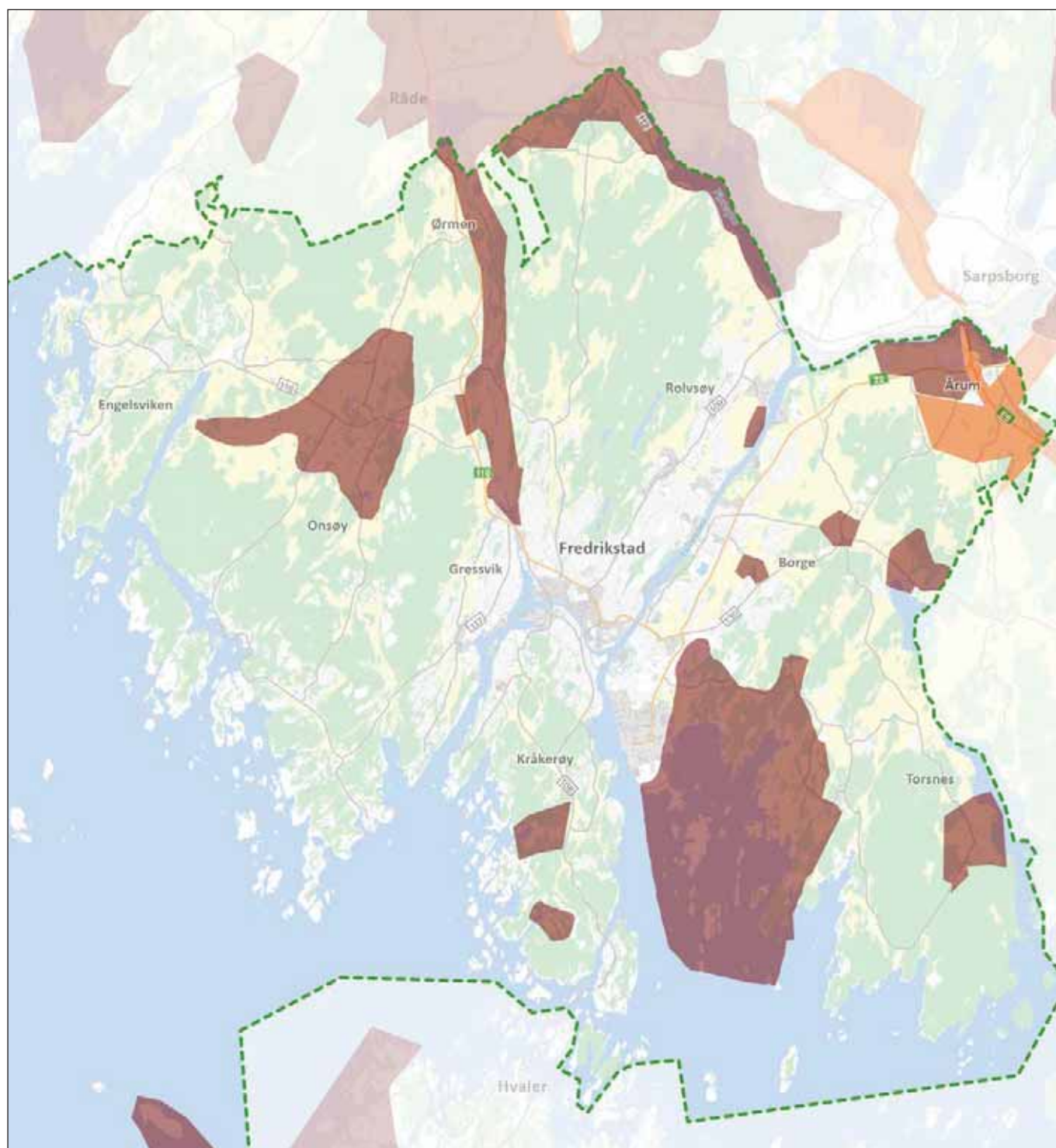
spor etter teglverk (grop og elvekantsdeponier), 1874-1929
gårdsmiljø, østre (storgård, våningshus oppf. 1730), + vestre (lensmannsgård med våningshus, lagård, tingstue, kjeller/fengsel, melbu og hestevandring)

REGIONALT VERDIFULLE KULTURMILJØER I FYLKESPLAN ØSTFOLD, VEDTATT 2018
VEDLEGG 5

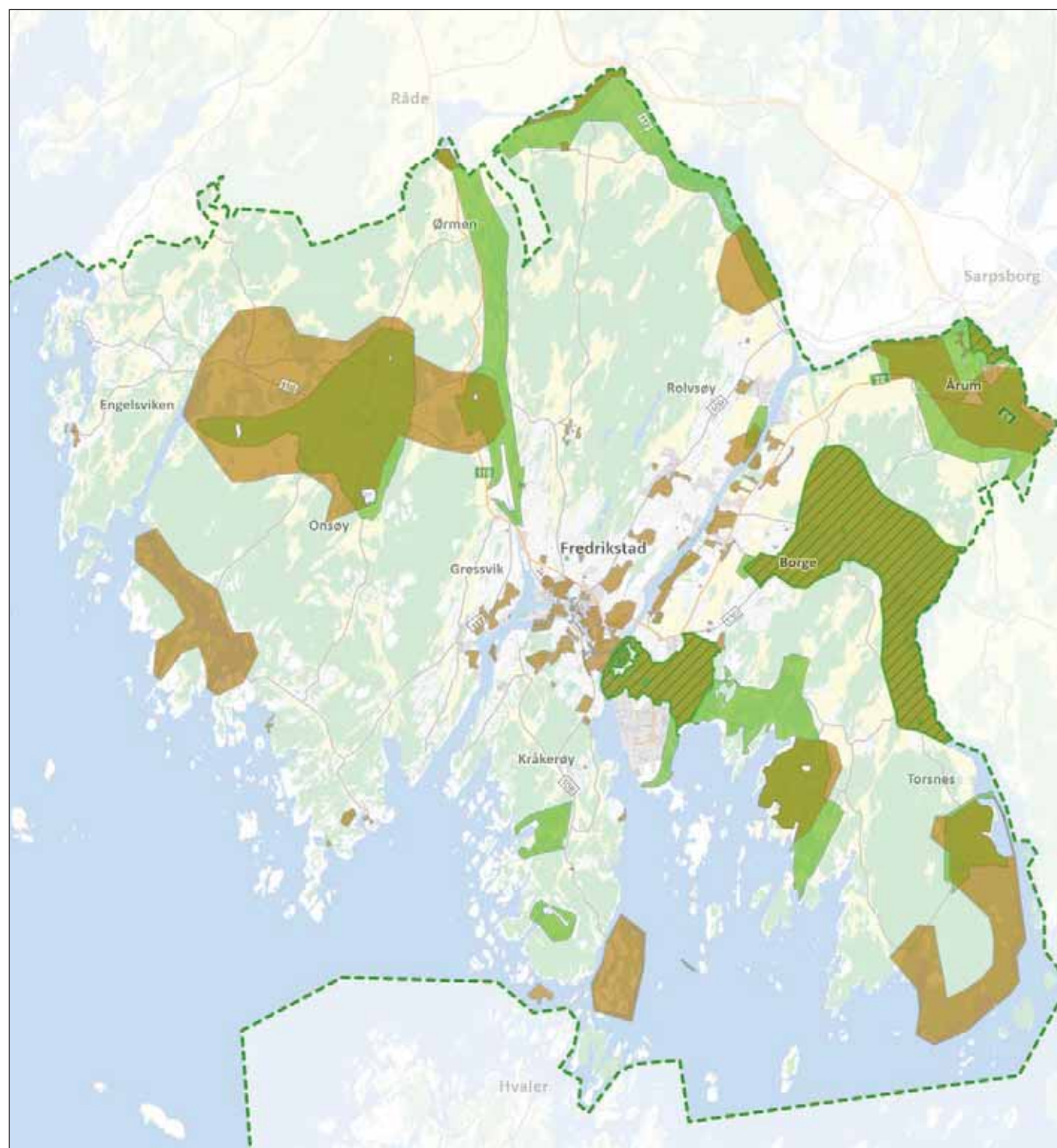
 Regionalt verdifullt kulturmiljø

 Landskap som binder kulturmiljøene sammen

 Regionalt verdifullt kulturlandskap

 Motorveilandskap

 Hensynssone kulturmiljø H570

 Hensynssone landskap H550

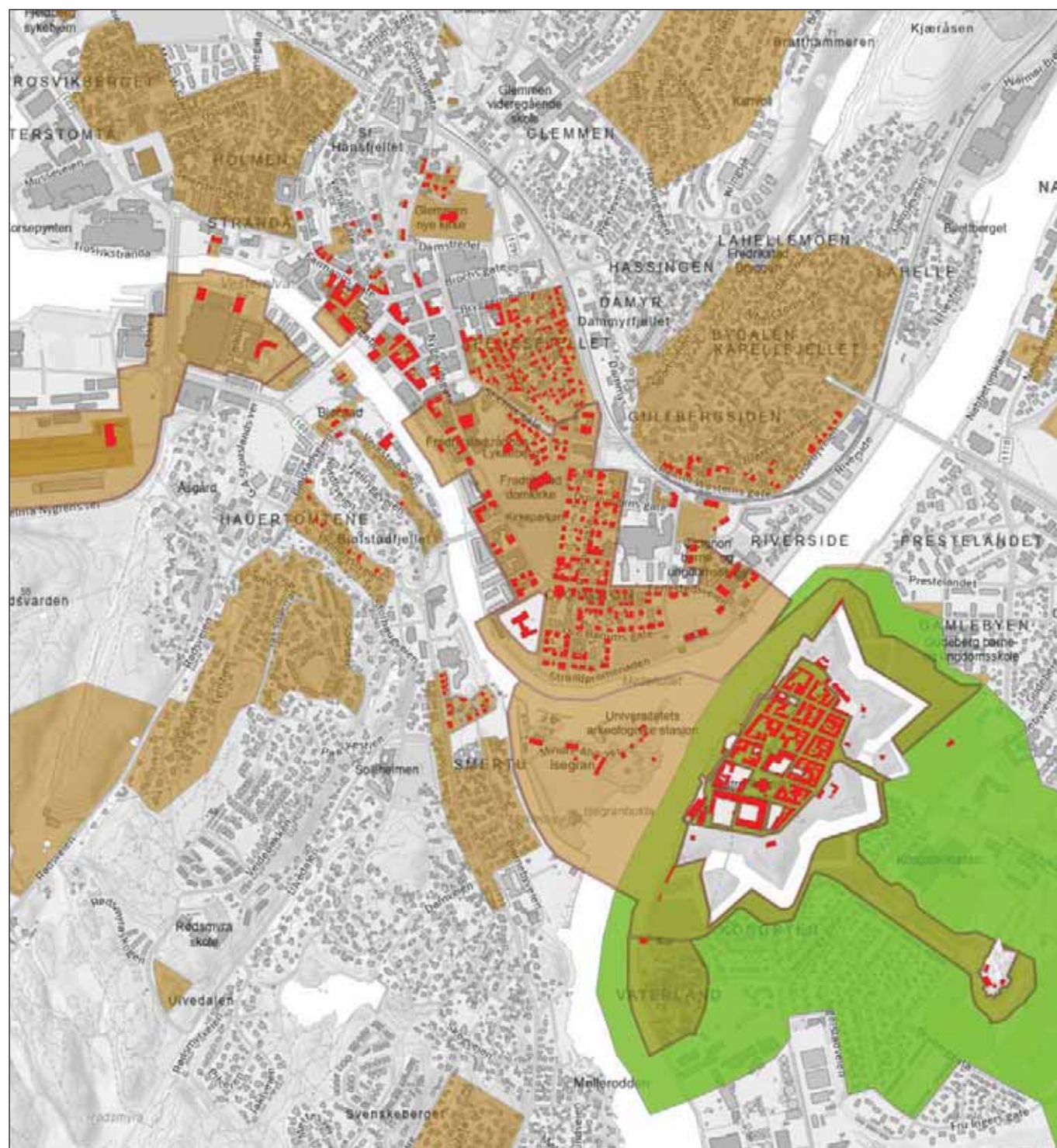
Både

 Hensynssone kulturmiljø
Hensynssone landskap

 Kulturhistorisk landskap av
nasjonal interesse (KULA)

Områder båndlagt etter annet lovverk, f.eks. kulturminneloven og naturmangfoldloven, er ikke vist med hensynssoner i kartet.

NB!-OMRÅDER (NASJONALE KULTURMINNEINTERESSER I BY), RØDLISTEDE BYGNINGER MED RIVNINGSFORBUD, SAMT HENSYNSSONER I KOMMUNEPLANENS AREALDEL 2023 (SENTRUM) VEDLEGG 8

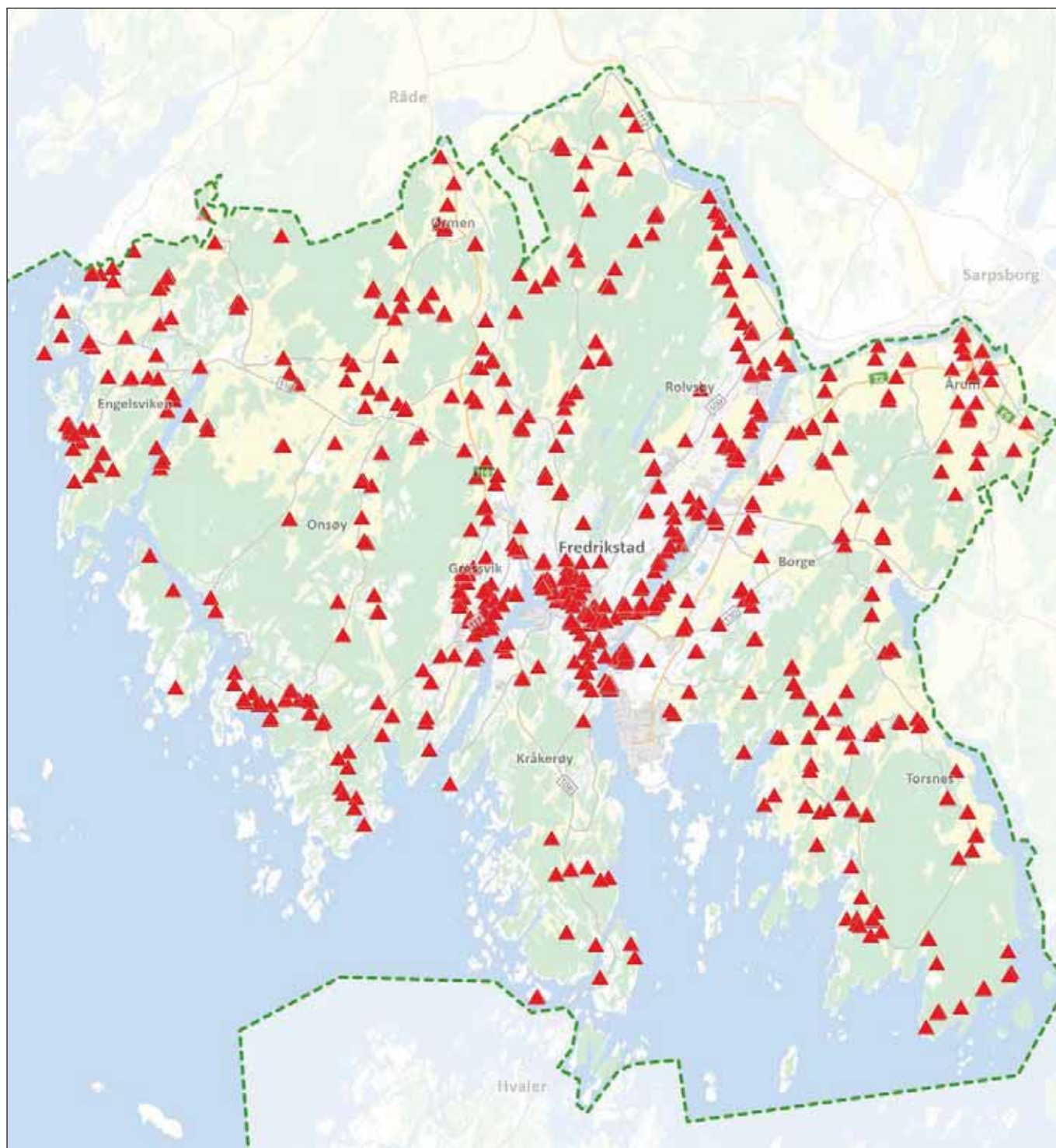
 Hensynssone kulturmiljø H570

 Hensynssone landskap H550

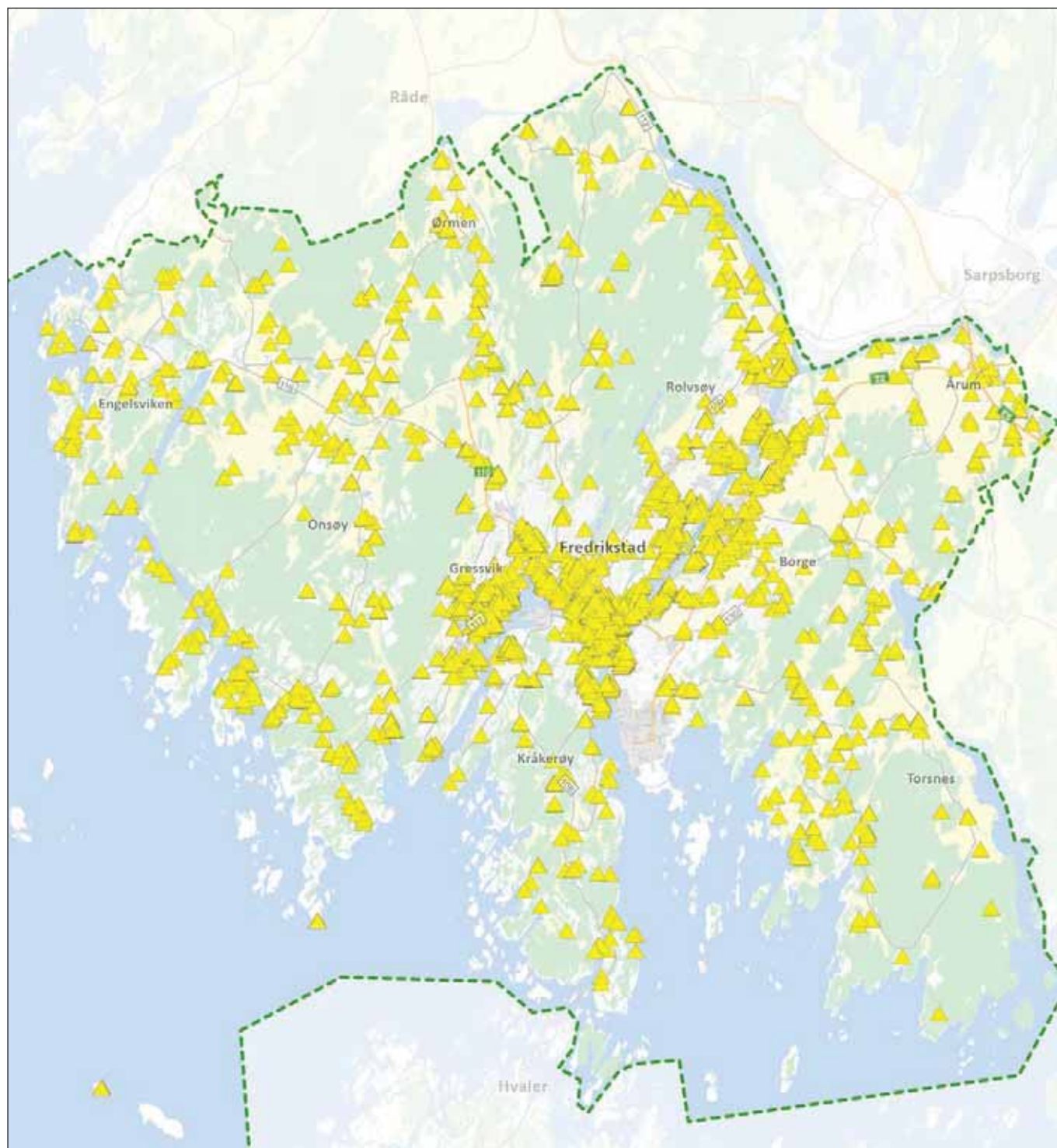
 Rødlistet bygning kommunaplanens areal del

Områder båndlagt etter annet lovverk, som kulturminneloven (Fredrikstad festning, Kongsten fort, Fredrikstadbrua og Biblioteksparken), er ikke vist med hensynssone i kartet.

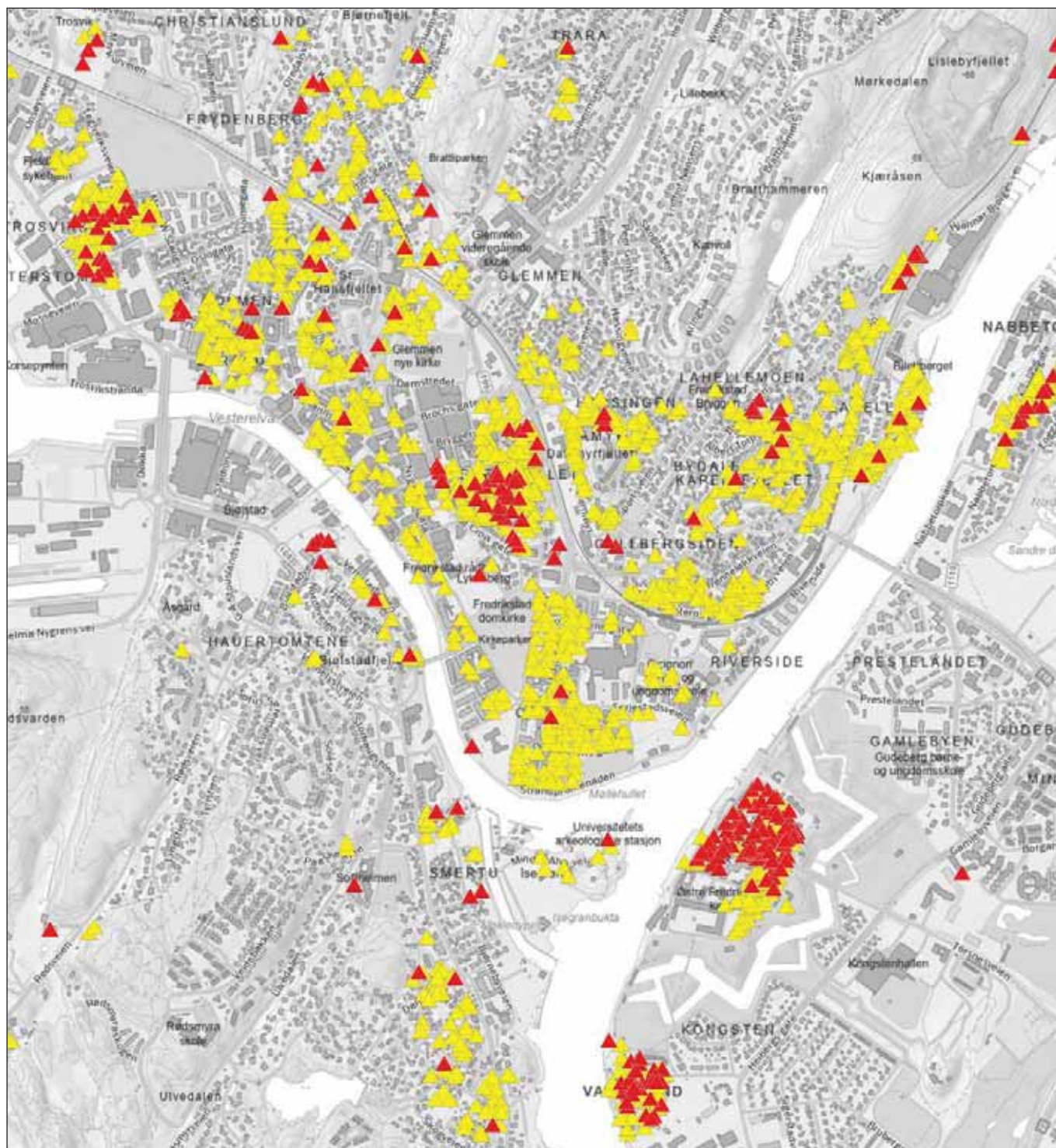
SEFRAK-REGISTRERTE BYGNINGER FRA FØR 1850
VEDLEGG 9

Kulturminnelovens § 25 pålegger kommunen å melde fra til regional kulturminneinstans om søknader som mottas om riving eller vesentlig endring for bygg eldre enn 1850. Dette for å få stanset et ukontrollert tap av bygninger fra tiden før 1850.

SEFRAK-REGISTRERTE BYGNINGER I FREDRIKSTAD SENTRUM VEDLEGG 11

Røde trekkanter = bygninger oppført før 1850.
Gule trekkanter = bygninger oppført 1850-1900.

TILRETTELAGTE HISTORISKE RUTER E.L. I OG GJENNOM FREDRIKSTAD KOMMUNE
VEDLEGG 12

- Glommastien
- Oldtidsruta
- Oldtidsveien
- Kyststien

SÆRSKILTE BRANNOBJEKT REGISTRERT AV FREDRIKSTAD BRANNVESEN (§13)

VEDLEGG 13

Fredede bygg:

Elingaard herregård

Fredrikstad bibliotek

Kongsten fort

Fredrikstad festning - deler er registrert (Forsvarsbygg,

Fredrikstad Museum, Fredrikstad Kommune, Interesse-
organisasjoner)

Kirker listeført av Riksantikvaren:

Fredrikstad domkirke

Glemmen kirke

Kråkerøy kirke

Onsøy kirke

Torsnes kirke

Østre Fredrikstad kirke

